

Q 1242

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ

SZIGETI JÓZSEF

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM

I. SZÁM

1961

Budapest
Nat. Bibl.

Tartalomból:

P. N. FEDOSZEJEV

A kommunizmus és a filozófia

FUKÁSZ GYÖRGY

Oktatási rendszerünk továbbfejlesztésének néhány filozófiai problémája

ELEK TIBOR

A mérés és a műszeres megfigyelés helye és jelentősége a fizikai megismerésben

RÓZSAHEGYI TIBORNÉ

X A népi demokratikus országok fejlődésének közös és sajátos vonásai

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztőbizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, MÁTRAI
LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, PÁL LÉNÁRD, SÁNDOR PÁL, SZIGETI JÓZSEF,
WIRTH ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>P. N. Fedoszejev</i> : A kommunizmus és a filozófia	1
<i>Fukász György</i> : Oktatási rendszerünk továbbfejlesztésének néhány filozófiai problémája	13
<i>Elek Tibor</i> : A mérés és a műszeres megfigyelés helye és jelentősége a fizikai megismerésben	32
<i>Rózsahegy Tiborné</i> : A népi demokratikus országok fejlődésének közös és sajátos vonásai	48

FIGYELŐ

Bevezető tanulmány Fogarasi Béla „Logika” c. könyvének 1959. évi orosz nyelvű kiadásához (<i>P. Sz. Popov</i>)	71
George Thomson filozófiatörténeti kutatásainak kritikai visszhangja a Szovjetunióban (<i>Somogyi János</i>)	80

KONZULTÁCIÓ

A politikáról (<i>Vészi Béla</i>)	87
---	----

ISMERTETÉSEK

M. I. Rutkevics: Dialektikus materializmus (<i>Horváth József</i>)	92
Bochenski—Church—Goodman: Vita az univerzálékról (<i>Márkus György</i>) ...	95
Determinizmus és szabadság a modern tudományok korában (<i>Földesi Tamás</i>)	102
V. P. Volgin: A társadalmi gondolat fejlődése Franciaországban a XVIII. században (<i>Buk Pál</i>)	106
Folyóirat ismertetések	111

BIBLIOGRÁFIA

Az 1959. évi külföldi filozófiai irodalom bibliográfiája I. rész. (<i>Márkus Mária</i>)	134
Az 1960-ban magyar kiadásban megjelent filozófiai irodalom bibliográfiája (<i>Tordai Zádor</i>)	143

A szerkesztőség címe

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete,
Budapest, V., Széchenyi rkp. 3. I. 145.

A kiadóhivatal címe

Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány u. 21.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hirlapirodánál
Budapest, V., József Nádor tér 1. Telefon: 180—850

Csekk számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257. Közületeknek: 61 066,
vagy átutalás az M. M. B. 8. sz. folyószámlájára.

TANULMÁNYOK

A kommunizmus és a filozófia*

P. N. FEDOSZEJEV

A filozófia történetét két-három évezred folyamán tudjuk végigkövetni. A kommunista munkásmozgalom filozófiája — a marxista filozófia — alig több mint százéves múltra tekinthet vissza, s mégis a tudományos világnézet fejlődésének döntő tényezőjévé vált.

Mi nagyra értékeljük a múlt filozófiája, különösen a materialista filozófia eredményeit. A materialista filozófusok a többi tudományág eredményeire támaszkodva felfedezték a természet mozgásának általános törvényeit, leplezték a világról alkotott áltudományos és fantasztikus elképzeléseket, elősegítették a tudományok fejlődését. A Marx előtti filozófia nagy eredményeket ért el az emberi ismeretek fejlődési törvényei, a gondolkodás formái és törvényei tanulmányozása területén. Az évezredek folyamán kidolgozott filozófiai kategóriák ismerete nélkül lehetetlen akár egy lépést is tenni a tudományos megismerés vagy a gyakorlati tevékenység területén. Nap mint nap alkalmazunk olyan kategóriákat, mint az okság, mennyiség és minőség, általános és egyedi, forma és tartalom stb.

A munkásosztály filozófiája a múlt társadalmi gondolkozása többek között a filozófiai ismeretek fejlődése alapján jött létre. Azonban alá kell húznunk, hogy a munkásosztály filozófiájának létrejöttével a filozófia tartalma, jellege és funkciói gyökerében megváltoztak. Korábban a filozófia kizárólag a művelt emberek szűk körének birtokában volt és nem volt kapcsolata a néppel. A filozófusok főképpen csak magyarázták a világ jelenségeit és nem tekintették feladatuknak a világ megváltoztatását a nép érdekében. Ez azzal volt kapcsolatban, hogy a filozófia a vagyonos osztályok hatása alatt fejlődött, ezek pedig nem voltak képesek a dolgozó tömegek érdekeinek megfelelően átalakítani a társadalmat. Még a forradalmár polgári filozófusok, akik pedig annak idején elszántan támadták az elavult feudális rendet, sem tudták túltenni magukat a magántulajdon és az osztálytársadalom eszméin.

Ezzel magyarázható az is, hogy a Marx előtti filozófia idealista szemszögből magyarázta meg a társadalmi jelenségeket. Nemcsak az idealista filozófusok, de rendszerint a materialista természetfelfogás hívei is idealista szemszögből nézték a társadalmat. A társadalmi élet alapjait nem a társadalom gazdasági fejlődésében, hanem a „lélek”, az „eszme” és az „értelem” fejlődésében keresték.

*A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében 1961. január 9-én elhangzott előadás.

A vagyonos osztályok ideológusai nem foglalhattak el materialista álláspontot a társadalmi élet értelmezésében, mert a materializmus a szociológiában logikusan szocialista következtetésekre vezet, feltárja a társadalomnak a szocializmus felé vezető törvényszerű fejlődését, melynek anyagi hordozójaként a proletariátus szerepel.

Egyedül csak a forradalmi demokraták igyekeztek kilépni a hagyományos filozófia keretei közül és a filozófiát a dolgozóknak a régi rend elleni forradalmi harcában felhasználni. Közismert, hogy az orosz forradalmi demokraták, Bje-linszkij, Gercen, Csernisevszkij a filozófiát a „forradalom algebrájának” tekintették. A magyar forradalmi demokraták, Petőfi, Táncsics, Vasvári és mások ugyancsak bizonyítani igyekeztek a világ átalakításának szükségességét s világnézetük harcos, gyakorlati jellegű volt. A forradalmi demokraták igyekeztek összehangolni a filozófiát a forradalmi politikával s megteremteni a kizsákmányolt tömegek filozófiáját. A társadalom jelenségeit azonban nem voltak képesek tudományosan magyarázni, mert megrekedtek a proletárszocializmus előtti állásponton.

Éppen a proletariátus és a filozófia szövetsége alkotja a filozófiai gondolkodás fejlődésének új szakaszát. Ezzel kapcsolatban szeretném idézni a fiatal Marx híres mondását: „Miként a filozófia a proletariátusban találja meg az *anyag*ét, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg *szellemi* fegyvereit.” Ezt a gondolatot képletesen a következő módon fejezték ki: az emberi emancipáció feje a filozófia, szíve — a proletariátus.

A filozófia a proletariátus felszabadító harcának hatalmas eszmei fegyverévé vált. Első ízben vált a filozófia a társadalom kommunista átalakításáért harcoló dolgozó tömegek világnézetévé.

A munkásosztály kizsákmányolás és elnyomás alóli felszabadításának történelmi feladata a tudományos materialista világnézet részletes kidolgozását követelte meg.

Marx és Engels, mint az új, a legforradalmibb osztály — a proletariátus ideológusai, elsőként alkalmazták a materializmust a társadalmi jelenségek magyarázatára, létrehozták és továbbfejlesztették a történelem materialista értelmezését és a társadalmi fejlődés új problémáit mélyreható materialista elemzésnek vetették alá. Marx műve „A tőke” a materialista filozófia klasszikus alkalmazása és megtestesülése a proletariátus politikai gazdaságtanának megteremtésében.

A marxizmus azonban nemcsak a történelem materialista értelmezését, a társadalmi fejlődés új elméletének kidolgozását jelenti. Ezzel egyidejűleg a marxizmus egy teljes filozófiai világszemlélet kialakítását jelenti, mely szerves egységbe foglalja össze a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás fejlődési törvényeit materialista módon magyarázó tudományos elméletet és tudományos filozófiai módszert.

A természettudományok és a társadalomtudományok eredményeire támaszkodva, valamint általánosítva a történelmi fejlődés tapasztalatait Marx és Engels megteremtették a dialektikus materializmust — az egyetlen igazán tudományos alapokon álló filozófiát.

A materializmus és a dialektika eszméi spontán jelentek meg a tudományban, különösen a XIX. század természettudományában. Tulajdonképpen, mint mondani szokás, a gyakorlati életből jöttek létre. A gőzgép alkalmazása az iparban nagy lendületet adott az anyag és energia átalakulási folyamatainak megértéséhez. A bányászat fejlődése hallatlanul nagy lehetőséget nyitott

meg a földkéreg fejlődési folyamatainak megértésére. A belterjes mezőgazdaság fejlődése gazdag anyaggal látta el a növény- és állatvilág fajainak változékonyságát tanulmányozó természettudósokat s a biológiában az evolúció elméletéhez, a darwinizmus győzelméhez vezetett. Az említett tudományágak eredményeinek általánosítása lehetővé tette a természet dialektikájának felfedezését.

Ehhez azonban nemcsak a termelőtevékenység fejlődése nyújtott alapot. A földolog abban áll, hogy a feltételek megérték a társadalmi élet tökéletesen új alapokon való átalakítására. Új forradalmi osztály — a proletariátus lépett a történelem színpadára, melyet a történelem a kapitalista társadalom megsemmisítésére és a szocialista társadalom megteremtésére hívott életre.

Marx és Engels dialektikus materializmusa a természet és a társadalom tudományos megismerésének általánosítása, — és ugyanakkor a tudományos szocializmus filozófiai alapja is, tanítás a társadalom kommunista társadalommá való átalakításáról a szocialista forradalom és proletárdiktatúra útján.

A munkásosztály filozófiája a népek történelmi tapasztalatait általánosítva állandóan fejlődik. Fejlődése még a reakciós, agresszív erők tobzódása idején sem állt meg. Példaként fel lehet hozni, hogy a cári Oroszországban a reakció nehéz éveiben, az 1905-ös forradalom után, amikor a cárizmus és kiszolgálói kegyetlenül megtorolták a munkásosztályon és vezetőin azok „forradalmi bűneit”, a kommunista párt vezére, — Lenin elvtárs elsőrendű fontosságot tulajdonított a materialista világnézet kidolgozásának. Lenin ez időben írta meg híres munkáját — a „Materializmus és empiriokriticizmus”-t.

A fékevesztett reakció, mely Oroszországban dühöngött nemcsak orosz jelenség volt. Az imperializmus korának kezdetével az egész világ burzsoáziája a demokráciától a reakció felé fordult. Ideológiai téren a reakció támadása általában a materializmus, különösen a dialektikus materializmus ellen irányult.

Az ideológiai front filozófiai szakaszán sajátos helyzet jött létre. A reakció támadása olyan körülmények között folyt le, amikor a társadalomtudományok és a természettudományok területén a materializmus egyik győzelmét a másik után aratta, amikor a legtöbb természettudós spontán a természettudományos materializmus talaján állott. Eppen ezért a reakciós filozófusok a materializmus elleni harcukban subjektív idealista nézeteiket mindenféle materialista terminológiával igyekeztek leplezni, a „realizmus” és a „tisztá tapasztalat” bajnokainak szerepében léptek fel. Saját idealista koncepciójukat a „XX. század természettudományának filozófiájaként” állították be.

Napjainkban a burzsoá filozófia eme, még Lenin által feltárt ellentmondásai és törekvései sokkal nyilvánvalóbbak. A tudomány és a technika területén aratott nagy győzelmek megerősítik a materializmusnak a vallásos babona és misztika ellenes pozícióit. A természettudomány materialista alapjait nem mervén közvetlenül támadni, a burzsoá filozófusok „a tudomány önmagának filozófiája” jelszó leple alatt erőteljesen propagálják a pozitivizmust. Az egységes filozófiai világnézet tagadása olyan fogás, mely arra irányul, hogy a természettudományt letérítse a materializmus álláspontjáról és az idealizmus hálójába vonja be.

Ezért olyan időszerűek ma Lenin szavai a materializmus és a természettudomány szerves kapcsolatáról és az idealizmusnak a valódi tudománnyal való összeférhetetlenségéről.

Lenin kimutatta, hogy mind a filozófiában, mind a természettudományban két irányzat létezik, tekintetbe véve a tudomány új eredményeiből leszűrt gnoszeológiai következtetéseket. E két irányzat — a

materializmus és az idealizmus harca, napjainkban nemzetközi méretekben folyik és szemléletesen mutatja mind a társadalomtudományok, mind a természettudományok terén a filozófia pártosságát.

Lenin tétele a filozófia területén a két tábor között folyó harcról, nagy jelentőségű a marxista filozófia alapelveinek védelmezése szempontjából. Nem véletlen, hogy napjainkban mi is tapasztaljuk, hogy a revizionisták tagadni igyekeznek Lenin e tételét és a materializmus és az idealizmus közti harcot a racionalizmus és az irracionalizmus közti harccal szeretnék felcserélni. A két ellenséges tábor filozófiája közti ellentmondásokat enyhíteni igyekvő törekvés annak az eredménye, hogy a revizionisták lemondtak a filozófia pártosságának elvéről. Gyakran a marxizmus—leninizmustól való eltávolodás a dogmatizmus elleni harc leple alatt történik.

A marxista filozófia legmélyebb alapja az elmélet és a gyakorlat egysége. A marxista filozófia nem dogmák összessége, melyekhez a valóságot igyekeznek bozzáidomítani, hanem iránytű a valóság megváltoztatására. Ennek megfelelően a dialektikus materializmus szembenáll mind a revizionizmussal, mind a dogmatizmussal és szektássággal.

Lenin forradalmi tevékenységének egész folyamán szüntelenül foglalkozott a marxizmus filozófiai alapjainak kidolgozásával, alkotó módon alkalmazta a materialista dialektikát az életjelenségek és a tudományos megismerés folyamatának elemzésében. Jellemző, hogy az első világháború nehéz éveiben Lenin nagy munkát végzett a materialista kritika területén és feldolgozta az emberiség nagy filozófiai hagyatékát az ókortól a XX. századig. Ezen munka eredményeit publikálták a híres „Filozófiai füzetek”-ben, melyek az alkotó filozófiai gondolat értékes forrásai.

A dialektikus materializmus szemszögéből Lenin ragyogó elemzésnek vetette alá a történelmi folyamatokat az imperializmusról és az imperialista háborúról, valamint a szocialista forradalom mozgó erőiről és sorsáról szóló műveiben. A magukat marxistának nevező, de a marxizmust az életben és a forradalmi harc gyakorlatában alkalmazni nem tudó burzsoá demokratákat kritizálva Lenin ezt írta: „Azt, ami a döntő a marxizmusban, vagyis a marxizmus forradalmi dialektikáját, egyáltalán nem értették meg”. (Lenin Művei. 33. köt. 476. o.)

A marxista filozófia további fejlődéséről való lenini gondoskodás ragyogó példája „A harcok materializmus jelentőségéről” című munkája, mely a materialista filozófia részletes kidolgozásának programját nyújtja.

Lenin filozófiai művei arra tanítanak, hogyan kell általánosítani a tudomány és a gyakorlat eredményeit, hogyan kell értelmezni a társadalmi fejlődés és a tudományos haladás főirányát, hogyan kell felismerni az új, életerős jelenségek kezdeti hajtásait, hogyan kell az élenjáró szociális erőkre támaszkodni, amelyeké a jövő.

Az orosz forradalmi marxisták Lenin vezetésével minden viharon és megpróbáltatáson keresztülvitték a tudományos materialista világnézet zászlaját és értékes felfedezésekkel gazdagították a filozófiát.

Tudjuk, hogy milyen nehéz körülmények között kellett a Horthy-idők illegalitásában a magyar kommunistáknak védelmezniük és propagálniuk a marxi—lenini filozófia elveit. Jellemző, hogy 1923-ban jelent meg magyar fordításban Kun Béla előszavával Lenin „A marxizmus három forrása és három alkotórésze” című munkája, melyben Kun Béla a marxizmus lenini továbbfejlesztésének jelentőségére utal.

A munkásosztály filozófiájának fejlődése előtt új lehetőségek nyílnak meg a politikai hatalom kiharcolása után. A materialista filozófia uralkodó világnézetté válik és a munkásosztály államának széleskörű támogatását élvezi. A materialista világnézet az állam bel- és külpolitikájának eszmei alapjává válik.

A munkásosztály materialista filozófiáját a tudományos megismerés és a társadalmi élet egész fejlődése ellenőrizte és minden területen igazolta. Ennek ragyogó bizonyítéka a Szovjetunió és a népi demokratikus országok gazdag tapasztalata.

Mi büszkék vagyunk a szovjet tudomány sikereire, melyeket még ellenségeink is elismernek. A kozmikus térségek megbódítása területén elért sikereink a Szovjetunió nagyfokú tudományos-műszaki haladásáról tanúskodnak. Ezeket az eredményeket a szovjet tudomány annak a társadalmi rendnek köszönheti, mely lehetővé tette a népgazdaság és a tudományos kutatómunka tervszerű fejlesztését, s amely határtalan lehetőségeket nyitott meg a nép soraiból kikerült szakemberek fejlődése előtt. Míg a kapitalizmusban az egyszerű embereknek alig van lehetőségük arra, hogy képezzék magukat, a szocializmusban az általános oktatási rendszer lehetővé teszi, hogy minden munkás kimutathassa tehetségét műszaki-tudományos téren.

A szovjet tudomány hallatlanul nagy előnye abban rejlik, hogy az eljáró materialista világnézettel van felfegyverezve. A materialista filozófia a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás legáltalánosabb törvényszerűségeit vizsgálja és segít a tudósoknak az egységes, tudományosan alátámasztott világkép kialakításában. A dialektikus materializmus hasznos eszközt ad a tudomány kezébe a legújabb tudományos tények és eredmények szintetikus általánosítására. Korunkban a hasonló filozófiai általánosítások szerepe különösen nagy. Mi olyan korban élünk, amikor mind újabb és újabb tudományágak keletkeznek és a tudomány nagyarányú elágazódása figyelhető meg. Mindinkább előtérbe kerül a tudományok közti kölcsönös kapcsolat szükségessége, mely viszont nem lehetséges a teljes szintetikus filozófiai világnézet kialakítása nélkül.

A burzsoá filozófia nem képes ilyen világnézet kialakítására. Közismert hogy számos különféle burzsoá filozófiai irányzat létezik, mint az egzisztencialisták, a pragmatisták, a logikai pozitivisták, a neotomisták s mások. Azonban egyik irányzat sem képes teljes világkép megalkotására. Ezt maguk a burzsoá filozófusok is elismerik. Már maga az a tény is, hogy számtalan burzsoá filozófiai irányzat létezik, melyek hol keletkeznek és eltűnnek, hol ezt, hol pedig azt a természeti vagy társadalmi jelenséget vizsgálják, arról tanúskodik, hogy ezek a filozófiai irányzatok híján vannak minden tudományos világnézetnek, s hogy a jelenlegi burzsoá filozófiai eszme elaprózódik és elsekélyesedik.

A modern burzsoá filozófusok a tudósok körében főként a pozitivizmus különféle irányzatait terjesztik. Napjainkban azonban különösen élesen tűnik ki az egyoldalú analitikus és empirikus módszer elégtelensége. Az empirikusok a modern tudomány hatalmas adattengerében olyan gyámoltalanul mozognak, mint légy a pókhálóban.

A logikai pozitivizmus képviselői a filozófiai problémák bonyolult és sokoldalú körét a nyelv logikai analizisére igyekeznek redukálni. A logika a filozófia lényege — mondják. „A filozófia a nyelv logikai szintaxisa”. Ebből a „logikai szintaxisból” igyekeznek aztán összefabrikálni a filozófiai nézetek rendszerét.

A burzsoá filozófia olyan irányzatai, mint például az egzisztencializmus, tudományos szempontból ugyancsak terméketlennek bizonyultak. Az ilyen-fajta irányzatok egyáltalán tagadják a filozófia szerepét a természet törvényeinek és lényegének megismerésében és a filozófiát moralizáló eljárások színvonalára süllyeszti.

Az egzisztencialisták filozófiájuk alapvető kategóriáinak a félelmet, az elkeseredést, a bánatot tartják s közülük egyesek filozófiájukat nyíltan az „émelygés filozófiájának” nevezik (Gaston Berger). A modern egzisztencializmus egyik képviselője A. Camus kijelentette, hogy míg a XVII. század a matematika, a XVIII. század a fizikai tudományok, a XIX. század a biológia százada volt, addig a XX. század a félelem százada. Világos, hogy ez a pesszista filozófia semilyen kapcsolatban sincs a tudománnyal, ellentétes a munkáosztály érdekeivel és csak a modern burzsoázia elkerülhetetlen pusztulását tükrözi.

Amennyiben a burzsoá államokban a divatos filozófiai irányzatok mellett a tudományok bizonyos fejlődése is megfigyelhető, ez a fejlődés az idealizmus ellenére megy végbe, mely hátráltatja a tudomány fejlődését.

A különböző burzsoá filozófiai irányzatok ellentétéként a dialektikus materializmus valóban tudományos alapokon nyugvó filozófiája teljes képet alkot a világról. A materialista filozófusok sikerrel birkóznak meg a tudomány fejlődésével együttjáró új problémákkal.

Közismert, hogy a magyar marxista filozófusok is, pl. *Rudas László* és *Fogarasi Béla* foglalkoztak a természettudomány filozófiai kérdéseivel, kritizálták az idealista eszméket képviselő természettudósokat s igyekeztek általánosítani a természettudomány legújabb eredményeit.

A modern burzsoá filozófia romboló hatása leginkább a mai kapitalista államokban a szociológia állapotán mérhető le. A pozitívizmus a burzsoá szociológia elsekélyesedéséhez és degradációjához vezetett. A burzsoá szociológusok eltávolodtak az alapvető szociális problémáktól s egyes részletkérdések, gyakran másodrendű tényezők és jelenségek vizsgálatával foglalkoznak. A fáktól nem látják az erdőt, nem képesek megkülönböztetni a lényegest a lényegtelen-től, a földolgot a mellékestől. Nem tudják megérteni a modern társadalom általános érvényű törvényeit és fejlődésének perspektíváját. A társadalmi életet magyarázó tudományos nézetek hiánya, a szórszálhasogató elméletieskedés a burzsoá szociológusokat elméleti vakságra ítéli. Nem látják, hogy a kapitalizmus kifulladás és a mai modern korban a társadalmi haladás csakis a szocializmusban lehetséges.

A munkáosztály materialista filozófiájának termékenyítő hatása különösen a társadalmi élet megismerésében és átalakításában nyilvánul meg. Csakis a materialista világnézet szilárd alapján vált a szociális elmélet a gyakorlati tevékenység vezetőjévé, csakis a materializmusnak köszönhető, hogy a szociológia tudománnyá, mégpedig egzakt tudománnyá válhatott.

Amikor hangsúlyozni akarjuk a modern fizikai-matematikai és műszaki számítások bámulatos pontosságát, akkor természetesen, arra hivatkozunk, hogy a szovjet rakéta az előre megadott röppályán mozogva pontosan elérte a holdat, vagy az élőlényeket tartalmazó szovjet űrhajó a meghatározott időben és a meghatározott helyre tért vissza a Földre a kozmikus térből. Ezek tényleg ragyogó példái a természettudományos és műszaki fejlődés erejének és színvonalának.

Azonban nem kevésbé jelentős eredményeket ért el a materializmus a társadalom fejlődésének megismerésében. Ennek bizonyítására felhozhatjuk, hogy a marxi—lenini tanításnak megfelelően a társadalom pontosan rátért a szocializmus útjára és az előre megjósolt irányban halad.

A tudományos szocializmus nem más, mint a dialektikus materialista fejlődéstudomány alkalmazása a történelem fordulópontjának — a kapitalizmus bukása és a kommunizmus győzelme korának elemzésére. A marxi—lenini elmélet feltárta a polgári társadalom kommunista társadalommá való átalakítása világtörténelmi jelentőségű folyamatának törvényszerűségeit és fő mozgató erőit.

Ma, amikor a kapitalizmus vereséget szenvedett a Föld jelentékeny részén és elvesztette hatalmát az emberiség egyharmada felett, amikor a Szovjetunió után a szocializmus útjára lépett Európa és Ázsia számos állama, amikor létrejött a hatalmas szocialista tábor, teljes erejében megmutatkozik a marxi—lenini tanítás elméleti alapjainak helyessége, Marx, Engels és Lenin tudományos előrelátásának mély történelmi éleselméjűsége.

A szocializmus kapitalizmus feletti győzelmének kérdése már régóta megszűnt elméleti viták tárgyává lenni. Ezt a kérdést a világtörténelmi gyakorlat a marxizmus—leninizmus javára döntötte el. A szocializmus győzelméről szóló elméleti tétel a hatalmas szocialista tábor fejlődésében öltött testet.

A jelenlegi kornak fejlődését jellemző történelmi fordulat a szocializmus és a kapitalizmus erőviszonyának gyökeres megváltozásában rejlik. Teljes meggyőződéssel beszélhetünk a kapitalista társadalmi-gazdasági rend hanyatlásáról és az új, kommunista társadalmi-gazdasági rend felemelkedéséről.

A kommunista és munkáspártok a történelem folyamán eddigi legnagyobb, moszkvai értekezlete a modern kommunista világmozgalom elméleti erejének és elszakíthatatlan eszmei egységének ragyogó demonstrációja volt. A marxizmus—leninizmus, mint a kommunista mozgalom harci lobogója és eszmei fegyvere, az elhaló kapitalista rend ellen a kommunizmus győzelméért folytatott harc egyre hatalmasabb erejévé válik.

A marxizmus—leninizmus nemcsak a társadalmi fejlődés általános perspektíváit tárja fel, de minden új történelmi szakasznak, a történelmi események fordulópontjának elemzési módszerül is szolgál. Az alkotó marxizmust a kor adott gyakorlati feladataival való szoros kapcsolat jellemzi.

A kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletének történelmi jelentősége abban áll, hogy okirataiban mélyrehatóan elemezték a mai társadalmi fejlődés alapvető folyamatait és feleletet adtak korunk legégetőbb kérdéseire. Az értekezlet programtervezetében a marxi—lenini elméletnek a jelenkor gazdag tapasztalataira való alkalmazását láthatjuk.

A világtörténelem jelenlegi szakasza lényegének meghatározása nagy elvi és politikai jelentőséggel bír. A mi korunk a két ellentétes társadalmi rendszer harcának, a szocialista és nemzeti-felszabadító forradalmaknak, az imperializmus bukásának, a gyarmati rendszer felszámolásának, a szocializmus és a kommunizmus világméretekben való győzelmének kora. Ez a meghatározás azon a lenini útmutatáson alapszik, hogy korunk legfőbb tartalmát a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által megkezdett, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet képezi.

Az értekezlet tudományos pontossággal tárta fel a jelenkor új jelenségeit és folyamatait. E szakasz legfőbb vonása az, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének legfontosabb tényezőjévé vált. A Szovjet-

unióban sikerrel folyik a kommunista társadalom felépítésének nagy munkája és a kommunista világrendszer fejlődésének új szakaszába lépett. Ugyanakkor a kapitalizmus általános válságában új szakasz kezdődött, melyet a kapitalista világrend mélyreható bomlása és hanyatlása jellemez.

Az erőviszonyok mindinkább a szocializmus javára és a kapitalizmus rovására tolódnak el. A hétéves tervidőszak végén a szocialista világrendszer a világtermelés több mint felét fogja szolgáltatni, azaz felülmúlja a kapitalizmust a társadalmi élet döntő szférájában, az anyagi javak termelésében.

A szocialista rendszer, mágneshez hasonlóan, hatalmas vonzóerőt gyakorol. A szociális haladás iránytűi az egész világon e központ felé irányulnak. A haladás erői, legyőzve a politikai, gazdasági és bonyolult ideológiai akadályokat, utat törnek a konszolidációhoz.

Ma, amikor a kapitalizmusban az ellentmondások, többek között a néptömegek és a monopóliumok közti ellentmondások egyre jobban elmélyülnek, a szocializmusban szakadatlanul erősödik a társadalom egysége s gyorsul a fejlődés üteme. Az erőviszonyoknak állandóan a szocializmus javára és az imperializmus rovására való eltolódása nem hagy kétséget afelől, hogy a marxizmus—leninizmus tanítása a kommunizmus, mint a világtörténelem új fázisának elkerülhetetlen győzelméről diadalmaskodni fog az egész világon.

Most, amikor a Szovjetunió új szakaszba, a kommunista társadalom végleges felépítésének szakaszába lépett, amikor a szocialista tábor országai előtt megnyílt az út a kommunizmus felé, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenettel kapcsolatos elméleti kérdések különösen nagy jelentőségre tettek szert. Korunkban a tudományos kommunizmus problémái gyakorlatilag az emberek tíz és százmillióinak alkotó tevékenységében oldódnak meg. Ezen problémák elméleti megoldásának helyességétől nagymértékben függ a kommunizmus felépítésének sikere.

Éppen ezért ezek a kérdések nagyon lényeges helyet foglaltak el az SZKP XX. kongresszusán, mely sok újat adott a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet elméletének kidolgozásához.

Polytatva a marxizmus—leninizmus klasszikusainak hagyományait, a kongresszus következetesen alkalmazta a dialektikus fejlődélméletet a kommunista társadalom végleges felépítésének szakaszára. Az a tény, hogy a marxisták ismerik a társadalmi élet törvényeit, többek között a kommunista társadalom kialakulásának, mint természettörténeti folyamatnak a törvényeit, lehetővé tette, hogy az új társadalom létrehozása útjainak megválasztásakor elkerülhessék a szubjektív elképzeléseket.

A fejlődés eszméjét az emberiség jövőjére alkalmazva, a marxizmus—leninizmus megállapította, hogy a szocializmus és a kommunizmus nem tetszőlegesen megválasztott társadalmi formák, hanem az új társadalmi-gazdasági forma két törvényszerű szakasza.

A kommunista társadalmi forma fejlődésének dialektikáját feltárva, Lenin a következőket írta: „Azt, amit szocializmusnak szokás nevezni, Marx a kommunista társadalom „első” vagy alsóbb fokának nevezte. Amennyiben a termelési eszközök közös tulajdonná válnak, annyiban a „kommunizmus” szó itt is alkalmazható, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ez *nem* teljes kommunizmus. Marx magyarázatainak nagy jelentősége abban rejlik, hogy itt is következetesen alkalmazza a materialista dialektikát, a fejlődésről szóló tanítást, s a kommunizmust mint a kapitalizmusból kifejlődő valamit vizsgálja. Skolasztikusan kigondolt, „kiagyalt” meghatározásokon és szavakon folyó

terméketlen viták helyett (mi a szocializmus, mi a kommunizmus) Marx azt elemzi, amit a kommunizmus gazdasági érettsége fokainak lehetne nevezni". (Lenin Művei. 25. köt. 505. o.)

A kommunista társadalom két szakaszának marxi—lenini elemzése helyességét teljes mértékben beigazolta a Szovjetunió szocialista építőmunkájának tapasztalata és a népi demokratikus országokban a szocializmus felépítéséért vívott harc. A Szovjetunió a szocialista társadalom sikeres felépítésének eredményeképpen történelmi fejlődésének új szakaszába, a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet szakaszába lépett.

Ily módon, a szocializmusban a társadalom a dialektika törvényének megfelelően az alacsonyabb fokozattól a magasabb fokozathoz, a kommunizmus első fázisától a második fázis felé fejlődik. A szocializmus és a kommunizmus között nincs valamiféle, a társadalmi fejlődés eme két fázisát elkülönítő válaszfal. A kommunizmus a szocializmusból nő ki és annak egyenes folytatása.

A fejlődés szocialista szakaszában megjelennek és fejlődésnek indulnak a jövő kommunista társadalom csirái. Ezen csirák fejlődése jellemzi a szocialista társadalmi viszonyok kommunista társadalmi viszonyokká való átalakulásának folyamatát.

A kapitalizmusban nem lehetséges, hogy a szocializmus csirái és egyes elemei fejlődhessenek, minthogy ezek az elemek a kapitalista társadalmi rend alapjainak egyenes ellentéteit képezik. Ezért helytelen a jobboldali szocialista teoretikusok és revizionisták azon állítása, hogy a kapitalizmus átalakulhat szocializmussá.

A kapitalista társadalomban megjelennek és megerősödnek a szocialista társadalom objektív és szubjektív előfeltételei. Feltétlenül szükség van azonban forradalmi ugrásra, ami lehetővé teszi, hogy ezekből az előfeltételekből kifejlődjék a szocialista társadalom.

A dolog úgy áll, hogy az egyik társadalmi-gazdasági formából egy másik, minőségileg különböző formába való átmenet nem lehetséges folytonos evolúció útján, ebben az esetben a forradalmi ugrás ilyen vagy olyan formában történelmileg feltétlenül szükséges.

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet viszont egy és ugyanazon társadalmi-gazdasági forma keretén belül végbemenő folyamat, mely nem erőszakos úton, hanem folyamatosan a társadalmi rend alapjának, a tervszerű társadalmi termelőmunka és a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök fejlődésével és tökéletesedésével megy végbe.

A szocialista forradalom és a szocializmus győzelme a társadalom anyagi és szellemi újjászületését vonta maga után. Éppen a materializmus mutatta meg ennek az újjászületésnek az útját és eszközeit.

A burzsoá moralisták azt hirdetik, hogy a társadalom újjászületését az emberiség erkölcsi tökéletesítésének prédikálásával is el lehet érni. Mi tudjuk, hogy ezek a prédikációk egyáltalán semmit sem változtattak meg a kapitalista társadalomban és nem számolták fel a társadalom alapvető szociális igazságtalanságait.

A materializmus felfedte azt a tudományos igazságot, hogy a társadalom alapját az anyagi, gazdasági viszonyok alkotják, s ezért a szociális átalakulás lehetetlen ezen alapok megváltoztatása nélkül. El kell törölni a termelőeszközök magántulajdonát, mely az összes szociális bajok és igazságtalanságok fő okozója. A magántulajdon megszüntetésével megszűnik az ember ember által

való szociális kizsákmányolása. Semmiféle erkölcsi prédikáció nem menti meg az embereket a nyomortól és a kizsákmányolástól mindaddig, amíg a legfőbb termelőeszközök a magántulajdonosok egy kis csoportja kezében vannak összpontosítva. Csakis a termelőeszközök társadalmi tulajdonba való vétele ássa alá a lakosság nagy többségének a gazdagok kis csoportja által való kizsákmányolásának lehetőségét.

Az ember ember által való kizsákmányolásnak felszámolásával megszűnik a nemzet más nemzet, vagy a népek más népek által való elnyomásának lehetősége is. A Szovjetunió és a többi szocialista ország tapasztalatai alapján láthatjuk, hogy a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésével eltűnik az évszázados nemzeti elnyomás, a népek közötti egyenlőtlenség és ellenségeskedés és létrejön az egyenjogú népek baráti együttműködése.

A termelőeszközök monopolistáinak hatalma alól megszabadult társadalomnak életbevágó érdeke, hogy a népek között baráti együttműködés és békés kapcsolatok alakuljanak ki.

Így, a tudományos világszemlélet alapján haladunk a népek közötti béke és barátság felé.

A marxizmus—leninizmus egyesíti magában a komoly tudományosságot a forradalmi tettel és az alkotó kezdeményezéssel. Ebből logikusan következik, hogy az elmélet és a gyakorlat kapcsolata mindenekelőtt — a kommunista építőmunka és a nemzetközi élet minden egyes problémájának megoldásában — alkotó kezdeményezést követel.

A Szovjetunió Kommunista Pártja a többi kommunista és munkáspárttal barátilag együttműködve az alkotó kezdeményezés ragyogó példáit mutatta fel a gazdasági és kulturális építőmunka, a nemzetközi békeharc és a gyarmati és függő országok népének az imperialista elnyomás ellen irányuló felszabadító harca területén.

A munkásosztály filozófiája — a szociális felszabadítás, a népek közötti béke és barátság filozófiája.

Éppen ezek miatt a mi filozófiánk a leghumánusabb filozófia. Teljes meggyőződéssel lehet állítani, hogy a humanizmus elválaszthatatlan a marxi materializmustól. A marxi materializmus maga is igazi humanizmus, mert ő nyitotta meg a néptömegek előtt a felszabadulás és a feljődés útját, megmutatta nekik a gazdasági és szellemi rabságból kivezető utat, melyben századokon át tartották őket a kizsákmányoló osztályok. Az emberiség évtizezredeként át kereste a boldogsághoz vezető vezércsillagot. A történelem számos hazug prófétát ismer, akik azt hirdették, hogy megtalálták ezt a csillagot. Azonban ez a csillag sokszor csak a sötétben pislákoló méces volt s az emberiség továbbra is sötétségben maradt. Ma az emberiség megtalálta vezérlő csillagát s ez a csillag a marxista—leninista elmélet.

Minden alapunk megvan rá, hogy kijelentsük: a munkásosztály materialista filozófiája az egész nép filozófiája.

A materialista filozófia nemcsak a munkásosztály alapvető érdekeit fejezi ki, hanem az egész dolgozó népet is. Valóban, melyik fizikai vagy szellemi dolgozó ne támogatná a kizsákmányolástól, anyagi szükségtől, háborúktól mentes társadalom létrehozásának nemes eszméjét, egy olyan társadalomét, melyben mindenki szabadsága, anyagi és szellemi fejlődése biztosítva van.

A béke és a népek függetlenségének ellenségei minden eszközzel igyekeznek befeketíteni filozófiánkat s szembeállítani minden más filozófiai eszmével. Valójában ez nem így van. Különféle filozófiai eszmék vannak. A mun-

kásosztály filozófiája összeegyeztethetetlen és kibékíthetetlenül ellenséges álláspontot foglal el az ember ember által való kizsákmányolása, a faji és nemzeti elnyomás, a militarizmus és az új imperialista háborúk előkészítésének eszméivel szemben. Mi azt tartjuk, hogy minden igazi humanistának az a kötelessége, hogy ne várja ölbetett kezekkel míg az összes embergyűlölő eszmék eltűnnek, hanem harcolnia kell ellenük. Ez minden igazi humanista hazafias, társadalmi kötelessége. Mi mindenkit barátként üdvözlünk, aki a szabadságért, a népek függetlenségéért és a békéért harcol. Közöttünk és a béke, a népek közötti barátság, a függetlenség és a demokrácia nagy eszméinek más hívei között lehetnek, vannak eltérések ezen eszmék indokolásában. A békeharcosok között sok különböző filozófiai irányzathoz tartozó ember van. Mi kritizáljuk és kritizálni is fogjuk a helytelen filozófiai nézeteket, rá fogunk mutatni azok tartathatatlanságára. Azonban ez nem szolgál s nem is szolgálhat arra, hogy közöttünk elhidegülés vagy ellenségeskedés alakuljon ki. Mi meg vagyunk győződve arról, hogy az élet, a gyakorlat minden barátunknak bebizonyítja a munkásosztály filozófiájának előnyeit a béke ügyének győzelmes megvédése és a szociális haladás útjának és eszközeinek kiválasztásában.

A kommunista és munkáspártok képviselőinek moszkvai értekezlete aláhúzta, hogy a jelenlegi körülmények között az ideológiai kérdések különösen nagy jelentőségre tettek szert. A jelenlegi viszonyok között a társadalomtudományok területén dolgozó elvtársak legjelentősebb feladata az, hogy harcoljanak a burzsoá elméletek, a burzsoá ideológia ellen.

Manapság a polgári ideológia legalávalóbb és legmérgezetebb hegyű fegyvere az antikommunizmus.

Az antikommunizmus zászlaja alatt az imperialisták durván beleavatkoznak más országok belügyeibe, elnyomják a demokratikus mozgalmakat és reakciós rendet honosítanak meg.

Az antikommunizmus zászlaja alatt igyekeznek megbontani a nemzeti-demokratikus forradalom harcosainak egységét, a nemzeti burzsoáziát ráuszítani a nemzeti függetlenség legjobb harcosaira, a kommunistákra.

A kommunista veszéllyel való fenyegetéssel az Amerikai Egyesült Államok imperialista körői és cinkostársai az atlanti blokk államait és a hatalmuk alatt álló országokat elaknásított területté igyekeznek átalakítani. Azonban a fegyverkezési hajsza, a háborús hisztéria növelése és az agresszív politika csak arra vezethet, hogy az imperializmus előbb-utóbb felrobban a saját aknáján.

A munkásosztály és az egész emberiség progresszív fejlődésének érdeke megkívánja az antikommunizmus elleni elszánt harc folytatását. A társadalomtudományok területén dolgozó elvtársaknak olyan műveket kell létrehozniuk, melyek leleplezik az antikommunizmus ideológusainak filozófiai, gazdasági és politikai koholmányait.

A dialektikus materializmus — a kommunizmus filozófiája, ez a filozófia már ragyogó győzelmeket aratott az elhaló idealista világnézettel vívott harcokban. A kommunizmus filozófiájáé a jövő.

КОММУНИЗМ И ФИЛОСОФИЯ

П. Н. Федосеев

В первой части своей статьи автор излагает, что философия коммунистического рабочего движения стала решающим фактором в течение одного века. Благодаря марксизму философия стала в первый раз орудием революционного переворота действительности. Философия марксизма является необходимым продуктом развития наук и общества. В нашу эпоху борьба между материализмом и идеализмом принимает новые формы, философия реакционной буржуазии противопоставалась науке и общественному прогрессу. В дальнейшем статья освещает значение современного материализма с точки зрения развития науки и показывает бесплодие самых распространенных буржуазных философских течений. Марксистская философия играет большую роль главным образом в познании и преобразовании общественной жизни.

В соответствии с учением марксизма-ленинизма общество перешло к научно предвиденному пути социализма. Совещание коммунистических и рабочих партий в Москве служит примером творческому характеру нашего мировоззрения.

COMMUNISM AND PHILOSOPHY

P. N. Fedoszejev

In the first part of his article the author points out that during the elapse of a century philosophy of the working class movement has become a decisive factor. Through marxism philosophy for the first time has become the means of transforming reality in a revolutionary way. Marxist philosophy is the necessary product of the development of sciences and the society. In our age the struggle between materialism and idealism has put on new forms, and bourgeois philosophy, which became more reactionary, turned against science and social progress.

Further on the article points to the significance of modern materialism from the point of view of the development of science, and shows the inproductivity of the most widely extended bourgeois philosophical trends. Marxist philosophy plays an especially important role in the recognizing and transformation of social life. In accordance with marxist leninist teaching, society has turned on the road of socialism, a road, which had been scientifically described and visualized. The Moscow conference of communist and workers parties has given a good example to the creative character of our philosophy.

Oktatási rendszerünk továbbfejlesztésének néhány filozófiai problémája

FUKÁSZ GYÖRGY

A hazánkban lezajló szocialista forradalom fejlődésének szerves alkotórésze, a kultúrforradalom fontos eleme a magyar oktatásügy továbbfejlesztése. Az MSZMP VII. kongresszusa meghatározta az oktatásügy továbbfejlesztésének fő irányát, útjait, főbb eszközeit. Ezen az alapon dolgozta ki a kormánybizottság a vitára bocsátott tézistervezetet.

Az oktatásügy továbbfejlesztése irányelveinek a megjelenése a társadalom érdeklődésének és figyelmének középpontjába állította az oktatásügy problémáit. Soha nem foglalkoztak annyit az oktatás, a nevelés kérdéseivel Magyarországon, mint mostanában. Az oktatás problémái a társadalom kritikáinak és javaslatainak éles reflektorfényébe, kereszttüzébe kerültek a tézistervezet feletti vita során. Nagy érdeklődéssel és szeretettel, a fiatalok nevelése iránti felelősségérzettől áthatva vitatják a tézisekben megfogalmazott alapelveket. — Ezek az alapelvek a dolgozó nép széles rétegeinek egyetértésével találkozhatnak, mert helyesen fogalmazzák meg az oktatásügy fejlődésével szemben állítható, érett igényeket. Számos értékes javaslatot, észrevételt fűznek a viták során az irányelvekhez, kiegészítve azok tartalmát, s még inkább azok gyakorlati megvalósításához adva igen sok segítséget.

Az irányelvek tartalma, a vitának a kibontakozása, a vitában megmutatkozó nagy aktivitás, érdeklődés is mutatja, hogy az irányelvek által felvetett problémák messze túlnőnek, túlmutatnak a pedagógusok szűkebb körén. Az oktatási „reform” nemcsak a pedagógusok ügye, hanem *össztársadalmi ügy*, alapelveinek kialakítása, gyakorlati megvalósítása nem csupán a pedagógusok erőfeszítéseit, hanem egész társadalmunk összefogását igényli. Az oktatásügy továbbfejlesztése szervesen beilleszkedik a szocialista fejlődésbe, szerves része a VII. pártkongresszus által megfogalmazott főfeladatnak, a szocializmus építése meggyorsításának Magyarországon.

A szocialista építés keretei között hallatlanul meggyorsul a társadalom fejlődése ezekben az években. Ezzel összefüggésben állandóan nőnek a követelmények, az igények az élet minden területén. Ezek kielégítéséhez meg kell teremteni a szükséges személyi feltételeket is: 1. jól felkészült, kommunista szakemberekre van szükség, 2. emelni kell a munkások és parasztok általános és szakmai műveltségének színvonalát. Egyre műveltebb és magasabb képzettséggel rendelkező szakmunkásokat igényel a rohamosan fejlődő ipar és a kollektív nagyüzemi vágányokra átálló mezőgazdaság. 3. A növekvő igények társadalmunk állampolgárainak kommunista nevelésével összefüggésben is egyre élesebben jelentkeznek. Az oktatásügy fejlesztése ebben a vonatkozásban is

fontos funkciót teljesít; ki kell vennie részét hathatósabban a társadalom leendő állampolgárainak a kommunista nevelésből, a kommunista erkölcsiség szellemében történő fejlesztéséből.

A kormánybizottság által vitára bocsátott irányelvek a továbbfejlesztésnek 3 leglényegesebb alapelvét emelik ki:

1. Tegyük szorosabbá iskoláink kapcsolatát az élettel, a gyakorlattal, a termeléssel. Minden iskolatípusban elő kell készíteni a tanulókat a termelőmunkában való részvételre.

2. Emeljük az általános- és szakmai műveltség színvonalát. Ezért: a tanterveket az oktatás minden fokán tegyük korszerűbbé.

3. Az oktató-nevelőmunka tervszerűen szolgálja a szocialista világnézet és erkölcs kialakítását.

Ezek az elvek a kommunista szakembernevelés általános elvei. A három alapelvet szoros egységben kell megvalósítani, ez a feltétele a kommunista szakembernevelésnek.

A három alapelv feltételezi egymást. A gyakorlat, az élet felé történő közeledés nem lehet eredményes, hogyha az oktatási folyamat alapját képező tananyag nem felel meg a korszerűség követelményeinek. A korszerű ismeretek szükségesek a mai modern kor embere társadalmi és tudományos fejlődéséhez. Egyben a korszerű műveltségnek, a korszerűsítésnek alapfeltétele, hogy a kialakított ismeretanyag tartalmazza a modern, korszerű világnézetet, ideológiai felfogást is. A tananyag korszerűsítését a marxizmus—leninizmus ideológiája, világnézete alapján, annak szellemében kell elvégezni: a marxizmus—leninizmus ideológiai alapjaira kell felépíteni a képzés egész rendszerét. Ugyanakkor nem lehet elég korszerű a képzés akkor, ha nem épül szorosan a gyakorlat igényeire, nem közeledik a ma szükségleteihez, a termelés, a társadalom, az élet által felvetett problémákhoz, ha nem alkalmas ezekre válaszolni. A korszerű magas hatásfokú képzési rendszernek az ezen követelményeknek megfelelő emberek, szakemberek nevelésére alkalmassá kell válnia. A három alapelv az oktatásügy továbbfejlesztésében tehát csakis egységben, kapcsolataiban, dialektikus kölcsönhatásban alkalmazható az oktatási reform gyakorlati végrehajtása során.

Számos *filozófiai kérdés* merül fel az oktatásügy továbbfejlesztésével kapcsolatban, amelyeket kidolgozni még hosszú idő feladata lesz. Ezen kérdések közül néhányat ragadunk most ki s ezekkel összefüggésben fejtünk ki — a teljesség igénye nélkül — néhány gondolatot.

I.

Az elmélet és a gyakorlat egysége

Az utóbbi években egyre erőteljesebbé vált az a felismerés, hogy az iskolák nem nevelnek eléggé az életre, az iskolát elvégző és az életbe kikerülő diákok nem képesek megbirkózni a megoldandó feladatokkal, nem látják a tanult elméleti ismeretek hasznát, értelmét. A vizsgálódások megmutatták, hogy nem elég gyakorlatias és nem elég korszerű az oktatási rendszerünk, nem veszi eléggé figyelembe az élet követelményeit, s nem tart eléggé lépést a tudományok, a technika rohamos fejlődésével.

A népgazdaság fejlődése, az élet megköveteli — s a közeljövő feladatai egyre fokozottabban igénylik — hogy az iskolából kikerülő és a termelésbe

bekapcsolódó fiatalok, a jó szakemberek, mérnökök és munkások stb. felkészültebbek legyenek munkájuk elvégzésére. Ez megköveteli, hogy az oktatás-ügyet továbbfejlesszük, s ennek alapvető elve *az elméletnek, az oktatásnak a gyakorlattal, az élettel való jobb összekapcsolása.*

Következetesebben törekszünk a marxizmus—leninizmus, a marxista filozófia ismeretelmélete követelményének az érvényesítésére, hogy szoros kapcsolatot kell teremteni az elmélet, az oktatás, valamint a gyakorlat között. A gyakorlat ismeretelméleti szerepének kiemelése, helyes megvilágítása ugyancsak egyik elméleti alapja, kiindulópontja az egész oktatási reformnak. Alkalmazása arra a gondolatra épül, hogy az oktatás nem öncél, hanem a gyakorlat szolgálatába kell azt állítani. Az elmélet csak a gyakorlattal szoros egységben értékes, tartalmas. Éppen ezért az oktatás feladatainak kijelölése közben állandóan tekintettel kell lenni arra, hogy a fő cél: megalapozni a tanuló ismereteinek a gyakorlatra való alkalmazását. Ehhez az kell, hogy az oktatási folyamat minden porcikájában a gyakorlathoz vezessen és tapadjon.

Ugyanakkor figyelembe veszik az irányelvek azt a követelményt is, hogy a gyakorlat az elmélet által megtermékenyített, megvilágított gyakorlat legyen. Nem szabad prakticista módon magyarázni az oktatási folyamatot, a vulgáris értelemben felfogott hétköznapi perspektívtalansága praktikuma alapján. Az elmélet és gyakorlat szerves belső egységének megvalósítására kell törekedni az oktatási folyamat egészében.

*

A marxista filozófia feltárja a gyakorlat szerepét a megismerés folyamatában. Az elmélet és a gyakorlat viszonya a marxista ismeretelmélet alapvető kérdése. Az elmélet és gyakorlat viszonyában konkretizálódik, realizálódik a filozófia legfőbb, legalapvetőbb kérdése: a lét és tudat viszonya. Ennek a kérdésnek az eldöntésével a marxizmus feltárja, hogy a meghatározó, alapvető a gyakorlat. Másfelől azonban ez a szembenállás az elmélet és gyakorlat között nem abszolút, egyfelől a szónak abban az értelmében, hogy a gyakorlat maga is fejlődő gyakorlat, másfelől azért, mert az elmélet igen nagy szerepet játszik a gyakorlat fejlődésében, maga is visszahat, aktívan alakítja a gyakorlat fejlődését.

A gyakorlat fogalmának meghatározására törekedve, annak materialista, dialektikus megvilágítását kell adni az elmélet és gyakorlat egységének szubjektivistá, relativista értelmezésével szemben. A marxista filozófia, amikor a mai élet, a gyakorlat követelményeinek előtérbe helyezését megalapozza, egyben arra is figyelmeztet, hogy a gyakorlat fogalmát nem lehet szűkmarkúan, prakticista, vagy szubjektivistá módon dogmatikusan, sematikusan értékelni. A gyakorlat fogalmát, a maga összetettségében, sokoldalúságában kell tanulmányozni. A gyakorlat, az élet igényei elsősorban a társadalmi-politikai tevékenység összefüggéseiben jelentkeznek. De nem lehet kihagyni a gyakorlat követelményeinek vizsgálatából a tudományok és elsősorban a természet-tudományok fejlődése által felvetett nagy jelentőségű új problémákat sem.

A gyakorlat fogalma nem szűkíthető le egyes emberek tevékenységére, termelésben való részvételére. A gyakorlat nem egyes egyedek, egymástól elszigetelt emberek tevékenységét jelenti, hanem az egész emberiség tevékenységét. A gyakorlat lényege ez a tevékenység: az ember, az emberiség, a társadalom tevékenysége. A gyakorlat fogalmában benne van, hogy a társadalmi gyakorlat az egész társadalom tevékenységét tartalmazza.

A gyakorlat fogalmának fő alkotóeleme az emberek termelési tevékenysége. Ez az, ami a legsajátosabban társadalmi, emberi tevékenység, ez az, ami az embert emberré teszi és elhatárolja az állatvilágtól. (Vö. Marx Feurbachról írott téziseivel: az ember a társadalmi viszonyok összessége,¹ valamint vö. Marx—Engels: Német ideológia c. munkájával — az ember megkülönböztetheti magát az állatvilágtól a tudattal, az ideológiával, vallással, vagy amivel akarja, de objektíve akkor különbözik, amikor termel.)² Ezért a gyakorlat fogalmában a termelésnek meghatározó szerepe, kiemelkedő helye, jelentősége van. De nem szűkül le a gyakorlat fogalma a termelési tevékenységre. A gyakorlat egésze a tevékenységnek sok más körét is tartalmazza. A gyakorlat szférái, összetevői jelentkeznek a politikai kulturális tevékenység területén is. Bár sokat vitatkoztak erről a filozófiai irodalomban (a Voproszi Filozofii hasábjain 1954—55-ben lezajlott vitára utalok ezzel, valamint Rutkevics elvtárs könyvében és cikkében képviselt álláspontokra, stb.) abban mindenki egyetértett, hogy a gyakorlat fogalmát nem lehet leszűkíteni a termelési gyakorlatra. A gyakorlat anyagi, materiális tevékenységet jelent. Ez elválasztja a dialektikus materialista álláspontot e kérdésben mindenféle idealizmustól. Azzal lehet a szubjektivizmus, a relativizmus veszélyét elhárítani, hogyha a lényegyet ragadjuk meg a gyakorlat fogalmában. De ha leegyszerűsíténénk ezt a fogalmat: dogmatikus, szűkkeblű módon járnánk el ennek a fogalomnak reális értelmezésében. E cikk keretei között nem kívánunk részletesebben foglalkozni az elmélet és gyakorlat viszonyának ismeretelméleti oldalával.

*

A következőkben az elmélet és gyakorlat egységének szerepével foglalkozunk a tananyag kiválasztásában, a továbbfejlesztés irányelveivel összefüggésben.

1. A marxista ismeretelmélet alapvető megállapítása, hogy a gyakorlat az egész megismerési folyamat forrása. Ez a törvényszerűség érvényesül az oktatási folyamatban is, a gyakorlat meghatározó szerepet játszik a tananyag kialakításában, meghatározásában is. A gyakorlat szükségletei adják meg az indítékot az oktatási folyamatban felhasználandó tananyag kiválasztásához, pontos meghatározásához, ahogyan a tudományok fejlődése általában a gyakorlatra épül. (Vö. Engels Starkenburghoz írt levelével 1894-ből, amelyben kifejti, hogy az ipar, a termelés igényei, a technikai szükségletek többet jelentenek a tudomány fejlődésében, mint tíz egyetem.)³ A gyakorlat, mint a megismerés forrása (tehát a tananyag meghatározásának alapelve) összefügg a gyakorlatlaltal, mint a megismerés céljával is. (Vö. Marx 11. Feuerbachról írt tézisével.)⁴ A gyakorlat, mint a megismerés forrása összefügg a tananyag kiválasztása vonatkozásában azzal a problémával, hogy mire irányuljon a tanulás, a képzés? Milyen célt kell elérni az oktatási folyamattal? Vajon meg lehet-e elégedni a hallgató számára adott lexikális tudással, azzal, hogy meghatározott ismeretanyagot biztosít a képzés, amely többnyire megmarad holt ismeretanyagként? Az oktatás, a képzés céljának ilyen torz megfogalmazása semmiképp sem szolgálná a

¹ Vö. Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Bp. 1949. 400—401. o.

² Marx—Engels Művei 3. köt. Bp. 1960. 23. o.

³ Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. 505. o.

⁴ Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. 401. o.

szocialista szakemberképzést. Ténylegesen azonban sokszor ez a szempont érvényesül, s ebből adódik a tananyag zsúfoltsága, az az igyekezet, hogy minél több részismeretet adjon az oktatási intézmény a padjaiból kikerülő tanulóknak. Ennek a következménye a hallatlanul erős maximalizmus, valamint az, hogy az iskolát elhagyó tanuló nem tud mit kezdeni az így szerzett ismeretanyaggal.

Az oktatás célja tehát nem ez, a képzés nem öncél. Célját úgy lehet meghatározni, hogy a tanuló az elsajátított nagyon pontosan meghatározott ismeretanyagot *jól tudja alkalmazni* a gyakorlatban, az életben. Ehhez nem az ismeretek végleges, zárt rendszerére kell törekedni az oktatásban, hanem azt kell célul tűzni, hogy kellő alapokat adjon a további ismeretszerzéshez, valamint megtanítsa a tanulókat a szerzett alapvető ismeretek használatára (önálló gondolkodás). Az oktatási folyamat főcélja tehát, hogy megtanítsa a diákot tanulni, gyakorlatilag felhasználni a szerzett ismereteket, szemléletileg az oktatást és diákot egyaránt az élethez közelíteni.

Az oktatási folyamat eredményességét veszélyezteti a gyakorlattól való bizonyos fokú elszakítottság. Ma is mindennapos az olyan probléma, hogy az iskolából kikerült diák értetlenül áll a gyakorlati élet elé táruló jelenségeivel szemben. Pl. hiába szerzett széleskörű elméleti-tárgyi tudást egy végzett mérnökhallgató, előfordul, hogy a lexikális ismeretek birtokában nem érti ismereteinek értelmét, gyakorlati felhasználhatóságát sem.

Ha az oktatás célját ily módon állapítjuk meg, ez befolyást gyakorol a tananyag kiválasztására is: a gyakorlat, mint a tananyag kiválasztásának meghatározó elve, *forrása* így kapcsolódik be az oktatási folyamatba.

2. A gyakorlat meghatározó szerepe a megismerési folyamatban nem érvényesül abszolút módon, hiszen *maga a gyakorlat is változó* tartalmú, természetű. (Vö. Lenin: Materializmus és empiriokriticismus: A gyakorlat maga nem abszolút módon határozza meg ismereteinek igaz voltát.)⁵ A gyakorlat tehát mélyen *dialektikus* jellegű és ez az oktatási folyamat szempontjából is igen fontos. A gyakorlat dialektikus módon jelentkezik az oktatási folyamatban alkalmazva a tananyag meghatározása vonatkozásában is. A gyakorlat maga is fejlődési folyamatot tartalmaz, s így mint a tananyag meghatározásának elve a gyakorlati életből felmerülő új és új problémák formájában fejlődési folyamatában befolyásolja az anyag kiválasztását, újabb és újabb anyagrészeket követel meg a tananyag alakításában, formálásában. A gyakorlat ezen dialektikus jellegével függ össze, hogy a tananyag korszerűsítése nem zárulhat le egy kampánnyal. A korszerűsítés állandó folyamatot jelent, ez a követelmény mind újabb és újabb vizsgálódást igényel a tananyag alakításában. Ami ma korszerű — a gyakorlat ma korszerűnek ítéli meg mai fejlettségi fokán — a gyakorlat újabb fejlődése, változása nyomán, az újabb gyakorlati követelmények mellett elavulttá válik. És a gyakorlat újabb igényeinek megfelelően tovább kell fejleszteni a tananyagot is a korszerűség követelményeinek megfelelően. Pl. Míg a mai korban az oktatásban a hagyományos energiahordozók (kőszén, olaj) energiaforrásként való felhasználásának, feldolgozásának módszereit kell tanulmányozni, elsajátítani a leendő szakembernek s ez megfelel a mai gyakorlati élet követelményeinek, — a mai gyakorlat igazolja tananyagként kezelését — egyben ma már az új, a „forradalmár” energiahordozókra kell vetnünk tekintetünket, s az oktatási folyamatban már most számolni kell a magreakciónak, a termonukleáris folyamatnak nem is olyan távoli jövőben

⁵ Vö. Lenin: Materializmus és empiriokriticismus. Bp. 1949. 137. o.

energia-hordozóként való felhasználásával. Ezt már a mai korban elő kell készíteni, szakemberek képzésével. A jövő energia-szakembereinek számára a mai hagyományos energiahordozók már csak történeti érdekességet jelentenek, noha a mai gyakorlat még ezeket igazolja. A jövő megváltozott gyakorlata új elméleti anyagot — s új tényanyagot — követel meg.

A *korszerűség kategóriája* is mélyen *dialektikus* természetű, tehát — összefüggésben a gyakorlat követelményeinek dialektikus jellegével — a gyakorlat által bizonyos időpontban igazolt elméletet a fejlődő gyakorlat újabb körülményei között már nem igazolja és az elmélet továbbfejlesztését igényli a gyakorlat újabb követelményeinek megfelelően.

A korszerű általános műveltség éppen ezért állandóan változó, fejlődő tartalmú kategória. A korszerű általános műveltség szerepe, jelentősége a tananyag meghatározásában — együtt a korszerű szakmai műveltséggel — alapvetően befolyásolja a tananyag kialakítását.

A korszerű tananyag kialakítása során állandóan kritikai vizsgálódásnak kell alávetni a tananyagban foglalt ismeretanyagot. A fejlődő gyakorlat követelményeinek megfelelően a régi ismeretek közül sok elavul, amelyeket ki kell hagyni az oktatandó anyagból, ugyanakkor sok új ismeretanyagot követel meg a fejlődő gyakorlat, ennek megfelelően számos új probléma, új ismeretanyag épül be a tananyagba.

Nem lehet tehát *abszolút* megkövesedett módon értelmezni a korszerű tananyag fogalmát sem, a gyakorlat követelménye pedig rendszeres kritikai vizsgálódásokat követel meg a tananyag kialakítójától. Különösen fontos ez a társadalom mai gyors fejlődése körülményei között, valamint a természettudományok rohamos fejlődése hatására kialakult helyzetben.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a korszerű tananyag fogalmát nem szabad *relativisztikus* módon sem értelmezni, ide-oda kapkodva, évenként újabb és újabb tankönyvekkel „lepni meg” a tanárokat és a diákokat. Számolni kell a *tananyag viszonylagos stabilitásával* is, bizonyos maradandó elemekkel a tananyag keretei között. (Pl. a newtoni mechanika alapjait — ha az előző évtizedekhez képest csekélyebb arányban is — továbbra is tanítani kell, a relativitáselmélet korában is.)

Tehát a tananyag nem egyszersmindenkorra adott. A tananyagban foglalt ismereteket újból és újból kell igazolni a fejlődő, változó gyakorlatnak. Újra és újra egybe kell vetni a kész, kialakult ismereteket az élet fejlődésével, a gyakorlattal. Az abszolút és relatív igazság dialektikus viszonyáról szóló marxista tanításnak megfelelően: viszonylagos igazságok tömegén keresztül kell előre haladni mind mélyebb és mélyebb ismeretek kialakítása felé — e követelmény a tananyag korszerűsítésében is jelentkezik.

A gyakorlat, mint objektív eszköz, objektív kritérium jelentkezik az igazság meghatározásában. A gyakorlat objektív jellege nem jelenti azt, hogy abszolút eszközként lehetne kezelni, s egyszer s mindenkorra igazolhatná kialakult ismereteink színvonalát. Az ismeretek ezen dogmatikus értelmezése gátját veti minden tudományos fejlődésnek, és oktatásunk korszerűségének is.

A gyakorlat dialektikus jellege e vonatkozásban igen lényeges, a dogmatizmus ellen fegyverez fel bennünket, a felületes megoldások halálos mérgét jelenti az oktatás korszerűsítésével kapcsolatban is. A gyakorlat fogalmának dialektikus jellege egyben igen nagy követelményeket is állít eléink: a gyakorlat dialektikus alkalmazása az ismeretek állandó mélyítésére törekvő belső kényszert alapozza meg, tehát a tananyag kialakításában a türelmetlen igényességet,

önkritikus szellemet, az újat keresést, az új helyesebb utak, módszerek kutatását tartalmazza. Ez az igényesség megköveteli, hogy mind mélyebbre és mélyebbre hatoljunk, tudásunkat fejlesszük, ismereteinket a felszíntől a lényeg felé és a még mélyebb lényeg felé igyekezzünk közelíteni.

3. A gyakorlat fogalmi meghatározásából következik, hogy nem lehet leszűkíteni a gyakorlatot az ember termelési tevékenységére. A gyakorlat fogalmának sokoldalúsága igen fontos az oktatás továbbfejlesztése szempontjából is, a tananyag korszerűsítése vonatkozásában is.

A gyakorlat fogalmán belül a döntő mozzanat a termelési gyakorlat. Az ember termelési tevékenysége azonban nem meríti ki a gyakorlat fogalmát, hanem az tartalmazza az ember, az emberiség egész társadalmi tevékenységét, a társadalmi tevékenység minden szféráját. A gyakorlat tehát komplex jellegű folyamat. A gyakorlat magában foglalja az ember termelési tevékenysége mellett a politikai, gazdasági, kulturális, sőt bizonyos vonatkozásban az ideológiai tevékenységet is, amellet, hogy ezek közül kiemelkedő meghatározó végső soron az ember termelési gyakorlata. Ez összefügg azzal, hogy az elmélet és gyakorlat ellentéte csak a filozófia alapkérdése körében abszolút, ezen a kérdésen kívül az elmélet és gyakorlat áthatják egymást, egymásba kapcsolódnak. (Vö. Lenin: Materializmus és empiriokriticizmusban írt gondolatával, amelyben kifejtette, hogy az anyag és tudat ellentétének abszolút jellege csak az ismeret elmélet alapvető kérdése körén belül van meg, ezenkívül az ellentét elveszti abszolút jellegét.)⁶

Amit Lenin az anyag és tudat fogalmára vonatkozóan megállapít, azt konkretizálva az ismeretelmélet keretei között az elmélet és gyakorlat viszonyára is mérvadónak kell tekinteni. Ebben a vonatkozásban az elméleti tevékenység bizonyos szintjei is gyakorlattá válnak — elvontabb elméleti tevékenységgel, tehát az elmélet elvontabb szféráival szemben.

Mi a jelentősége ennek az oktatási reform szempontjából? Milyen igényeket támaszt a gyakorlat komplex jellege a tananyag meghatározása korszerűsítése szempontjából?

a) A gyakorlat semmiképp nem szűkíthető le az oktatási folyamatban alkalmazott gyakorlati foglalkozásokra, bár kétségtelen, hogy nevükben is ezek a gyakorlati foglalkozások jelentik a gyakorlatnak a legáltalánosabban jelentkező formáit. A gyakorlati foglalkozások (tehát szeminárium, laboratóriumi kísérletek, műhely- és rajztermi gyakorlatok, stb.) az előadásokkal, mint elmélettel, mint gyakorlat állanak szemben, noha egészükben véve ezek a foglalkozások is közvetítenek számos elméleti ismeretet, tudnivalót.

b) Az elmélet és gyakorlat viszonya jelentkezik az előadásokon belül is. Az előadási anyagon belül is meg lehet különböztetni kifejezetten elméleti jellegű anyagot és ehhez kapcsolódó illusztratív gyakorlati részeket, az elmélet és gyakorlat ellentéte tehát ebben a vonatkozásban már az előadások keretei között is megállapítható.

c) Az elmélet és gyakorlat egysége és ellentéte jelentkezik az alaptárgyak és a szaktárgyak közötti viszonyban is. Az alaptárgyakhoz képest a gyakorlatot az alkalmazáshoz közelebb álló szaktárgyak jelentik.

d) Az egész oktatási folyamat elméletként jelentkezik, annak az életben való felhasználáshoz, mint gyakorlathoz képest, illetve az ennek előkészítését jelentő szakmai gyakorlatok, politechnikai órák stb. szemszögéből.

⁶ Vö. Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Bp. 1949. 142., 248. o.

Az elmélet és gyakorlat arányának kialakítása a felsőoktatásban tehát nem azonosítható egyszerűen az előadások és gyakorlati óraszámok összehasonlításával, hanem figyelembe kell venni a gyakorlatnak a különböző összefüggéseit.⁷ Ugyanez megállapítható a szakközépiskolák, az 5 + 1-es rendszerben dolgozó középiskolák tanterveinek kialakításában is: a gyakorlat nem azonosul a + 1-gyel, vagy a szakközépiskolai rendszerben a + 2-vel vagy + 3-mal, amikor a diák gyakorlati termelőmunkát végez. Hasonlóképpen nem szűkül le a gyakorlat az általános iskolában sem a politechnikai órákra.

Más vonatkozásban a gyakorlati foglalkozás sem minősül kizárólag gyakorlatnak az elmélettel szemben, mert hiszen számos elméleti ismeretet közvetít a hallgatónak, amelyeket a termelési szakmai gyakorlat keretei között jobban, hasznosabban sajátíthat el, mint az elméleti órákon. Az egyetemi hallgatók szakmai gyakorlata elméletet is tartalmaz bizonyos vonatkozásban. Így pl. egy mérnök-hallgató végig járja az utat, amellyel az adott iparágban, mint munkás, szakmunkás, technikus, mérnök a gyakorlati munka során találkozhat. Ennek során a gyakorlati ismeretek mellett igen jelentős elméleti ismeretekre is szert tesz, nem beszélve arról, hogy a szakmai gyakorlat egyben elméleti ismereteinek értékét, használhatóságát is új megvilágításba helyezi a tanuló számára.

Ezen az alapon tehát a gyakorlatnak különböző szintjeit lehet és kell megállapítani. A gyakorlat fogalmának az oktatási folyamat szempontjából is igen bonyolult, sokrétű a tartalma s ezt a sokrétűséget kell figyelembe venni, mert a gyakorlat így teljességében határozza meg az elméletet az oktatási folyamatban.

Megvan a veszélye, hogy a gyakorlat szerepét és fogalmát leegyszerűsítik, azonosítják a fizikai termelőmunkával. A magyarországi oktatási reform imperialista, burzsoá „kritikusai” — amellet, hogy a magyar oktatásügyben a „vészharangok megkongatásáról” fecsegnek, teljesen jogtalanul és alaptalanul, mert a továbbfejlesztést éppen a megtett út eredményei, az egészséges fejlődés tette lehetővé (ezért nem pontos az „oktatási reform” kifejezés, amely félreértésekre adhat alapot, az elért eredmények értékelésében is) — gátlás nélkül azonosítják is a gyakorlatot a fizikai termelőmunkával. Ezen az alapon rágalmaznak minket azzal, hogy az oktatási reformnak semmi más értelme és célja nincs, mint hogy „a munkaerőhiányt a diákok munkájával oldjuk meg”. Ezen az alapon fecsegnek — bármilyen nevetségesnek és képtelennek hat is ennek a nézetnek a felelevenítése — a gyermekmunka, a modern bérabszolgaság bevezetéséről. De azt is meg kell állapítani, hogy gyakori a jószándékú emberek részéről is a gyakorlatnak a fizikai munkával való azonosítása, összekeverése, a kérdések ilyen módon való leegyszerűsítése, ami semmiképp sem felel meg az oktatásügy továbbfejlesztése irányelveiben foglalt követelményeknek.

Ezért kell világosan elhatárolni a gyakorlat szerepének megfogalmazásakor magunkat a gyakorlatot ilyen szűk módon értelmezőktől, kimutatva, hogy a gyakorlat milyen sokrétű, sokoldalú fogalom. Ennek egy része a termelési, fizikai munka gyakorlata is, egy része, bár talán leglényegesebb része, amelynek a szerepe oktatásunkban felmérhetetlen. (Erről a következő részben majd még részletesebben beszélünk.) De bármilyen fontos is a termelési,

⁷ Vö. A felsőoktatás tananyagának és oktatási módszereinek korszerűsítése. Felsőoktatási Szemle, 1960. 12. sz. 724. o.

fizikai munka a gyakorlat fogalmában, mégis csak egy részét jelenti annak és nem azonosítható az elmélet és gyakorlat viszonyával a szellemi és fizikai munka viszonya.

4. Az elmélet és gyakorlat egysége igen fontos abban a vonatkozásban is, hogy mire irányul az oktatási folyamat? A gyakorlat az elmélet célja, a megismerés célja — mondja a marxizmus ismeretelmélete és ez az oktatási reform szempontjából is mérvadó, fontos: — elő kell készíteni az oktatási folyamatban is arra, hogy a diák alkalmazni tudja a tanult ismeretanyagot és ennek főeszköze a begyakorlás már az oktatási folyamat keretei között. A begyakorlás a gyakorlati foglalkozások arányának növelését követeli meg. Az oktatási reform előírja a gyakorlati foglalkozások arányának növelését, tehát nő a gyakorlat súlya ebben a vonatkozásban is. Az általános iskolákban a politechnikai órák bevezetése, a középiskolákban a szakirányú képzés bevezetése (5 + 1), valamint a szakmunkás-képzés (szakközépiskolák), az egyetemeken a felvétel előtti 1 — 2 éves termelő-fizikai munka igénylése, valamint az egyetemi évek alatt jelentősen megnövelt termelési-szakmai gyakorlatok ideje stb. Mindezek azt a célt szolgálják, hogy az oktatásból kikerült diák az oktatási folyamat során kellőképpen begyakorolja a szükséges elméleti ismeretek alkalmazásához felhasználandó módszereket. Elméleti tudásuk alapján sokkal könnyebben, sokkal áttekinthetőbben alaposabban, mélyebben képesek elsajátítani sokszor még a manuális módszereket, manuális munkafolyamatokat is.

Ezek a főbb problémák az elmélet és gyakorlat egységének megvalósításával összefüggésben, amelyek az oktatásügy továbbfejlesztése során a tananyag meghatározásában, az oktatás céljának, módszereinek kialakításában jelentkeznek.

II.

A szellemi és fizikai munka viszonyának alakulása

Az oktatásügy továbbfejlesztésének másik az előzőekben tárgyaltakkal összefüggő alapvető kérdése a *szellemi és fizikai munka viszonyának alakulása*, a további lépések a szellemi és fizikai munka ellentéte teljes felszámolásához. Oktatásunk továbbfejlesztése jelentős hozzájárulást jelent ezen ellentét teljesebb felszámolásához.

A szellemi és fizikai munka viszonya az antagonisztikus osztálytársadalmak kialakulásával jelentkező probléma: az osztály nélküli társadalomban egységes, szellemi és fizikai munkát egyaránt tartalmazó munkafolyamat kettéhasadt. Különvált és ellentétes tendenciákként érvényesült egyfelől szellemi munka, amely egyre inkább uralkodó helyzetbe került és másfelől a vele szemben álló és alárendelt helyzetbe került fizikai munka. A szellemi és fizikai munka a társadalmi munka struktúráján belül elhatárolt, különvált részekké alakultak, a közöttük levő viszony, ellentmondás a magántulajdon kibontakozásával antagonisztikus jelleget öltött. A szellemi és fizikai munka viszonyának tartalma: ez az ellentmondás osztályellentmondás, a magántulajdon létrejöttét fejezi ki, a társadalom osztályokra szakadásának, s ezzel kibontakozó osztályellentmondásainak egyik lényeges formája.

A szellemi és fizikai munka antagonizmusának kialakulása összefügg a társadalmi munkamegosztással. A munkamegosztás differenciálódásának egyik formája volt a munka szellemi és fizikai munkára való hasadása. Ez kifejezte

a termelőerők fejlődését, egyben a termelőerők fejlődésének kezdetleges állapotát. A megelőző, ősközösségi társadalomhoz képest a termelőerők fejlődése előrehaladt, s ez megkövetelte a korábban egységes munka-folyamat különböző részeinek, önállósulását. Ugyanakkor a termelőerők fejlődése túlságosan alacsony szintet képviselt ahhoz, hogy a szellemi és fizikai munka közötti egység magasabb szinten megvalósuljon. A termelőerők kezdetleges állapotából adódik, hogy a társadalom tagjainak fenntartásához szükséges munkatermék előállítására igen sok időt vett igénybe, nem juthatott mindenkinek a számára szabadidő a szellemi munka végzéséhez is. A társadalom tagjai túlnyomó részének a kizsákmányolt, elnyomott helyzete adja meg az alapot ahhoz, hogy a társadalom elenyésző kisebbsége, amely a magántulajdon birtokosa, függetlenítheti magát az anyagi javak megtermeléséhez szükséges fizikai munkától és kellő szabadidőt biztosíthat a maga számára a szellemi tevékenységhez.

A szellemi és fizikai munka különösen éles ellentétet jelentenek a kapitalista társadalomban. A szellemi munka, az irányítás funkcióját végzők — a kizsákmányoló osztályok tevékenysége — összefügg a tőkés kizsákmányolással. Ebből adódik a fizikai munka végzőinek súlyos elnyomottsága. A fizikai munka lebecsült, lenézett dolog a tőkés társadalomban. A fizikai munkát végzőkkel szemben a szellemi munkát végzők, az irányítók a tőkés magántulajdon alapján privilégizált helyzetben vannak. Erre a korra jellemző az, amit Marx a filozófia nyomorában megállapít „A gondolkodás művészete is külön foglalkozás lehet”.⁸ A tőkés társadalom alapvető ellentmondásainak egyike a szellemi és fizikai munka közötti antagonizmus, amely kiegészíti az alapvető osztály-antagonizmust.

Nagy lépést jelent a szellemi és fizikai munka viszonya alakulásában a köztük levő ellentét megsemmisítésében a *szocialista forradalom*. A kizsákmányolás felszámolása, a proletárdiktatúra megteremtése, az osztálynélküli társadalomért folyó harc az osztályantagonizmusok felszámolását is jelenti, mindazon ellentétek felszámolását, amelynek a tartalma osztályantagonizmus. A szocialista forradalom, a szocializmus építése megteremti a feltételeket a szellemi és fizikai munka közötti ellentét felszámolásához, ezen ellentmondás teljes megszüntetéséhez. Különösen jelentős e vonatkozásban a szocialista forradalom keretei között kibontakozó *kulturális forradalom*. A szocializmus építése folyamatában megszűnik az antagonisztikus tartalom a szellemi és fizikai munka ellentmondásában. A szellemi munka rohamos fejlődése a termelőerők magas fejlettségi fokán következik be. A szocialista társadalomban a kultúra, a művészet, a tudomány addig ismeretlen méretű fejlődése következik be.

A nagy kulturális, szellemi fellendülés, a mely a társadalmi antagonizmus megszűnéséből fakad a szellemi és fizikai munka közötti ellentétet lényegében megszünteti a szocialista fejlődésben. Ami megmarad, az bizonyos különbség még a szellemi és fizikai munka között.⁹

A szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség csak a kommunizmus kialakulásával adja át helyét a köztük levő lényegtelen különbségeknek.¹⁰ A következőkben röviden megvizsgáljuk a szocialista fejlődésben,

⁸ Marx: A filozófia nyomora. 130—131. o.

⁹ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Bp. 1953. 29—30. o.

¹⁰ I. m. 30—31. o.

a szellemi és fizikai munka viszonyában jelentkező problémákat. A szocialista fejlődésben egyre inkább megszűnik az ellentét a szellemi és fizikai munka között, miután a szocialista forradalommal, annak kibontakozásával lényegében megszűnt az antagonizmus a szellemi és fizikai munka között. Ez az alapvető oldala a fejlődésnek. Figyelembe kell venni azonban a szellemi és fizikai munka közötti ellentét megszűnésének vizsgálatánál azt a tényt, hogy a szocialista fejlődés a kapitalizmusból bontakozik ki és sok vonatkozásban magán viseli a kapitalizmus számos vonását, „a kapitalizmus tojásbéját”. Marx a Gothai program kritikájában figyelmeztet a kommunizmus fejlődésének két fázisával összefüggésben erre a jelenségre.¹¹ Ennek hatása érződik a szellemi és fizikai munka viszonyán, a viszony értékelésében is. Bár tény, hogy megszűnt a magántulajdon, megszűnt a kizsákmányolás a szocializmus felépítésével, igaz az, hogy eltűnik az ellentmondás antagonizmus tartalma a kizsákmányolás felszámolásával, figyelemre méltó, hogy ennek az ellentmondásnak az osztálytársadalmakban meglevő alapja maradványaiban még hat, érvényesül. A szellemi és fizikai munka ellentétének maradványai magukon viselik azt a sajátosságot, amely még a kapitalista társadalomból maradt fenn, pl. a fizikai munka lebecsülésében. Tehát a szellemi és fizikai munka viszonyán megérződnek az osztálytársadalmi alapok, maradványok, adott összefüggésekben a szellemi és fizikai munka ellentéte. Ez nem a régi formája az ellentmondásnak, aminek alapja a fizikai munka kizsákmányolása, elnyomása volt.

Az ellentmondás elsősorban a fizikai munka lebecsülése formájában jelentkezik. A fizikai munkához való ezen viszony szemléletileg még sokáig át- meg átszövi a kapitalizmus felfogásának maradványaival a szellemi és fizikai munka viszonyáról alkotott nézeteket, s ezzel még a szocialista fejlődés során is sokáig számolnunk kell.

A szellemi és fizikai munka közötti antagonizmus maradványai érvényesülnek másodszorban azon a téren is, hogy még előfordul a szellemi munka lebecsülése, az értelmiség munkával való szemben állás a munkások között.

*

1. A szellemi és fizikai munka ellentmondása felszámolásának fő útját a szocialista fejlődés azzal alapozta meg, hogy a szocialista forradalom *megszüntette a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát*, megnyitotta az utat széles néprétegek kulturális felemelkedése előtt. Megteremtette az objektív és szubjektív feltételeket a tömegek kulturálódása számára. A szocialista fejlődés a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban is bebizonyította, hogy a dolgozó néptömegek méltóak a kultúra zászlájának felemelésére, képesek és alkalmasak arra, hogy a szocialista kultúra fejlesztését kézbe vegyék. A szocialista forradalom egyik legnagyobb tanulsága, hogy a dolgozó tömegek, munkások és parasztok nincsenek ráutalva a kizsákmányoló osztályokra, képesek maguk is ellátni a szellemi munka legfejlettebb, legkvalitatívabb formáit is. A munkáshatalom a tudomány és művészet, a kultúra fejlődésének nagy eredményeit hozta létre. Ez összefügg azzal is, hogy a szocialista állam nagy erőfeszítéseket tett az új szocialista értelmiség létrehozása érdekében.

A szocialista forradalom lehetővé tette a tömegek számára a kultúra értékeinek elsajátítását, az igények egyre nőnek a művelődés iránt, óriási

¹¹ Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. 16. o.

a tudásvágy a tömegekben. Ez összefügg a szocialista gazdaság fejlődésének azzal a sajátosságával, hogy egyre növekszik a *szabadidő*, amely lehetővé teszi a tömegek számára kulturális igényeik kielégítését. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban az SZKP XXI. kongresszusa határozatainak megfelelően hogyan csökkentették és csökkentik a munkaidőt. A szocialista fejlődés Magyarországon a munkaidő csökkentése reális perspektíváját veti fel. A termelőerők fejlődése, a népgazdaság fejlődése így alapozta meg a kulturálódáshoz való jog reális biztosítékát, a tudásvágy kielégítésének reális lehetőségeit. A tömegek kulturálódási vágyának kielégítését szolgálja az iskolahálózat bővítése, a 8 osztályos általános iskola létrehozása, a középfokú oktatás és felsőoktatás kibővítése, színvonalának az emelése, valamint az iskolán kívüli népművelési hálózat fejlesztése.

Az oktatásügy továbbfejlesztése e lehetőségeket bővíti tovább azzal, hogy a tankötelezettség 15 éves korhatárát felemeli 16 évre: ennek eredményeképp minden magyar fiatal 16 éves koráig az oktatás valamilyen formájában kötelezően vesz részt. A tankötelezettség felemelése óriási vívmánya a szocialista fejlődésnek Magyarországon. Az oktatási reform nyomán még sokkal szélesebb lehetőségek nyílnak a munkás és paraszt fiatalok tanulásához, ismeretes, hogy az egyetemeken és főiskolákon tanuló diákoknak több mint 52%-a munkás és paraszt fiatalok közül kerül ki. A munkások közötti érdeklődést, tudásszomjat mutatja, hogy egy évben (1959-ben) több mint 600 000 munkás vett részt az üzemben szervezett munkásakadémiák előadásain. Hasonlóképp igen sok látogatója van a különféle szaktanfolyamoknak. A tömegek tudásvágyát fejezi ki a szocialista munkabrigád mozgalom keretei között kialakított követelmény is: a tanulás, a művelődés a szocialista brigád cím elnyerésének egyik feltétele.

Mindez összefügg a szocializmus azon alapvető elvével, hogy a szocializmus lehetővé teszi *az egyéniség sokoldalú fejlődését*, magával hozta ennek reális feltételeit.

A szocialista fejlődés egyik legnagyyszerűbb eredménye az egyéniség sokoldalú kibontakozása. A kultúra kincseinek birtokába jutva tömegek kapcsolódtak be a szocializmus körülményei között alkotóan a szellemi fejlődésbe. Az egyén mindenoldalú fejlődése a társadalmi tulajdon létrejöttére épül. Nem a mindenki mást letipró egyén individualizmusa adja meg a fejlődés alapját, hanem a termelési viszonyokkal összhangban kivirágzó kollektívizmus a forrása az egyéniség kibontakozásának. Ez nem mond ellent a közösség, a társadalom érdekeinek, ellenkezőleg a társadalom fejlődésének alapvető eleme, összetevője az egyéni tehetség kibontakoztatása. Ehhez a szocialista fejlődés megteremti az anyagi feltételeket és szervezeti kereteket is. Az oktatásügy továbbfejlesztése hozzájárul az egyéniség sokoldalú kibontakozása feltételeinek a megteremtéséhez, ezzel is csapást mérve azokra a burzsoá rágalmakra, amelyek szerint a szocialista fejlődés uniformizálja az embereket. „A kommunizmus... biztosítja az ember sokoldalú szellemi fejlődését, tehetségének virágzását...” (A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960 novemberében megtartott Moszkvai Értekezletén egyhangúlag elfogadott Nyilatkozat, V.)

Az egyén sokoldalú fejlődésére viszont szükség van, a szocialista fejlődés további előrehaladása szempontjából, hiszen a tudományok, a technika fejlődése állandóan *növekvő igényeket* jelent az iparban, a mezőgazdaságban dolgozókkal szemben. A követelmények fejlődnek a hatalmas tudományos, technikai

fejlődés nyomán a szaktudás iránt is. Ennek megfelelően kell fejleszteni a munkások, parasztok felkészültségét.

Az irányelvek figyelembe veszik azt a követelményt, hogy népgazdaságunknak művelt munkásokra, parasztokra, dolgozókra van szüksége. Az oktatásügy továbbfejlesztése elvezet oda, hogy a magyar munkásosztály jelentős része érettségi bizonyítvánnyal is fog rendelkezni, szaktudását, a középiskola elvégzésével együtt szerzi meg. Egyre gyakoribb, általánosabb lesz a művelt, érettségizett szakmunkás, amíg — nem is távoli jövőben — elérkezünk a kötelező középiskolai képesítéshez. Ez már nemcsak vágyálom, hanem a szocialista fejlődés elérhető perspektívájában jelentkező terv.

Az oktatási reform ezen lehetőségek kibontakoztatásával hozzájárul ahhoz, hogy a fizikai munka egyre közeledjék a szellemi munka színvonalához. Elősegíti a fizikai munkának a szellemi munka színvonalára emelése folyamatát. Ez a fő oldala a szellemi és fizikai munka közötti ellentmondás felszámolására tett intézkedéseknek. El kell érni, hogy a fizikai munka egyre magasabb szintre kerüljön, a fizikai munkát végzők tevékenysége is egyre inkább a szellemi munka színvonalára kerüljön. Közeledik ezzel a munkás színvonala a technikus, a mérnök színvonalához. Ez összefügg az iparban alkalmazott új folyamatok, bonyolult technikai eljárások szükségleteivel. A nyers erőt, az egyszerű manuális fizikai munkát egyre inkább felváltják az automatizálás, kemizálás stb. során a bonyolult gépsorok irányítása, a szellemi munkát fokozottabban igénylő munkafolyamatok. Így érthető, hogy a tézisek törekvése: a szakközépiskolai rendszer kialakításával, valamint az 5 + 1-es középiskolai rendszer kialakításával elérjük azt, hogy a szakmunkások zöme érettségivel rendelkezzen és ezzel együtt szerezze meg a szakmunkásképesítést, ill. szakirányú képzésben vegyen részt. Ezt szolgálja továbbá a technikus képzés továbbfejlesztése is: 2—3 éves, érettségire és szakmunkásoklevélre épülő felsőfokú technikumok keretei közt kell kiképezni az új, megnőtt követelmények kielégítésére alkalmas ipari és mezőgazdasági középkadereket.

A fizikai munkának a szellemi munka színvonalára való emelésében a szovjetunióbeli fejlődés már a két világháború között is igen jelentős eredményeket hozott, különösen fontos a Sztahanov-mozgalom tapasztalatainak elemzése. A magyarországi újtímozgalom is hasonló tapasztalatokat produkált számunkra. Most újabban a szocialista, kommunista brigádok egyre jobban terjedő mozgalma jelent hasonló tanulságokat.

Nagyon lényeges, hogy az irányelvek felhívják a figyelmet a termelőmunka melletti tanulás lehetőségének szélesebbre tárására is. Ezzel összefüggésben igen nagy jelentőségű a levelező oktatás kiszélesítése, valamint a lehetőségekhez képest a levelező oktatás átalakítása esti oktatássá. Ez elősegíti, hogy a *termelőmunka mellett* egyre szélesebb körök kapcsolódjanak be a felnőttoktatás rendszerébe, az oktatási folyamatba, egyre többen szerezzenek magasabb szakmai képesítést.

A kommunizmus felé vezető úton a kétféle szocialista tulajdon közötti különbség, ellentmondás felszámolásával együtt fognak eltűnni a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségek, a fizikai munkának a szellemi munka színvonalára való felemelésével.

2. A szellemi és fizikai munka ellentmondása felszámolásának emellett lényeges fontos útja, eszköze a *szellemi és fizikai munka összekapcsolása*. A szocialista fejlődés keretei között is probléma adódik még az értelmiségi körökben a fizikai munka lebecsülésével. Gyakorta fordul elő, hogy az intelligencia

egyes rétegei elszakadnak az élettől. Ez olyan veszély, amely ellen harcot folytatni eredményesen csak a szellemi és fizikai munka összekapcsolásával lehet. Marx A tőke első kötetében felhívta a figyelmet arra, hogy az oktatást össze kell kapcsolni a fizikai munkával és a fizikai munkát az oktatással.¹² A szellemi és fizikai munka összekapcsolásának, a fizikai munka bevitelének az oktatási folyamatba egyik fő útja a politechnikai oktatás kibontakoztatása. Meg kell alapozni az egyén minden oldalú fejlettségét, ahogyan Marx mondotta, „tótálisan fejlett egyén” nevelésére kell törekedni.

A tézisek arra irányítják a figyelmet, hogy össze kell kapcsolni a szellemi és fizikai munkát, össze kell kapcsolni az oktatást az élettől, a termeléssel. Ebben igen jelentős szerepe van a fizikai termelőmunkának. Ezt mutatja a politechnikai képzés általánossá tétele az általános iskolákban, a szakirányú- és szakmunkásképzés bevezetése a középiskolákban, a fizikai munkát is tartalmazó szakmai gyakorlatok időtartamának és arányának jelentős felemelése a felsőoktatási intézményekben.

A szellemi és fizikai munka elszakadása számos veszélyt rejt magában. A gyakorlattól, az élettől, a fizikai termelőmunkától való elszakadás nemcsak a szakképzettség egyoldalúságát, az emberi fejlődés egyoldalúságát jelenti. Ennek politikai jelentősége is van: a fizikai munka lebecsülése egyszersmind a tömegek lebecsülését is maga után vonhatja, a munkásosztály szerepének, — történelemformáló, az anyagi javakat létrehozó szerepének — lebecsülését is. A fizikai munka lebecsülésének egyik következménye lehet a munkásosztály vezetőszerepének kétségbevonása is, összetetlélőzhet ez a szemlélet a technokratikus felfogásokkal, az értelmiség szerepének eltűnésével, amely a szakemberek, az úgynevezett elitek kezébe kívánja letenni a történelem irányítását. E szemlélet etikailag megerősíti az emberekben még meglevő individualizmust is. Tehát politikai, pedagógiai, pszichológiai jelentősége, hatása is van a szellemi és fizikai munka elszakadásának. Ez az elszakadás egyben az ember elsatnyulásához, szellemi és fizikai elkorcsosodásához is vezet. A fizikai munkát végzők — elzárva a szellemi tevékenységtől — egyoldalúságra, „szellemi sivárságra” vannak kárhozthatva. Ugyanakkor a szellemi munkát végzők is egyoldalúságra vannak kárhozthatva, hogyha nem ismerik a fizikai munka örömet, hatását. A szellemi és fizikai munka elszakadása alapozta meg kialakulásában és mai létezésében az idealista filozófiát, a miszticizmust, a vallás létezését is.

A szellemi és fizikai munka elszakadásának mai formái, veszélyei első sorban a fizikai munka lebecsülésében jelentkeznek. A revizionisták ennek alapján hangoztatták az „értelmiség vezető szerepéről” szóló nézeteiket.

A szellemi és fizikai munka összekapcsolása az oktatásügy továbbfejlesztésének a keretei között jelentős lépés előre a szellemi és fizikai munka közötti ellentmondás felszámolása útján.

a) A szellemi és fizikai munka összekapcsolása, az oktatás és tanulás egységének megteremtése politikai tekintetben a proletárdiktatúra alapjának szilárdítását jelenti, mert hiszen magával hozza a munkásosztály vezetőszerepének, a párt szerepének mélyebb, alaposabb megértését. Ezzel egyidejűleg a szellemi és fizikai munka összekapcsolása az egyéniség sokoldalú fejlődésének kibontakozását is lehetővé teszi, megalapozza.

b) Az oktatás és a termelés összekapcsolása a reform keretei között szemléletileg is lényeges változásokat hoz, mert ennek eredményeképp a szellemi

¹² Marx: A tőke I. köt. 522—524. o.

munka emberei jobban megismerik a munkások és parasztek életét, érzelmileg is azonosulnak a munkásosztállyal, parasztsággal, közelebb kerülnek a munkások és parasztek problémáinak megértéséhez. A munkásosztály nevelőhatása az intelligenciára kiaknázhatatlan forrást jelent. Ez egyben a kollektívizmus fejlődését, az individualizmus elleni harcot is elősegíti az értelmiség közt.

c) Az oktatás és termelés összekapcsolása pszichológiailag is jelentős eredményt hoz létre, hiszen megismerteti a diákokat a fizikai munka örömeivel és nem csekély jelentőségű a siker érzetének megismerése sem.

d) A szellemi és fizikai munka összekapcsolása egészséges is igen hasznos. Már az eddigi tapasztalatok is igen pozitívek, mert az 5 + 1-es rendszerben tanuló diákok pl. felfrissülnek a termelés, a fizikai munka nyomán, sokkal kiegyenlítettebbé, kiegyensúlyozottabbá válik életük.

e) Igen nagy jelentőségű abból a szempontból is az oktatás és termelés összekapcsolása, hogy jobban tudják hasznosítani a tanult elméleti anyagot a gyakorlatban. A szakmunkásképzés megszerzése, illetve szakirányú képzés, a termelési ismeretek megszerzése az iskolában tanult tananyag mellett lehetővé teszi, hogy a diák akár az egyetemen, akár a középiskolában nemcsak elméletileg képzett, az intelligencia sorához tartozó szakember lesz, hanem egyben szakmunkás képzéssel is fog rendelkezni.

f) A termelés és oktatás összekapcsolása másodlagos eredményeket is hoz: bár fő dolog az, hogy az intelligencia, a leendő intelligencia, a diákok a munkásosztály nevelőhatása alá kerülnek; igen fontos, hogy a munkások közé kerülő diákok, oktatók népművelési feladatokat is láthatnak el, terjesztik a kultúrát a munkások és parasztek között.

g) Mindezek eredményeképp a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség felszámolása területén jelentős lépés előre az oktatás és termelés összekapcsolása.

Kétoldalú a folyamat tehát, egyfelől magasabb szintre kell emelni, közelíteni kell a szellemi munkához a fizikai munkát, másfelől az így magasabb szintre emelt fizikai munkát össze kell kapcsolni a szellemi munkával. Ennek perspektívájában reális a lényeges különbség teljes eltűnése a szellemi és fizikai munka között, összefüggésben azzal, hogy a munka mindenkinek életszükségletévé válik. Megvalósul a marxizmus megalkotóinak nagyszerű gondolata a szellemi és fizikai munka egységéről.¹³

Az irányelveknek megfelelően a szellemi és fizikai munka ellentmondása felszámolásában a két tendenciát együttesen kell alkalmazni az oktatás minden szintjén, az általános iskolától az egyetemig. A két tendencia között dialektikus kapcsolat van. Egyik tendenciát sem lehet a másik elhanyagolásával alkalmazni anélkül, hogy hibák ne adódjanak. Ha nem törekszünk a szellemi és fizikai munka összekapcsolására, ebből a fizikai munka lebecsülésének veszélyei adódhatnak. Ha nem emeljük ugyanakkor fel mind magasabbra és magasabbra a fizikai munkát a szellemi munka szintjére, ebből az a veszély adódna, hogy a szellemi és fizikai munka összekapcsolásával, a szellemi munka színvonala süllyedne a fizikai munka szintjére. Éppen ezért a szellemi és fizikai munka közti ellentmondás felszámolásának két útját együttesen kell alkalmazni, meggyorsítva ezzel a folyamatot. Ez a folyamat az új szocialista értelmiség fejlesztésének is jelentős eszköze. Az új szocialista értelmiség a munkások és

¹³ Vö. Marx: Gothai program kritikája. Marx—Engels Válogatás. Műv. II. köt. 29. o., Lenin művei. 2. köt. 493—494. o.

parasztok soraiból felnőtt szakemberekkel fejlődik ki, azonban a szocialista értelmiség nemcsak származás-szerinti összetételt jelent, hanem elsősorban felfogást, szemléletet. Ezért is nagyon lényeges az oktatásügy továbbfejlesztésének az a törekvése, hogy a fizikai termelőmunkát össze kell kapcsolni az oktatással.

*

Az oktatás továbbfejlesztésének irányelvei egyben fegyvert adnak kezünkbe a fizikai és szellemi munka közötti kapcsolatok megteremtésének eltúlzásaival szemben is.

a) Nagyon fontos, hogy az oktatási folyamatban megfelelő arányokat alakítsunk ki a szellemi és fizikai munka között. A fizikai munka alkalmazása nem öncél és nagyon józanul, reálisan kell mérlegelni az arányokat ahhoz, hogy ne menjen a fizikai munka bevezetése az oktatás színvonalának rovására. Éppen ezért együtt kell vizsgálni az oktatási folyamatban a gyakorlat követelményeinek alkalmazását, a gyakorlat felé fordulást és ezen belül a fizikai termelőmunka jelentőségének növekedését, valamint a tananyag korszerűsítését, a tananyagok átvizsgálását a követelmények növekedése szempontjából. (Ebben egyszersmind a maximalizmus felszámolására is kell törekedni.)

Fellép az irányelvek maga is a fizikai munka abszolutizálása ellen. Így pl. az egyetemi felvétel előtti társadalmilag hasznos munka, egy-két éves fizikai munka lehetővé teszi, hogy nem feltétlenül az egyetemi tanulmányok ideje alatt kelljen fizikai munkát végezni a fiataloknak: a felvétel előtti munka biztosítja, hogy a jövőben az egyetemre kerülők túlnyomórészt már szakmunkásként kerülnek az egyetem padjaiba (vagy a szakközépiskolákból, vagy az 5+1-es rendszer utáni egy-két éves fizikai termelőmunkával szerzett szakmunkás oklevél birtokában). A felvétel előtti társadalmilag hasznos munka sem jelent feltétlenül fizikai termelőmunkát. Elképzelhető, hogy pl. orvosegyetemi felvételhez társadalmilag hasznos munkának minősül, ha valaki ápolónői munkát végzett előtte.

b) Egyszersmind a tanulmányi idő alatti szakmai munka, szakmai gyakorlat sem jelent kizárólag fizikai munkát. Pl. egy műszaki egyetemi hallgató a szakmai gyakorlat során végig járja azokat a posztokat, amelyeket mint munkás, technikus, majd mint mérnök tölt be az üzemben.

Ez nem csökkenti a fizikai munka jelentőségét, de nagyon fontos, hogy ne kezeljük mereven ezt az elvet. Az oktatásügy továbbfejlesztésének irányelvei a proletárdiktatúra szolgálatára hivatottak. Ezeknek az elveknek túlhajtsa azonban ellenünk hatna. Az a célunk, hogy az oktatásügy továbbfejlesztésének irányelveit alkalmazva a szocialista fejlődést gyorsítsuk meg, ezeket a szocialista fejlődés szolgálatába állítsuk és nem szabad eltérni, hogy ezeket az elveket eltorzítva, túlhajtván, velünk szemben használják fel azokat.

НЕКОТОРЫЕ ФИЛОСОФИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НЕТЕЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Дьёрдь Фукас

В статье сначала рассматривается роль дальнейшего развития системы образования в Венгрии и место в культурной революции. Автор подводит итоги дискуссии по тезисам о дальнейшем развитии школьной системы. Это развитие связано с народами требованиями учебно-воспитательной работы. Повышение уровня общего и специального образования трудящихся масс, потребности коммунистического воспитания специалистов и углубление морального и идейно-политического воспитания трудящихся, — все это — требования, связанные с ускорением развития социалистического строительства.

В первой части статьи автор анализирует один из основных принципов развития школьной системы, вопрос единства теории и практики. Одним из основных принципов развития учебной работы является приближение теории и преподавания к жизни и практике. Преподавание должно получить практический характер, чтобы приобретенные знания лучше могли применяться на практике. В статье потом говорится о диалектико-материалистическом понимании единства теории и практики: соотношение теории и практики нельзя истолковывать ни релятивистски, ни абсолютизировано или же узко догматически.

Практика является определяющим моментом учебного процесса, как и в теории познания марксизма-ленинизма подчеркивается определяющая роль практики в процессе познания.

1. Практика играет решающую роль в выборе учебного материала. Освоение знания — не самоцель, а его целью является использование и применение знаний на практике. Успешность учебной работы понижается по мере отхода от практики.

2. Сама практика изменчива, диалектична, и соответственно этому и установление современного учебного материала требует постоянного сопоставления с практикой. Учебный материал не является раз на всегда данным, абсолютно завершенным, однако, при всем отрицании его относительной стабильности, он не исключительно относительный и релятивно стабильный. Категория современности имеет тоже диалектический характер.

3. Нельзя упрощать роль практики, а нужно иметь в виду, что практика имеет разные уровни, и она — сложное, комплексное понятие. Надо считать упрощением, примитивным представлением, по которому практика в обучении обозначает только физическую, производительную работу. Напротив, в процессе обучения практика проявляется разнообразно. Ее формы проявления, между прочими, следующие:

а) практические занятия в процессе обучения (семинарские занятия, эксперименты в лабораториях и пр.).

б) практические разделы в лекциях, примеры, иллюстрации,

в) прикладные специальные предметы представляют собой практику по отношению к основным предметам,

г) работа по специальности как применение в жизни приобретенных знаний, и практические занятия, как специальная подготовка в рамках обучения. Упрощением понимания практики злоупотребляют враги развития школьной системы и клеветники в международной печати с тем, якобы развитие школьной системы обозначало разрешение вопроса недостающей рабочей силы, и якобы оно имело целью вовлекать детей в выполнение физической работы.

4. Целью обучения является применение его к практике.

Во второй части автор исследует вопрос соотношения умственного и физического труда, как второго принципа развития школьной системы. Сначала он резюмирует данные о возникновении противоречия между умственным и физическим трудом, указывает на историю развития, своеобразие и антагонистическое содержание данного вопроса в классовом обществе. В следующем он анализирует роль социалистической революции, обуславливающей возможность ликвидации этого противоречия. Однако в условиях социалистического развития еще действуют пережитки капитализма: недооценка физического труда, и, местами, настроения против интеллигенции. Социалистическая революция открывает два пути ликвидации противоречия между умственным и физическим трудом.

а) Путем культурной революции поднимается общий культурный уровень трудящихся масс, и тем самым физический труд приближается к умственному и ликвидируется культурная монополия бывшего господствующего класса. Культурные запросы масс значительно возросли, при чем в условиях развития социализма содействует и рост до-

суженого времени трудящихся. Разностороннее развитие личности становится возможным. При развитии школьной системы учитываются все эти потребности и широко открываются возможности для освоения культуры массами (например, расширение обязательного всеобщего обучения до возраста 16 лет, система специальных средних школ и т. п.).

б) Важным с точки зрения ликвидации противоречия является сочетание умственного и физического труда. Только таким образом становится возможным устранить отрыв интеллигенции от жизни, которым воспользовались ревизионисты в виде требования руководящей роли интеллигенции. Сочетанием умственного и физического труда укрепляется диктатура пролетариата и руководящая роль рабочего класса, в результате чего развивается пролетарский образ мышления, эмоциональная связь с массами и коллективизм, усиливается борьба с индивидуализмом, а проявляется благоприятное психологическое воздействие; сочетание умственного и физического труда является полезным и для здоровья, способствует подъему культурной работы среди трудящихся а также использованию и применению в жизни приобретенных знаний: вообще, оно обозначает шаг вперед по пути ликвидации противоречия между умственным и физическим трудом.

В заключение автор высказывается против упрощения вопроса сочетания умственного и физического труда: в учебной работе надо соблюдать соответствующие соотношения между умственным и физическим трудом. Надо решительно выступать против абсолютизации физического труда, чтобы выдвинутые нами принципы использовать не против нас, а в нашу пользу. Именно поэтому надо остерегаться преувеличения роли физического труда.

SOME PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN EDUCATIONAL SYSTEM.

György Fukász

In the introduction the article examines the place and role of Hungarian educational reform in the national cultural revolution. It deals with the experiences of the discussion on the main principles of the further development of the educational reform. The development of the educational system is related to and according with the increased demands on educational work. The raising of the standard of general and professional education of the working masses; the training of experts who hold the communist world outlook; the increasing of moral, political and ideological education: all these arise from the acceleration of socialist development.

The first part of the article examines one of the basic principles of the development of the educational system: *the relation between theory and practice*. One of the basic principles is that education must come close to life and practice. Education has to be made more practical in order to enable the students to utilize their knowledge on a greater scale and to greater advantage.

Then the article examines the dialectical, materialist interpretation of the unity of theory and practice: one should not interpret the relation of theory and practice in a relativist manner, nor in an absolute, dogmatic way.

Practice is the determining factor in the educational process, just as Marxist—Leninist theory also shows that practice plays a decisive role in the process of cognition.

1. Practice (as a source-) plays a decisive role in the selection of the subject matter in instruction. The aim must not be to acquire knowledge for its own sake, but to use it and apply it in practice. The success of education is inevitably threatened when it moves away from practice.

2. Practice itself is changing, it is of a dialectical character and accordingly the selection of up to date subject matter for instruction needs to be continuously brought in line with practice. The material taught in the educational institutes is not something which is given for all time, an absolute entity, on the other hand it is not relative. Thus we can say that the up to dateness of the subject matter is also dialectical in character.

3. The role of practice cannot be simplified: one has to take into consideration that it has different levels. Practice is a complex conception. It would be a simplified and primitive view to claim that the term practice in education means productive work only. In fact practice manifests itself in a very varied manner in the process of educational work.

a) Practical classes (seminaries, laboratory experiments, etc).

b) Practical illustrations to the lectures, examples, demonstrations.

c) Applied subjects — as opposed to fundamental subjects — can also be regarded as practical.

d) Practice as the use of acquired knowledge in life and practical training in education which gives a basis to it. Those who oppose and attack the development of the educational system make use of the simplification of practice. In articles published in the bourgeois press they allege that the development of the educational system has the aim of making good a lack of manpower by the intensive use of children in physical work.

4. *The aim and use of education in practice*

The second part of the article examines the development in the relation between *physical and intellectual* labour, as the other basic principle of the further development of the educational system. It summarizes the origin of the contradiction between physical and intellectual work, the history of its development, its characteristics and its antagonistic content in class societies. Then it examines the role of Socialist revolution, which creates the possibilities for the abolition of the contradiction between physical and intellectual work. However, the remnants of capitalism still effect socialist development. This includes the underestimation of physical work and the existence of antiintellectualism. Socialist revolution opens up two ways in the process of abolishing the contradiction between intellectual and physical work.

a) The cultural revolution raises the standards of the working masses and as a result of this it brings physical work closer to the level of intellectual work, putting an end to the cultural monopoly of the former ruling classes. The cultural demands of the masses have considerably increased and a contributory factor to this is the increase of leisure time in the circumstances of socialist development. The development of the educational system takes these demands into account, opening wide the gates of cultural opportunity before the masses. Some examples are: the 16 year age limit for compulsory education, the systematic establishment of special secondary schools for different professions etc.

b) In the abolition of the contradiction a very important role is played by the *linking up of physical and intellectual work*. This is the only way to end the isolated position of the intelligentsia, which the revisionists use in the form of a demand for the leading role to be played by the intellectuals. The linking of physical and intellectual work strengthens the dictatorship of the proletariat, the leading role of the working class. It also brings about ideological development: the proletarian world outlook, — emotional contact with the masses. The development of the collective helps the struggle against individuals and brings more favourable psychological effects. The connection of the two is very useful for health: it promotes the upswing of cultural work among the workers and the proper application and utilization of acquired knowledge in life: altogether it is a step forward in the abolition of the contradiction between physical and intellectual work.

The concluding part of the article takes issue with any simplification concerning the linking of physical and intellectual work. One has to take a stand against any attempt to put physical work in an absolute place, from which it would follow that our principles would be turned against us and not used in our own interests. Therefore, no exaggeration can be allowed in emphasizing the role of physical work.

A mérés és a műszeres megfigyelés helye és jelentősége a fizikai megismerésben*

ELEK TIBOR

A fizikai kutatás ismeretelméleti problematikája mindig élénken foglalkoztatta a legkiválóbb fizikusokat. A fizikában a múlt század utolsó évtizedében megindult forradalom ezeket a vizsgálódásokat is előtérbe helyezte. Ismeretelméleti szempontból azonban éppen úgy sok hamis nézet származott a modern fizika eredményeiből, mint világnézeti szempontból általában. Nem egy nagynevű fizikus a fizikai megismerés bonyolult, ellentmondásos, komplex folyamatának egyik vagy másik oldalát kiragadva, jelentőségét eltúlozva, más oldalak jelentőségét alábecsülve jutott hamis, egyes esetekben eklektikus ismeretelméleti koncepcióra.

Albert Einstein ismeretelméleti koncepciója

A Porosz Tudományos Akadémián 1914-ben tartott székfoglaló beszédében például *Albert Einstein* hosszasán fejtegette a fizikai megismerés egyes mozzanatait és azok viszonyát. Elismerte, hogy a fizikai kutatásnak két ellentétes pólusa van: a tapasztalás és az értelem. De a tapasztalás szerepét egyrészt pozitivistá módon fogta fel, másrészt mélyen alábecsülte az intuitív, axiomatikus elméletalkotással és a matematikai dedukcióval szemben. A fizikus legfőbb céljaként olyan logikailag tovább nem egyszerűsíthető alapfogalmak és alaptörvények kutatását tűzte ki, amelyekből tiszta dedukcióval az egész fizikai világkép megalkotható. Azt állította, hogy az elméletalkotás terén nincsenek megtanulható, rendszeresen felhasználható módszerek, amelyek a célhoz vezetnének, majd így folytatta: „...*egyes tapasztalati tények jóformán semmit sem nyújtanak a teoretikusnak ; sőt még az egyes empirikusan megállapított általánosabb törvényszerűségekkel sem tud mihez kezdeni. Az empirikus kutatás egyes eredményeivel szemben teljesen tanácstalanul áll mindaddig, amíg fel nem tárulnak benne azok a princípiumok, amelyekre deduktív fejtegetéseket lehet alapozni.*” (A. Einstein: *Mein Weltbild*, Amsterdam 1934. 172. o.**)

Newtont meg is feddi Einstein, mert ő még hitt abban, hogy rendszerének alapfogalmai: a tömeg, a tehetetlenség és az erő fogalmai, valamint a mechani-

* Részlet „A mérés és a mérőműszerek ismeretelméleti szerepének néhány kérdéséről” c. tanulmányból. Rövidített formában elhangzott 1960. október 20-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem ideológiai tanszékeinek tudományos ülészakán.

** Ez a könyv magyar nyelven is megjelent 1935-ben „Hogyan látom a világot” címmel, a Faust Könyvkiadó kiadásában. Ezt a kiadást azonban az idézetek közlésekor a fordítás pongyolasága miatt nem használhattam. (A szerző.)

kai alaptörvények és a tömegvonzás törvénye a tapasztalati megfigyelésekből és kísérletekből absztrakció és általánosítás útján, az induktív következtetés logikai módszerével levezethetők. Furcsa logikával az általános relativitáselméletet hozza fel állításának igazolásául, mondván, hogy mivel két teljesen különböző elméleti alaphból: a newtoni és einsteini elméletből egyaránt *le lehet vezetni* a tapasztalattal megegyező elméleti eredményeket, ez szerinte azt bizonyítja, hogy „*minden kísérlet, mely a mechanika alapfogalmait és alaptörvényeit elemi tapasztalatokból logikailag akarja levezetni, eleve sikertelenségre van ítélve.*” (Uo. 182. o.)

Einstein koncepciójában tulajdonképpen a gyakorlat ismeretelméleti szerepe torzul egyoldalúvá. Csak azt veszi észre, hogy a gyakorlatnak: a megfigyeléseknek, kísérleteknek és méréseknek *igazolniuk* kell az elsődleges jellegű, intuitív elméletet; azt viszont nem ismeri el, hogy a megfigyelések, kísérletek és mérések szolgáltatják az elméleti fizika *kiindulási alapjait*. Pedig ez alól egyáltalán nem kivétel a speciális és az általános relativitáselmélet sem. A speciális relativitáselmélet megalkotásában Einstein, ahogyan egyébként ő maga is több helyen elismeri, az *elektrodinamika és az optika* által feltárt tapasztalati anyagra, különösen pedig a Michelson—Morley kísérlet negatív eredményére támaszkodott. (L. pl. az i. m. 216—217. oldalán.) Az általános relativitáselmélet viszont a *gravitációs* hatások kísérletileg nagyrészt már ismeretes összefüggéseit, pl. a tehetetlen és a súlyos tömeg Eötvös Loránd által kísérletileg igazolt egyenlőségét magyarázó új elmélet. (L. uo. 225—226. o.) Einstein azonban mégis azt állítja, hogy a „deduktív fizika” hiába tesz fel kérdéseket az „induktív fizikának”, mert ez képtelen arra, hogy a deduktív fizika számára axiomatikus megalapozást adjon.

„Meggyőződésem szerint — mondja Einstein — tisztán matematikai konstrukciók által megtalálhatjuk mindazokat a fogalmakat és a közöttük levő törvényszerű kapcsolatokat, amelyek a természeti jelenségek megértéséhez kulcsul szolgálnak. A használható matematikai fogalmakat meg lehet ugyan a tapasztalat által közelíteni, de azok sohasem vezethetők le a tapasztalatból. A fizika részére a matematikai konstrukció használhatóságának egyetlen kritériuma természetesen a tapasztalat marad. De a tulajdonképpen alkotó princípium a matematikában rejlik. Bizonyos értelemben igaznak tartom tehát, hogy a tiszta gondolkodás egyedül is felfoghatja a valóságot, amint azt a régiek megálmodták.” (L. uo. 183. o.)

Ez nyílt és világos elfogadása az ismeretelméleti racionalizmusnak (főképpen a Leibniz-féle koncepciónak), valamint azoknak a machista nézeteknek, amelyek az elméleti fizika matematizálódásával kapcsolatban merültek fel és amelyek ellen *Lenin* elvtárs vette fel a harcot „*Materializmus és empiriokritizmus*” c. művében. Einstein ismeretelméleti nézetei sok tekintetben egyébként is igen hasonlósak Mach nézeteihez. Erre Max von Laue is rámutat „A fizika története”-ben. (Gondolat Kiadó, 1960. 89. o.) Egyik ilyen összekötő kapocs Mach és Einstein nézetei között éppen a matematikailag megformulázott természeti törvények *eredetének* idealista magyarázata. Mach azt állítja, Hume nyomán), hogy a matematikailag megformulázott fizikai törvény forrása nem valamilyen objektív, természeti összefüggés, hanem „*elméneknek az a tulajdonsága, az a sajátos képessége, hogy megismerhet bizonyos apriorisztikus igazságokat.*” (Lenin Művei 14. köt. Szikra, 1954. 160. o.)

Einstein felfogását ebben a kérdésben csak az különbözteti meg Mach felfogásától, hogy nem Hume-ra, hanem Leibnizre hivatkozik. Igen jellemző

ebből a szempontból az az előadása, amelyet Max Planck 60. születésnapján, 1918-ban a berlini Fizikai Társaságban tartott meg. „Senki sem tagadhatja, aki e tárgyban valóban elmélyült — mondotta ebben a beszédében —, hogy az észleletek világa az elméleti rendszert gyakorlatilag egyértelműen meghatározza, annak ellenére, hogy az észleletektől semmiféle logikai út nem vezet az elmélet alaptételeihez; éppen ezt nevezte Leibniz oly találóan előre megállapított harmóniának. („Prestabilierte Harmonie”). A fizikusok némelyik ismeretelméleti gondolkodónak súlyos szemrehányást tesznek amiatt, hogy ezt a körülményt nem veszik eléggé figyelembe. Úgy tűnik, hogy a Mach és Planck közt néhány év előtt lezajlott vita gyökerei is ebben rejlenek.” (168—169. o.)

Itt tehát Einstein csak azért korholja Machot, mert az elméleti fizika matematikai formalizmusának az észleletekkel való egyezését nem isten bölcse intézkedésével, hanem elménk apriorisztikus képességével magyarázza. Abban viszont tökéletes az egyetértés Mach és Einstein között, hogy „az észleletektől semmiféle logikai út nem vezet az elmélet alaptételeihez”, hogy a törvényeket és azok matematikai formuláját nem a természet adja az embereknek, hanem azok tiszta szellemi produktumok.

Hangsúlyozni kell, hogy Einstein emellett az ismeretelméleti koncepciója mellett mindvégig kitartott. A relativitáselmületről a princetoni egyetemen 1921-ben tartott előadásainak bevezetőjében megismételte ezeket a nézeteit. Ezek az előadások Amerikában és Németországban több kiadásban is megjelentek, utoljára 1956-ban Braunschweigben „A relativitáselmélet alapvonásai” (Grundzüge der Relativitätstheorie) címmel, két függelékkel és egy 1954-ben írt új előszóval kibővíve, de egyébként változatlan szöveggel. Hogyan határozza meg itt Einstein a tudomány feladatát? „Minden tudomány, legyen az természettudomány vagy lélektan, élményeinket próbálja bizonyos módon rendezni és logikus rendszerbe foglalni... Különböző egyének olyan érzéki élményeinek, amelyek megfelelnek egymásnak és ennél fogva bizonyos értelemben személyfölöttiek, gondolatban realitást tulajdonítunk. Velük, vagyis közvetve az ilyen élmények összességével foglalkoznak a természettudományok, sajátos módon a legelemibb természettudomány, a fizika is. Ilyenfajta, viszonylag állandó élménykomplexumoknak felel meg a fizikai test fogalma, sajátosan a szilárd test fogalma is.” (1. o.)

Mintha Mach szavait hallanók! A tudomány nem az objektív valóság összefüggéseit tárja fel, hanem a szubjektív élmények közötti összefüggéseket, a tudomány fogalmai nem objektumokra, hanem „élménykomplexumokra” vonatkoznak, amelyeknek csak gondolatban tulajdonítunk realitást. A Machtól való eltérés itt is csak az apriorizmus elutasításában, az érzéki élmények és a tudományos fogalmak között „előre megállapított összhang” misztikus eszméjének hangoztatásában jelentkezik. „Fogalmak és fogalmi rendszerek csak azáltal kapnak létjogosultságot, hogy élménykomplexumok áttekintésére szolgálnak, másként nem nyerhetnek elismerést. Ezért az a meggyőződésem, hogy a filozófusok egyik legkártékonyabb cselekedete az volt, amikor a természettudomány bizonyos fogalmi alapjait az empirikus célszerűség ellenőrizhető tartományából a gondolati szükségyszerűség (apriorizmus) megfoghatatlan magaslataira helyezték át. Mert ha kétségbevonhatatlan tény is, hogy a fogalmakat nem lehet az élményekből logikai (vagy egyéb) úton levezetni, hanem bizonyos értelemben szabad alkotásai az emberi szellemnek, ennek ellenére éppoly kevésbé függetlenek az élmények vonásaitól, mint pl. a ruhák az emberi testek alakjától.” (2. o.)

A fizika fogalmait és matematikai apparátusát tehát misztikus erők igazították — nem az objektív valósághoz, hanem élményeinkhez, és nekünk ebben az aktusban csak a többé-kevésbé ügyes ministráns szerepe jut. Az viszont megengedettett számunkra, hogy utólagosan ellenőrizzük: jól simul-e a ruha a testhez, jól idomul-e misztikus eredetű fogalmi rendszerünk saját élményeinkhez.

Hangsúlyozni kívánom: a fentiekben döntően Einstein *filozófiai* és ezen belül *ismeretelméleti* nézeteit igyekeztem kritikailag elemezni. Annak a vizsgálata, hogy ezek a nézetek mennyire nyomták rá a bélyegüket Einsteinnek mint *fizikusnak* a tevékenységére és a relativitáselmélet *fizikai* tartalmára, nem ennek a tanulmánynak a feladata. Mint ismeretes, ebben a kérdésben vita folyik például A. D. Alekszandrov és Jánossy Lajos között. Véleményem szerint mindkét vitázó fél kissé egyoldalúan csak az elmélet machista, pozitivista értelmezhetőségének veszélyét veti fel — mintha Einstein egyoldalúan a megfigyelés és mérés szubjektív oldalát hangsúlyozná és ezt helyezné az előtérbe. Úgy gondolom azonban, hogy ez bonyolultabb kérdés: meg kell vizsgálni, hogy a Leibniz-féle filozófiai koncepció elfogadása hogyan jelentkezik magában a relativitáselméletben. Einstein *ismeretelméleti* nézeteiben, mint láttuk, éppen a tudományos gyakorlat: a megfigyelés és mérés szerepe deklaráltatik másodlagosnak, mert a fizikai megismerésben szerinte az axiomatika és a matematikai dedukció az elsődleges, domináns tényező.

A matematikai apparátus szerepének mértéktelen eltúlzása, elsődlegessé nyilvánítása és a mérési észleletekkel való „csodálatos” megegyezése fölötti hozsannázás olyan jellemvonásai ennek a koncepciónak, amelyeknek mélyreható nyomai vannak a fizikai tudományok egyetemi oktatásában is.

A Budapesti Műszaki Egyetem Fizikai Intézete által kibocsátott elméleti mechanikai, termodinamikai, elektrodinamikai és optikai jegyzetekben egészen világosan érvényesül ez a felfogás. Pl. a termodinamikai jegyzet az ideális gáz négy alapfeltevéséből indul ki, amelyek így intuitív észkonstrukciónak, önkényes axiómarendszernek tűnnek és innen kezdve a matematikai dedukció dominál az egész jegyzetben. Többek között a Boyle—Mariotte-törvény is pusztán elméleti levezetés terméke, a mérésről főleg olyan értelemben esik szó, mint ami az elméleti számításokkal, az előre felírt differenciálegyenletekkel csodálatraméltóan megegyező eredményeket szolgáltat. Az elektrodinamikai jegyzetben történnek ugyan utalások arra, hogy az alapegyenletekhez bizonyos kísérleti tapasztalatok és mérések alapján jutottunk, de ennek ellenére itt is a matematikai apparátus szerepe dominál: az elektromos, illetve mágneses tér-erősség zárt görbe mentén vett vonalintegráljának zérussal egyenlő, illetve zérustól különböző mérési értéke van feltüntetve kiindulási alapot szolgáló *tapasztalati* ténynek, és pl. a Biot—Savart-törvényt már mint a vektoranalízis apparátusát alkalmazó matematikai dedukció eredményét kapjuk meg, hasonlóképpen azt a jelenséget, hogy a homogén mágneses tér a zárt vezetőre forgató hatást fejt ki. Ahol viszont indokolt lenne a matematikai dedukció alkalmazása: a Maxwell-egyenletekből a hullámegyenlet levezetése csak pótlólagosan, a függelékben történik meg, miután az elektromágneses hullámjelenségek fenomenológikus jellegű tárgyalása már véget ért. Az optikai jegyzetben a hullámoptikáról szóló fejezet elején mint hangsúlyozott program deklaráltatik a matematikai apparátus előállítása mint a fizikus *első* feladata.

Az ismeretelméleti racionalizmusnak ezt a koncepcióját nem fogadhatjuk el, mert nyilvánvalóan ellentétben áll a tényekkel: a fizikai megismerés tényle-

ges folyamatával, ha azt a maga teljességében, komplex mivoltában szemléljük. Lenin „*Materializmus és empiriokriticizmus*” c. művében élesen meg bírálja ezt az idealista koncepciót, rámutatva arra, hogy az így gondolkodó fizikusok fejében az a tévhit él, miszerint elméleteik nyersanyagát nem a durva anyagi elemek, hanem konceptuális, azaz fogalmi, „tisztán logikai” elemek szolgáltatják. „*Az anyag eltűnik — így jellemzi Lenin azt a koncepciót — csak az egyenletek maradnak meg. Újabb fejlődési fokon — és állítólag új módon — a régi kanti gondolatot újítják fel: az ész szabja meg a természet törvényeit.*” (Lenin művei. 14. köt. Szikra, 1954. 319. o.) Lenin elvetve ezt a reakciós álláspontot, azt követeli a fizikusoktól, hogy ismerjék el elméleteik objektív értékét, értsék meg, hogy a fizika fejlődése lényegében folytonos harc a fáradhatatlanul új és új kutatási anyagot szolgáltató természet és az ugyancsak fáradhatatlanul megismerő ész közt. „*A természet végtelen — hangsúlyozza Lenin — mint ahogy végtelen legparányibb részecskéje is... de az ész is vég nélkül változtatja át a magukbanvaló dolgokat nekünkvaló dolgokká.*” (Uo. 323. o.)

Max Planck ismeretelméleti koncepciója

Ismételten aláhúzza Lenin, hogy *érzeteink, észleleteink* csak az objektív valóság felszínes jelenségeit tárják fel, a valóság mélyebb megismerését *elméleteink* szolgáltatják, amelyeket ismét az érzéki-anyagi tevékenységet jelentő gyakorlatnak kell igazolnia, csiszolnia, továbbfejlesztenie. A materialista módon gondolkodó fizikusok álláspontja ebben a kérdésben természetesen nagyjában és egészében megegyezik a dialektikus materialista ismeretelmélet álláspontjával. *Max Planck* például egy előadásában, amelyet „*Az egzakt tudomány értelme és határai*” címmel 1941 novemberében tartott, a tudományos munka célját abban jelölte meg, hogy tárjuk fel a rendet és a törvényszerűségeket az észlelhető világ különböző területeiről kiinduló élmények tarka sokféleségében. „Mivel az egzakt tudománynak — hangsúlyozza Planck — mérhető mennyiségekkel van dolga, ezért elsősorban azokat az érzéki benyomásokat veszi figyelembe, amelyek mennyiségi meghatározásokat engednek meg, azaz a látható, hallható és tapintható világot. Ezekből a területekből a tudomány nyersanyagot merít kutatásai számára és azt a logikailag, matematikailag és filozófiailag iskolázott gondolkodás segítségével feldolgozza”. (*Max Planck: Sinn und Grenzen der exakten Wissenschaft. Leipzig, 1955. 8. o.*)

A fentiekben idéztük Einsteinnek *Max Planck* 60. születésnapján mondott beszédét. Láttuk, hogy Einstein itt úgy állította be a Mach és Planck között lefolyt ismeretelméleti vita lényegét, mintha Planck is elfogadná ugyan a fizikai elmélet függetlenségét az észleletektől, mintha Planck is az elméletet tartaná ugyan elsődlegesnek, a természetet pedig másodlagosnak, de hiányolná Machnál a leibnizi „előre megállapított harmóniát” az elmélet és az észleletek között. Ez azonban súlyos félreértése Planck ismeretelméleti koncepciójának! Planck nem az objektív idealizmus, hanem a materializmus álláspontjáról utasította vissza Mach szubjektív idealizmusát. Ezt ékesszólóan bizonyítja az előbb közölt idézet, valamint Planck más tételei is.

Planck ismételten leszögezi, hogy nem az érzéki észleletek az elsődlegesek, hanem az őket létrehozó tárgyak és minden tudományos kutató munkájának magától értetődő előfeltétele az a meggyőződés, hogy a természet objektív valóság, amely legrejtettebb titkaiban is megismerhető. Minden kísérlet azt jelenti, hogy kérdést teszünk fel a természetnek és minden mérés a természet

válaszát közvetíti számunkra. Az elméleti fizikusnak az a feladata, hogy értelmesen tegye fel a kérdést és helyesen értelmezze a választ. „*Ezzel a kettős feladattal foglalkozik a teoretikus, miközben egyre növekvő mértékben kénytelen elvonat matematikai segédesszközöket alkalmazni.*” (Uo. 25. o.) Teljesen világos tehát, hogy Planck ismeretelméleti koncepciója az elméleti fizika matematikai apparátusát — legyen az bármennyire is absztrakt jellegű — az objektív valóságból származtatja, a természet által a mi kérdéseinkre adott válasz sajátos terminológiájának tekinti. A természeti jelenség a visszatükrözött tárgy, a matematika pedig a visszatükröző kép. Ez világos elutasítás nemcsak a matematikát apriorisztikusan értelmező Hume—Mach-féle koncepciónak, hanem a vele szoros rokonságot tartó, a természet és a matematika között valamiféle misztikus „előre megállapított harmóniát” feltételező Leibniz—Einstein-féle koncepciónak is. Planck koncepciója a fizikai megismerésről — lényegét tekintve — azonos a dialektikus materialista ismeretelmélet koncepciójával! Más kérdés, hogy a fizikai megismerésen *túlmenő* filozófiai nézetei már nem mind materialista jellegűek. (L. Jánossy Lajos: Planck filozófiai nézetei a fizikában. Magyar Tudomány, 1959. 7—8. sz. 348—350. o.)

A jelenkori magyar fizikusok közül Jánossy Lajos, Novobátsky Károly, Fényes Imre, Zemplén Jolán és mások publikáltak a fizika ismeretelméleti problémáival foglalkozó tanulmányokat, amelyekben döntően szintén a marxista ismeretelméleti koncepció érvényesül. A most következő fejtegetéseken az ő megállapításait is felhasználtam.

A fizikai megismerés főbb mozzanatai

A fizika történetének tanulságai alapján a fizikai megismerés komplex folyamatában az érzékelés és a gondolkodás, a gyakorlat és az elmélet dialektikája a következő főbb mozzanatok váltakozásában érvényesül:

Legelső mozzanat a fizikai jelenségek egyszerű érzéki megfigyelése, a közvetlen természetszemlélet, amely a fizikai folyamatokat a maguk összetettségében és látszatszerűségében tükrözi.

Ezt követi a közvetlen természetszemlélet útján nyert *érzéki képből* absztrahált általános *fogalmak megalkotása* és ezek összekapcsolása által az észlelt jelenségek leírása. Kezdeti fokon maguk a fogalmak és az egész leírás is *kvalitatív* jellegű.

Az észlelt jelenségek legszembeötlőbb *mennyiségi* oldalainak a megfigyelése a következő lépés, ami kezdeti fokon elvezet az objektív valóság legegyszerűbb kvantitatív oldalait tükröző fogalmaknak: a távolság, szög, időtartam, terület, köbtartalom, súly fogalmainak, később egyre bonyolultabb fizikai mennyiségek, paraméterek fogalmainak a megalkotásához.

Ezt a fokot már a *kísérletezés és a mérés gyakorlati tevékenysége* követi: az ember maga idézi elő a tanulmányozandó jelenséget, kísérleti berendezéseket, mérőműszereket készít, igyekszik a kísérlet vagy a mérés számára olyan feltételeket teremteni, amelyek mellett viszonylag tiszta formában mehet végbe az illető jelenség, majd bizonyos paraméterek változásának függvényeként igyekszik megmérni más paraméterek változását.

A kísérleteket és a méréseket minél többször megismételve, a fizikus számára rendelkezésre áll az az adathalmaz, amelyet Planck a látható, hallható és tapintható világ által nyújtott *nyersanyag*nak nevezett Ebből a nyersanyagból a logikai indukció segítségével lehet a felszínes látszat mögé

hatolva kikövetkeztetni az általános, lényeges, ismétlődő kvantitatív összefüggéseket, a többnyire matematikailag is megformálható fizikai törvényeket. Ezen a fokon tehát a nyersanyag *elméleti* feldolgozásáról van szó, de ez még mindig csak az elméleti feldolgozás viszonylagosan kezdeti lépcsőfoka: *fenomenologikus*, leíró elmélet születik. Ez azonban már *kvantitatív fenomenológia*, amely matematikai módszereket is alkalmaz (pl. grafikus vagy numerikus interpolációt) és empirikus formulákat eredményez. Kepler törvényei az égitestek mozgásáról, Galilei megállapításai a szabadesés törvényszerűségéről, a hőmérséklet, nyomás és térfogat állapotjelzőivel operáló régi leíró hőtan, az elektromosság, a mágnesség és a közöttük levő kölcsönhatás jelenségeit leíró elektrodinamika, Mengyelejev elmélete a kémiai elemek periódusos rendszeréről, Balmer formulája a hidrogén színeképvonalairól néhány jellemző példája az empirikus, fenomenologikus elméletnek.

A fizikai megismerés azonban a fizika történetének tanúbizonysága szerint nem marad meg tartósan a fenomenologikus elmélet szintjén. Részben új kísérleti tapasztalatok, részben az absztrakt gondolkodás segítségével, analógiák és hipotézisek alkalmazásával felismerik a fenomenológiailag leírt *jelenségek belső mechanizmusát*. Sok esetben ezt a formailag különböző jelenségek tartalmi egységének felismerése követi.

Természetesen sor kerül a mélyebb lényegre jellemző új fizikai mennyiségek bevezetésére és mérésére is, továbbá a régi és új kísérleti tapasztalatok alapján bizonyos *elméleti alaptételek* megfogalmazására, belőlük mint axiómákból a logikai és matematikai dedukció módszerével egyrészt a fenomenológiailag már ismert törvényszerű összefüggések elméleti levezetésére, másrészt *új elméleti eredmények* kidolgozására és azoknak a gyakorlatban: kísérletekkel, ellenőrző mérésekkel történő igazolására. Ezt a fejlődési vonalat tárja elénk pl. az égi és földi mozgásjelenségek magyarázatát egységbe foglaló newtoni mechanika majd a newtoni mechanikát dialektikusan tagadó, „megszüntette megtartó” Einstein-féle relativitáselmélet. Hasonló fejlődését mutatja a fizikai megismerésnek az elektrodinamikát az optikával egyesítő *Faraday—Maxwell*-teória vagy a *Boltzmann*-féle statisztikus termodinamika.

Bár a fizikai megismerés közvetlenül mérhető nyersanyagát továbbra is az érzékszerveink számára hozzáférhető: látható, hallható és tapintható világ szolgáltatja, de műszereink észleleti adataiból *közvetve* olyan fizikai mennyiségek nagyságáról és olyan kvantitatív törvényszerűségekről is tudomást szerzünk, amelyek segítségével a *közvetlenül nem érzékelhető folyamatokat is megismerhetjük* a mikro- és makrokozmoszban, az atom és a világegyetem kutatásában egyaránt.

Tegyük még hozzá, hogy a fizikai megismerés természetesen éppen úgy nem öncélú, mint a megismerés folyamata a maga egészében sem az. A világ megismerésének célja: a *világ megváltoztatása*, és ez az aktus a fizikai megismerés komplex folyamatának is szerves része. Közismert igazság, hogy *a ma fizikája a holnap technikája*. A mechanika, az optika, a termodinamika, az elektrodinamika, az atomfizika a gyakorlat szükségletei által életrehívott és fejlesztett tudományágak, amelyek hatalmas iparágak gyakorlatában öltenek testet. A fizikai megismerés nélkülözhetetlen mérőműszereit is az ipar állítja elő és a mérőműszerek alkalmazása emeli ismét magasabb szintre az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés gyakorlatát, ez teszi lehetővé a termelési és szállítási folyamatok automatizálását — jelentős tényezőjét szolgáltatva a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbség megszűnésének, ami újabb len-

dületet ad a tudomány, ezen belül a fizikai megismerés további fejlődésének és az egész társadalmi fejlődésnek.

A mérés ismeretelméleti szerepének pozitivistá eltorzítása

Teljesen világos tehát, hogy a dialektikus materialista ismeretelmélet óriási jelentőséget tulajdonít a mérés műveletének és a mérőműszerek alkalmazásának a világ megismerésében és átalakításában, a „magukbanvaló dolgok” nekünkvaló dolgokká való átváltoztatásában. Ezért utasítjuk el az ismeretelméleti racionalizmust, az axiomatikának és a dedukciónak mértéktelen előtérbe helyezését.

Hozzá kell azonban rögtön tenni, hogy *elutasítjuk az axiomatika és a dedukció szükségességének pozitivistá tagadását is* — azt a felfogást, amely a műszeres megfigyelések és mérések empirikus leírásában és a fenomenológikus elméletek felállításában szabja meg a fizikai megismerés állítólag túl nem szárnyalható korlátait.

Novobátszky Károly „A fizikai megismerés” c. tanulmányában emlékeztet *Drude* pozitivistá állásfoglalására, aki a bolygómozgás *Kepler-féle* fenomenológiai elméletének kidolgozását a tudományos teljesítmény csúcspontjának jelölte meg. *Novobátszky Károly* aláhúzza, hogy *Newton* dinamikája toronymagasan áll *Kepler* kinematikája fölött, mert a jelenségtől a lényeg felé tesz egy nagy lépést előre a gravitációs erő fogalmának a bevezetésével és a gravitációs törvény feltárással. Ezáltal a mechanikai leírás sokkal átfogóbb jellegűvé válik és *Kepler* törvényei matematikailag levezethetőeknek bizonyulnak. (*L. Novobátszky: A fizikai megismerés úttörői. Akadémiai Kiadó, 1959. 17—18. o.*)

A pozitivistá felfogás eltúlozza a mérés és általában a közvetlen megfigyelhetőség ismeretelméleti szerepét, és csak a mérésekkel közvetlenül igazolt megállapításokat tekinti elfogadhatóknak, mélységesen lebecsülve a logikai bizonyítások jelentőségét. Meg kell mondani, hogy ebben a kérdésben olyan fizikusokkal is vannak vitáink, akik egyébként szilárd szövetségeseink a fizikai idealizmus elleni harcban. Ilyen vitatott probléma közöttünk pl. a világmindenség térbeli végtelenségének bizonyíthatósága. Egyes fizikusaink a véges, de határtalan, változó rádiuszú világegyetem hipotézisét egyenértékűnek nyilvánítják a végtelen kiterjedésű világegyetem tételével, és bizonyos mennyiségi adatoknak a jelenleginél tökéletesebb csillagászati eszközökkel történő pontosabb mérésétől várják a probléma eldöntését. Véleményünk szerint ezek fiktív mennyiségek: ilyen pl. a világmindenség átlagsűrűsége és a világegyetem tágulásának kezdete óta eltelt idő. Ha sikerülne bebizonyítani, hogy pl. az átlagsűrűség $5 \cdot 10^{-29}$ gr/cm³ és a tágulás kezdete óta eltelt idő kerekén $6 \cdot 10^9$ év, akkor elismernék a világegyetem térbeli végtelenségét, mert a fenomenológikus számítások útján nyert képletben ekkor a rádiusz nevezőjének értéke zérus lenne. A világ térbeli végtelensége azonban nem bizonyítható be közvetlen mérésekkel, igazolható ellenben az indirekt logikai bizonyítás módszerével: a világ végességét hirdető konkrét elméletek cáfolatával, tehát a fenomenológia túlhaladásával.

A kvantumelmélet pozitivistá interpretációja

A fenomenológián túlmenő fizikai megismerés lehetőségét tagadó *pozitivistá nézetek* legerősebb ismeretelméleti bázisa ma a kvantumelmélet. Ezzel kapcsolatban sajátos összefonódása jött létre a megfigyelhetőség követelményét

hangsúlyozó empirizmusnak és a matematikai apparátus bonyolultságával érvelő racionalizmusnak. A megfigyelhetőség követelménye, amelyet Heisenberg a 20-as évek közepén elvileg még helyesen fogalmazott meg: nevezetesen hogy a hullám és a korpuszkula dualitásának, valamint a kvantáltság és a folyamatosság ellentmondásának fenomenológiai leírását és az ehhez szükséges matematikai formalizmust csak ténylegesen megfigyelhető jelenségek leírására szabad felhasználni — a későbbiekben erős pozitívista torzulást szenvedett.

Heisenberg 1925-ben *Born*nal és *Jordan*nal együtt a *matrix-mechanikában* találta meg a kvantumelmélet matematikai formalizmusát — azoknak az analógiáknak a felhasználásával, amelyek a matematikai sajátérték-probléma és az atomi folyamatok kvantáltsága között kétségtelenül megvannak. Nem sokkal később: 1926 tavaszán *Schrödinger*, felhasználva *de Broglie* elgondolásait, egy másik matematikai formalizmussal: a *hullámmechanika* apparátusával próbálta megoldani a feladatot, olyan differenciálegyenletet keresve, amely nemcsak a kvantáltságot, hanem a hullám-korpuszkula dualitást is leírja. Az energia diszkrét sajátértékei itt mint hullámok sajátfrekvenciái jelentkeztek és a *matrix-mechanikához* képest egy sokkal szemléletesebb matematikai, leírás jött létre.

1926/27 telén Koppenhágában Bohr és Heisenberg dolgozták ki a kvantumelmélet „*koppenhágai interpretációját*”, amelyben Schrödinger eredményeit felhasználva arra törekedtek, hogy empirikus szemléltetést nyújtsák az elméletnek, miközben gyakran alkalmazták az ún. gondolati kísérletek módszerét. Heisenberg leírja „*A kvantumelmélet értelmezésének fejlődése*” (*Die Entwicklung der Deutung der Quantentheorie, Physikalische Blätter. 1956. Heft 7.*) c. tanulmányában, hogy kettőjük között olyan munkamegosztás alakult ki, hogy Bohr a hullámmechanika által nyújtott szemléletes képeket dolgozta be az elméletbe, Heisenberg pedig azon fáradozott, hogy a transzformációs matrixok fizikai értelmezését kibővítve olyan zárt elméletet hozzon létre, amely minden lehetséges kísérlettel összhangban legyen. Ekkor dolgozta ki Bohr a „komplementaritás elvét”, Heisenberg pedig a „határozatlansági relációt”.

A *komplementaritás elve* röviden azt fejezi ki, hogy mivel ugyanazon jelenség korpuszkulaszerűségét és hullámszerűségét egyszerre nem észlelhetjük, azért ezek az ellentétes tulajdonságok egymást kizáró módon léteznek csupán, és *gondolatban* sem foglalhatjuk őket egységbe. Helymeghatározás esetén korpuszkuláris, impulzusmérés esetén hullámszerű jelenséget észlelünk.

A *határozatlansági reláció* szerint — mint ismeretes — minél pontosabban körülhatárolt térbeli helyzete van egy részecskének, annál határozatlanabb impulzus-értékkel rendelkezik és megfordítva: minél meghatározottabb értékű az impulzusa, annál határozatlanabb a térbeli helyzete. Heisenberg ezt azonban úgy fogalmazza, hogy nem *mérhetjük* egyidejűleg a részecske helykoordinátáit és impulzusát, és úgy *értelmezi*, hogy ezt a részecskének a mérőműszerrel való ellenőrizhetetlen kölcsönhatása, vagyis a folyamat durva *megzavarása* okozza.

Előbb említett, 1956-ban írt tanulmányában Heisenberg elismeri, hogy a koppenhágai interpretációnak nemcsak fizikai, hanem filozófiai mondanivalója is van — de ugyanakkor azt állítja, hogy ez a filozófiai mondanivaló egyik hagyományos filozófiai irányzattal sem azonos: nem pozitívista, nem materialista és nem idealista jellegű, hanem mindezeknek tartalmazza bizonyos elemeit.

Fényes Imre és *Nagy Miklós* „*Mikrofizika*” c. könyvükben (Gondolat Kiadó, 1959) világosan megcáfolják ezt a szépítgetést és behatárolják, hogy

itt igenis színtiszta idealizmusról van szó! Az 1926/27 telén megszületett „szemléletes” koppenhágai interpretáció megsérti a Heisenberg által korábban helyesen kitűzött programot, hogy ti. az elméletet csak ténylegesen megfigyelhető jelenségek leírására szabad felhasználni. Ez a leírás lényegében még fenomenologikus jellegű, bármily bonyolult is a benne használt matematikai formalizmus. A komplementaritás elve és a határozatlansági reláció Heisenberg-féle értelmezése azonban már nem a *jelenség* leírását végzi el, hanem a jelenség mögötti *lényeg*et próbálja magyarázni. Ez a magyarázat azonban torz, mert nem tárja fel a fenomenológiailag leírt jelenség belső mechanizmusát, hanem megmarad a fenomenológia szintjén, még hozzá nem is az egzakt matematikai nyelvet használó kvantitatív fenomenológia, hanem az ezt felhígító, a szemléletesség igényével fellépő, de ugyanakkor pongyolán fogalmazott kvalitatív fenomenológia szintjén. Hogy a mikrofizika jelenségeinek a megfigyelő szubjektumtól való függőségét és megismerhetetlenségét bizonygató koppenhágai interpretáció fizikai és filozófiai szempontból egyaránt mennyire megalapozatlan, arra tanulmányom további fejezeteiben fogok visszatérni.

Már itt meg kell azonban említeni, hogy a kvantumelmélet „szemléletes” interpretációjával eléggé párhuzamosan alakult ki egy absztrakt, szigorúan matematikai jellegű interpretációja is: az a bizonyos, egzakt matematikai nyelvet használó kvantitatív fenomenológia, amelyről az előbb már említést tettem. A Heisenberg — Born — Jordan-féle matrix-mechanika és a Schrödinger-féle hullámmechanika összeegyeztethetőnek bizonyult. Rendszerezésüket Neumann végezte el „*A kvantummechanika matematikai alapjai*” c. művében. (Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik, Berlin, 1932.) Az ő fejtegetéseire még szintén vissza fogunk térni.

A pozitivista torzulás talán a legvilágosabban Pascual Jordan „*Szemléletes kvantumelmélet*” (Anschauliche Quantentheorie, Berlin 1936) c. könyvében jut kifejezésre. Jordan terméketlen, sőt értelmetlen kérdésfeltevésnek minősíti azt a törekvést, hogy bárki is azután a titokzatos mechanizmus után kutasson, amely a kvantumfizikai által feltárt sajátos eredményeket előidézi. A kvantumfizika és a klasszikus fizika törvényei közti különbség szerinte nem szorul semmiféle magyarázatra, ezt a különbséget „eleve adott” valaminek kell fel fogni. Jordan szerint csak olyan kijelentéseknek van értelmük, amelyek *közvetlenül érzéki élményeinkre* vonatkoznak, legyenek azok múlt — vagy jövőbeli élmények. A tudományos fogalmak és elméletek megalkotását csak az érzéki élmények regisztrálására és rendezésére alkalmas, kigondolt segédkonstrukciónak tekinti, amelyek szerepe csak annyi, mint a hosszúsági és szélességi fokoké. Mindezt *bevallottan pozitivistá* értelmezésként szögezi le. (275—277. o.) A későbbiekben azt a kérdésfeltevést is értelmetlenné nyilvánítja, hogy létezik-e a reális külvilág, vagy sem. „*A pozitivista felfogás szerint ezt mondhatjuk: nem képzelhető el olyan kísérlet, amellyel ilyen állításokat bizonyítani vagy cáfolni lehetne, ezért az ilyen állításokat, mint értelmetleneket, ki kell rekeszteni a tudományos rendszerből.*” (303. o.)

Ez a szélsőséges pozitívizmus hosszú időn keresztül uralmi helyzetet foglalt el a koppenhágai iskola ismeretelméleti nézetein belül, Bohr és Heisenberg nézeteit is beleértve. Hatástalannak bizonyultak *Max Planck* figyelmeztető szavai: saját maga fölött mond ítéletet az a tudomány, amely nem ismer el más valóságot, mint az egyes kísérletezők élményeit, amely nem ismeri el, hogy ezek az észleletek hírt adnak egy tőlünk függetlenül létező reális külvilágról. (Planck: Positivismus und reale Aussenwelt. Leipzig, 1931.)

Igen tanulságos vita zajlott le ezzel kapcsolatban a kvantumelmélet ortodox tárgyalási módját képviselő *Bohr* és a vele szemben fellépő *Einstein* között. A vita már az 1930-as években megindult. A két nagynevű fizikus egymással szembenálló álláspontját többek között a svájci „*Dialectica*” c. filozófiai folyóirat 1948. évi 2–3. számában szögezte le.

Einstein itt kifejti, hogy a fizika eszmevilágában elengedhetetlennek tartja az alábbi követelmények teljesülését.

1. A fizika fogalmai az észlelő szubjektumtól független valóságos világra kell, hogy vonatkozzanak.

2. A fizikai fogalmak a téridő-kontinuumban elrendezett létezést kell, hogy leírják.

3. Azok a dolgok, amelyek egy meghatározott időben térbelileg egymástól elkülönülten léteznek, egyúttal egymástól *függetlenül* kell hogy létezzenek és ennek a fizikai fogalmakban és törvényekben is ki kell fejeződnie.

4. Ha A és B ilyen térbelileg elkülönült és ezért egymástól független dolgok, akkor az A-ra való külső ráhatásnak semmi féle *közvetlen* befolyása sem lehet B-re, mert a természetben csak véges sebességgel terjedő közelhatások léteznek.

Ezeknek a követelményeknek, mint fel nem adható alaptételeknek a leszögezése után Einstein megállapítja, hogy a kvantummechanika a maga ortodox értelmezésében összeegyeztethetetlen ezekkel a posztulátumokkal. Ezt azzal támasztja alá, hogy ha A és B egy-egy elemi részecskét jelöl, amelyek egymással korábban kölcsönhatásban voltak, most pedig megmérjük A-nak valamelyik paraméterét, pl. az impulzusát, akkor ez egyrészt az A részecske befolyásolását jelenti és lehetetlenné teszi az úgynevezett komplementáris tulajdonságnak, ebben az esetben az A részecske helykoordinátáinak a megmérést — de jelenti egyben a B részecske befolyásolását is! A B részecske impulzusa ugyanis ebben az esetben matematikailag kiadódik az A részecske impulzusának megmért értékéből, de a B részecske helykoordinátái szintén megmérhetetleneknek bizonyulnak. Ezt Einstein úgy értelmezi, hogy az A részecskére a mérés által gyakorolt zavaró befolyás a kvantummechanika állítása szerint egyben a B részecske megzavarását is előidézi, pedig utóbbi nem is került közvetlen kapcsolatba a mérőszközzel. Emiatt Einstein a kvantummechanikát a maga matematikai apparátusával együtt „*a valóság nem—teljes és közvetett leírásának*” minősíti és azt követeli, hogy a kvantummechanikát fel kell váltani egy „teljes és közvetlen” leírással, amelynek majd a fent felsorolt posztulátumokat már ki kell elégítenie.

Bohr persze elutasítja ezt a koncepciót és azt hangoztatja, hogy a kvantummechanika igenis teljes és közvetlen, minden mérési folyamathoz jól illeszkedő, leírást ad. Szabadon megválaszthatjuk a tanulmányozandó jelenség ilyen vagy ugyanolyan komplementáris típusát és akkor kiválasztottuk a tanulmányozás célját szolgáló műszer megfelelő típusát is.

D. I. Blohincev, aki „*A kvantummechanika alapjai*” c. művében (Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.) ismerteti ezt a vitát, megjegyzi, hogy *Bohr*nak ez a válasza csak félig helytálló, mert nem a műszerek korlátozott teljesítőképességén van a hangsúly, hanem a mérendő objektumok: a mikrorészecskék bonyolult, duális természetén, a klasszikus részecskéktől való különbözőségén. Nem az A részecskének és az impulzusát mérő műszernek a kölcsönhatása zavarja meg a B részecskét és teszi megmérhetetlenné helykoordinátáit, hanem az A és B részecskének a mérést megelőző kölcsönhatása idézett elő ilyen formában jelentkező változást a B részecske állapotában. (551. o.)

Rámutat itt Blohincev arra is, hogy Einstein a maga kritikájában szembe száll ugyan a megfigyelő „élményvilágának” kizárólagosságát és a műszerek ellenőrizhetetlen zavaró hatását hangoztató pozitivistá állásponttal, de ugyanakkor kissé mégis „bemegy a pozitívizmus utcájába”, hallgatólagosan elhiszi a pozitivistáknak, hogy a határozatlansági relációnak a mérőműszerek zavaró hatása az oka, nem pedig a mikrorészecskéknek a klasszikus részecskéktől objektíve különböző természete.

Tegyük ehhez még azt is hozzá, hogy Einstein fent ismertetett posztulátumai ismét azt bizonyítják, hogy nem a materialista, hanem az objektív idealista ismeretelmélet álláspontjáról vitatkozik a pozitívizmussal — ott, ahol egyáltalán vitatkozik vele. Nem elég, ha valaki az észlelő szubjektumtól független külvilágra vonatkoztatja a fizika fogalomrendszerét és matematikai formalizmusát! Ha ugyanis ezt a vonatkoztatást úgy értelmezi, hogy „előre megállapított harmóniának” kell lennie a fogalomrendszer és a külvilág között, akkor szellemi eredetet és szellemi lényegét tulajdonít a külvilágnak. Einstein fent ismertetett posztulátumaiban ezt a harmóniát reklamálja, amely valóban megvan a külvilág és a *klasszikus* részecske mozgásfolyamatait leíró fizikai fogalmak között — természetesen nem mint *előre* megállapított harmónia, hanem mint a tapasztalat elméleti feldolgozásából származó *másodlagos* jelenség. A mikrorészecskék azonban nem hagyják magukra kényszeríteni ezt a harmóniát, mert minőségileg különböző a viselkedésük a klasszikus részecskéktől. A kvantumelmélet továbbfejlődésének nem Einstein posztulátumai szerint, hanem abban az irányban kell megtörténnie, amelyet a fizikai megismerés egész történelmi útja vetít elénk: a fenomenológiától a jelenségek belső mechanizmusának feltárása felé vezető úton — vagyis azon az úton, amelynek járhatóságát a pozitívizmus tagadja.

A koppenhágai iskola sokáig elszakíthatatlannak látszott a pozitívizmustól és maga köré vonzotta a nem-fizikus pozitivistákat is.

Fogarasi Béla „Materializmus és fizikai idealizmus” c. tanulmányában (Akadémiai Kiadó, 1952.) idézi pl. az amerikai Margenau következő állítását: „A kvantumelmélet és a bizonytalansági elv a valóságot mint az emberi megfigyeléstől függő valamit tételezi”. (21. o.) De maga Heisenberg még 1955-ben is ugyanezt írja „A mai fizika világképe” c. munkájában, amelyet magyar nyelven a Gondolat Kiadó tett közzé 1958-ban: „Ha köznapi tapasztalataink tárgyait figyeljük meg, akkor az a fizikai folyamat, amely a megfigyelést közvetíti, csupán alárendelt szerepet játszik. Az anyag legkisebb építőköveivel kapcsolatos minden megfigyelési folyamat azonban a folyamat durva megzavarását jelenti: a részecskének a megfigyelési folyamatától független viselkedéséről egyáltalán nem is lehet már beszélni. Ez végső fokon azt jelenti, hogy a kvantummechanikában matematikailag formulázott természettörvények nem az elemi részecskékre mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre. Az a kérdés tehát, hogy ezek az elemi részecskék „mint olyanok” térben és időben léteznek-e, ebben a formában egyáltalán fel sem vethető, mert hiszen csak azokról a folyamatokról beszélhetünk, amelyek akkor játszódnak le, amikor az elemi részecskéknél valamilyen más fizikai rendszerrel, pl. mérőberendezéssel való kölcsönhatásból próbáljuk kideríteni a részecske viselkedését”. (13—14. o.)

Fogarasi elvtárs e nézetek kritikájaként helyesen szögezi le, hogy Heisenberg és társai a mérőeszközt azonosítják a tudattal és a megismerést általában azonosítják a méréssel. (L. i. m. 25. o.) E felfogás szerint — mint láttuk — a

kvantumelmélet matematikai apparátusa sem valami objektív létezőnek nyújtja a leképezését, csupán meghatározott mérési tapasztalatok rendezésére szolgáló szubjektív észkonstrukció.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a koppenhágai iskola az utolsó években már megpróbálja magát elhatárolni a pozitívizmusnak olyan szélsőséges képviselőitől, mint amilyen pl. Jordan. V. A. Fok az 1958 októberében Moszkvában tartott konferencián elmondotta, hogy Bohr közölte vele: lemond az „ellenőrizhetetlen kölcsönhatás” kifejezésről és elismeri a mikrorészecskék tulajdonságainak objektív jellegét.

Ez a törekvés érvényesül Heisenbergnek abban az előadásában is, amelyet 1958. ápr. 25-én Berlinben tartott Planck születésének 100. évfordulóján ezzel a címmel: „*Planck felfedezése és az atomelmélet alapvető filozófiai kérdései*”. Ennek az előadásnak a rövidített szövegét és Kuznyecovnak a Voproszi Filozófiában megjelent válaszcikkét magyar nyelven a Valóság 1959. évi 2. száma közölte. Heisenberg itt nosztalgikusan beszél ugyan Machról és azt mondja, hogy az ő eszméi termékenyítették meg újra és újra a fizika fejlődését, de végül leírja már a következőket: „A kvantumelmélet ma általánosan elfogadott értelmezése — a pozitívizmussal ellentétben — egyáltalán nem az érzéki benyomásokat tekinti elsődlegesnek. Ha a kvantumelméletben valamit elsődlegesnek akarunk nevezni, akkor ez a valóság, amelyet a klasszikus fizika fogalmaival írhatunk le.” (44. o.)

Sajnos azonban, a „valóság” fogalma Heisenbergnél sem azonos a materializmus anyagfogalmával. Az ő távolodása a szubjektív idealizmustól (legalább is szavakban) nem a materializmushoz, hanem az objektív idealizmushoz való közeledést jelenti. Míg Einstein Leibnizben találta meg a maga példaképét, Heisenberg egyenesen a Platonhoz való visszanyúlást propagálja. Azt állítja, hogy a fenomenologikus kvantumelmélet a maga mérési eredményeivel és absztrakt matematikai formalizmusával valamiféle platonai ideának, az emberi tudattól függetlenül létező „kristálytisza matematikai struktúrának” a létezését kell, hogy kimutassa, mert ez a matematikai struktúra jelenti az atomok és elemi részecskék világának legbelsőbb, elsődleges lényegét, „demiurgosát”. „*Azt várjuk — mondja Heisenberg — hogy mindazokat az összefüggéseket, amelyek a fizika különböző területein megismert természettörvényeket fejezik ki, e struktúrából lehet levezetni.*” (L. uo. 48. o.)

Előbb említett válaszcikkében Kuznyecov kiemeli, hogy Heisenbergnek ebben az előadásban ismerttetett tudományos *tevékenysége*, amellyel az elemi részecskék új egységes elméletét próbálja megalapozni, nem a *szavakban* Platonhoz szegődő idealista filozófust, hanem az önkéntelenül is materialista ismeretelméleti alapon álló természettudóst állítja elénk. Az anyag új egyenletének megszületéséhez vezető utat Heisenberg például így írja le:

„Az a tapasztalati anyag, amelyet a legutóbbi két évtizedben gyűjtöttek össze az elemi részecskékre vonatkozóan, felvilágosítást nyújt számunkra az anyag alapgyenleteinek szimmetriatulajdonságairól — ha kissé közvetett formában is — mégpedig azáltal, hogy kezünkbe adja az ún. „kiválasztási szabályokat és megmaradási tételeket”. Ezalatt a következőket kell értenünk: Ha a tapasztalatból tudjuk, hogy milyen részecskék szenvedhetnek rádióaktív átalakulást, és milyen részecskékké alakulhatnak át, ebből visszakövetkeztethetünk a részecskék és a viselkedésüket megszabó törvények szimmetriatulajdonságaira. Midőn megkíséreltük, hogy az anyag elméletének matematikai modelljét úgy alakítsuk át, hogy számot adjon a megfigyelt kiválasztási szabályokról,

оxygen egyenletre bukkantunk, amelyről Pauli meg tudta mutatni, hogy az általa talált szimmetriatulajdonságokkal is rendelkezik. Ezen az úton meg lehetett adni egy egyenletet, amely — hogy óvatosan fejezzük ki magunkat — legalábbis első pillantásra úgy fest, hogy képes számot adni az elemi részek összes ismert tulajdonságairól, s így már az anyag helyes egyenlete lehet.” (L. uo. 47. o.)

A tudomány fejlődése tehát a kvantumelmélet esetében is újra igazolja Leninnek azt a megállapítását, hogy a *természettudomány objektív szükség-szerűséggel szűli a dialektikus materializmust* — még akkor is, ha egyes bábák a világra jött szüleményben nem tudják, vagy nem merik pontosan megállapítani: mi való a bölcsebbe és mi való a szemétgödörbe. Nem kétséges, hogy Heisenberg *platonizmusa* ugyanabba a szemétgödörbe fog kerülni, amelyiknek legalábbis a szélére már odatette korábbi *machizmusát*, bár még tusakodik önmagával, hogy belelökje-e vagy sem.

A kvantumelmélet fejlődése tehát kétségtelenül a fenomenológia túlhaladásának, az axiómatika és dedukció kiépülésének szakaszába lépett, amire többek között *Fényes Imre* is többször világosan utal. Nem kétséges, hogy ez a fejlődési vonal a mérés ismeretelméleti szerepének eddigi pozitívista túlbecsülésével szakítva, a jelenségek belső mechanizmusát feltáró logikai feldolgozás szerepét a maga méltó helyére állítva, a fizikai megismerés új nagy sikereit készíti elő. Nem kétséges persze az sem, hogy ezen az úton a kutatóknak igen nagy nehézségeket kell leküzdeniök, amiben feltétlenül szükség van a természettudósok és filozófusok Lenin sürgette, egyre szorosabb szövetségére.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ИЗМЕРЕНИЙ И НАБЛЮДЕНИЙ ПРИ ПОМОЩИ ПРИБОРЕ В ПРОЦЕССЕ ПОЗНАНИЯ В ОБЛАСТИ ФИЗИКИ

Тибор Элек

Ряд знаменитых представителей современной физики сделал попытку дать общий гносеологический анализ научной деятельности исследователей методов физиков, а также источников и содержания их достижений. Физиков интересует прежде всего, какую роль играет в сложном процессе познания физики, с одной стороны, наблюдение, эксперимент и измерение, а, с другой, теоретическое мышление и частично применение аксиоматических и дедуктивных методов математики. Попытки решения этого вопроса, конечно, разнообразны.

Гносеологические взгляды А. Эйнштейна характеризуются прежде всего новизной рационализма, присущей Лейбницу. По мнению Эйнштейна достижения физики обусловлены не опытом; от восприятия нет никакого логического пути, ведущего к теории; «дедуктивная физика» зря ставит вопросы «индуктивной физике». Несмотря на это, теория находится в согласии с восприятиями, но это — предопределенная гармония (*Prestabilierte Harmonie*). Теория имеет объективное содержание, но это объективное содержание, имеющее духовное происхождение, выражает духовную сущность. Для ее изложения необходимо прежде всего интуитивное создание системы аксиом и всего математического формализма; измерения и наблюдения играют только второстепенную роль: они должны подтвердить теорию, т. е. предопределенную гармонию.

Гносеологические взгляды *копенгагской школы* по отношению к позитивистской интерпретации теории квантов отличаются своеобразным сплетением эмпиризма, подчеркивающего требование наблюдаемости и измеряемости, и рационализма, аргументирующего сложным математическим аппаратом. У Бора и Гейзенберга познание сводится к операции измерения и феноменологическому описанию наблюдений. Однако, по их мнению, приборы грубым и недоступным для контроля способом нарушают измеряемый процесс, вследствие чего невозможно измерять те же показатели состояния и в микро-

физике и в макрофизике. По этому, они — как и махисты — отрицают независимое от наблюдателя существование микрочастиц. Они объявляют сложный математический аппарат теории квантов априорной, субъективной умственной конструкцией, служащей для упорядочения результатов измерений, но не имеющей объективного содержания. За последние же годы Бор и Гейзенберг, в некоторой степени отошли от махизма, присоединились к объективно-идеалистической концепции, близкой к вышеупомянутой концепции Эйнштейна. Собственная научная деятельность представляется теперь Гейзенбергу в таком виде, что он разыскивает ту платонскую идею, ту «хрустальную математическую структуру, которая таит в себе самую внутреннюю, первичную сущность микрокосмоса.

Взгляды М. Планка о сущности познания в области физики очень близки к положениям марксистско-ленинской теории познания. Объективные количественные определенности явлений видимого, слышимого и осязаемого мира (*die Gesichtswelt, die Gehörswelt, die Tastwelt*) — измеряемы; итак экспериментальная физика поставляет теоретической физике *сырье*, которое обрабатывается при помощи логически, математически и философски отточенного мышления, после чего результаты дедукции проверяются опять путем измерения.

Теория познания марксизма-ленинизма тоже отвергает рационалистическое чрезмерное применение аксиоматики и математической дедукции и отказывается также от позитивистско-эмпирической концепции, сводящей пределы познания в физике к феноменологическому описанию результатов измерений и наблюдений при помощи приборов.

Математический аппарат теоретической физики является не априорным и произвольным умственным созданием, не имеющим объективного содержания, она не платонская идея, играющая в прятки, и также не выражение мистической предопределенной гармонии Лейбница, ухваченной гениальной интуицией, — своеобразная, сложная и абстрактная терминология того ответа, который дается природой на наши вопросы, заданные ей при измерениях. Явление природы — это отражаемый предмет, а результат измерения и математическое уравнение — это своеобразные моменты отражающего образа. Разносторонний диалектический процесс познания в физике уверенно продвигается вперед через разные ступени наблюдения, измерения, количественной и качественной феноменологии к разработке, лабораторной проверке и практическому применению в промышленности, сельском хозяйстве и транспорте — теории, объясняющей внутренний механизм все более сложных явлений, т. е. продвигается в направлении преобразования мира.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF INSTRUMENTAL OBSERVATION IN PHYSICAL COGNITION

Tibor Elek

A number of outstanding representatives of modern physics have tried to give a general theoretical analysis of the scientific activity research methods, sources of results and contents of physics. The display special interest in one particular question: what place do observation, experiment and measuring on one hand, and theoretical thinking including the axiomatic and deductive methods of mathematics on the other- take in the complex process of cognition?

Albert Einstein's theoretical conception is essentially rationalist, especially in the Leibnizian sense. Physical results, he argued, do not originate from sense experience, there is no logical road leading from perception to theory; „deductive physics” cannot seek answers from „Inductive physics”. However, theory is in accordance with perception, but this is a „pre-established harmony”. (*Prestablierte Harmonie*). Theory has an objective content, but this objective content is of intellectual origin and it expresses reason. Its complete expression needs the axiomatic system and the intuitive creation of mathematical formalism. Mensuration and observation plays a secondary role: they are employed to justify the theory, the pre-established harmony.

The Copenhagen School advances views which are in accord with the positivist interpretation of the quantum theory; in essence they combine an empirical emphasis on observation and mensuration with a rationalism which argues through the complex process of mathematics. Bohr and Heisenberg confine cognition to the action of measuring and a phenomenologic description of the perceptions.

However, they also say that since the instruments are never perfect and since they cannot be properly controlled, they disturb the process to be measured and this makes it impossible for us to ensure uniform measurements in mycrophysics as in macrophysics. From this, they deny — in a Machist manner — that the micro-organisms exist independently of the observer. They qualify the complicated mathematical apparatus of the quantum theory as apriorist, subjective mental constructions, which served for the arranging of the results of measuring, but has no objective contents. In the past years, however, Bohr and Heisenberg have travelled a long way from Machism and are taking an objective, idealist standpoint, similar to that of Einstein. Heisenberg now regards his own scientific activity as the search for the Platonian idea; that crystal-pure mathematical structure (durchsichtige mathematische Struktur) which holds within itself the innermost and primary essence of microcosmos.

Max Planck's conception of the essence of physical cognition stands quite close to the Marxist—Leninist theoretical conception. We can measure the objective quantitative determinants of the visible, audible and sensible world (die Gesichtswelt, die Gehörswelt und die Tastwelt) thus experimental physics provides *raw material* for theoretical physics which can work up this raw material by applying logical, mathematical and philosophically trained thinking. Afterwards it controls the results of deduction through mensuration.

Marxist—Leninist theory also rejects the putting into the foreground of axiomatics and mathematical deductions in a rationalist way and also rejects that positivistempericist conception which wants to confine the limits of physical cognition to the phenomenological description of the results of instrumental observation and mensuration.

The mathematical apparatus of theoretical physics is not an aprioristic, arbitrary construction of reason without any objective content; it is not a Platonic idea, neither the expression of a mystical, pre-established, Leibnitzian harmony grasped by some super-intuition, but is a characteristic, complicated and abstract terminology of the answer given by nature on questions which arise in mensuration. The natural phenomenon, the reflected object is the result of observation and mensuration; the mathematical equation is the description of the movement of that reflection. The far reaching dialectical process of physical cognition proceeds through the grades of observation, measuring and qualitative and quantitative phenomenology towards the elaboration of the principle showing the inner mechanisms of the increasingly complicated phenomena. These principles find scientific justification in the laboratories and are then ed applied industry, agriculture and communication: all these resulting in the transformation of the world.

A népi demokratikus országok fejlődésének közös és sajátos vonásai*

RÓZSAHEGYI TIBORNÉ

Az utóbbi években egyre több olyan tudományos munka jelenik meg a szocialista tábor országaiban, amely a Szovjetunió és a népi demokratikus országok tapasztalatait egybevetve a szocializmusba vezető átmeneti korszak fejlődéstörvényeivel foglalkozik. Amennyiben ezek a tanulmányok és cikkek a fejlődés általános menetét meghatározó, alapvető — tehát nem az egyes részterületek sajátos — törvényeinek feltárására törekednek, a kérdéshez két, egymástól elválaszthatatlan aspektusból közelednek és így is kell közeledniük. Mindenekelőtt azt kutatják, melyek azok a legáltalánosabb, az átmeneti korszak leglényegesebb vonásait, legmélyebb tartalmát kifejező törvények, amelyek valamennyi szocializmust építő országban érvényesek. Ezek a legáltalánosabb törvények azonban a különböző országokban a konkrét társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok különbözősége folytán korántsem azonos konkrét formákban valósultak és valósulnak meg, és így ezeket az általános érvényű törvényeket csak az egyes konkrét megjelenési formákat tanulmányozva, ezekben tárhatjuk fel. A konkrét egyedi tapasztalatok megismerése tehát a vizsgálat másik aspektusa, amely azonban olyan értelemben is elszakíthatatlan egységet alkot az elsővel, hogy valóban értelmes és hasznos csak akkor lehet, ha eredménye az általános mélyebb megértése lesz.

Nem szükséges bizonygatni, hogy a közös tartalmat képviselő általános törvény és az egyes konkrét megjelenési formák tanulmányozása éppen a népi demokratikus országok létrejöttével és fejlődésével nyert különös hangsúlyt és fontosságot. Ezen belül azonban a népi demokratikus országok tapasztalatainak elemzése elkerülhetetlenül felvet még egy problémát. A szocializmushoz vezető forradalmi fejlődés minden népi demokratikus országban egyedileg sajátos formákban valósul meg, olyan formákban, amelyek — bár az adott ország konkrét viszonyaiban kifejezésre jutó különböző törvények által tökéletesen determináltak, a szocializmus építése szempontjából nem általános érvényűek, esetlegesen, ebből a szempontból nem törvényszerűek. A népi demokratikus országok esetében azonban a sajátos forma fogalmát differenciálnunk kell. Itt ugyanis az országonként konkrét megoldási formákon túl, helyesebben ezek mélyén tagadhatatlanul olyan közös vonások tárhatók fel, amelyek az összes népi demokratikus országokban érvényesülnek, a fejlődés formáját ezekben

E tanulmány a Filozófiai Intézet dialektikus materializmus csoportja kollektív munkájának („A szocializmus építésének általános törvényei és a nemzeti sajátosságok”) részeként készült.

az országokban lényegében közössé teszik és megkülönböztetik pl. az orosz forradalom fejlődésének sajátos formájától. Hogy melyek ezek a közös vonások és hogy a társadalmi fejlődést meghatározó konkrét viszonyoknak milyen lényeges közös vonásaiból következnek ezek, azt természetesen csak konkrét elemzéssel lehet feltárni. Amennyiben azonban bebizonyítható, hogy ilyen közös vonások vannak — és e cikk célja éppen az, hogy hozzájáruljon a közös vonások feltárására törekvő munkához —, úgy ebből az következik, hogy a népi demokratikus forma több ország szocializmushoz vezető forradalmi fejlődésének közös formája, egy adott keretek között általános, tipikus fejlődési forma, amely azonban mint ilyen nem meríti ki az egyes népi demokratikus országok társadalmi viszonyainak konkrét gazdagságát. A forma közös vonásai mellett minden népi demokratikus ország visz be valami *egyest*, csak rá jellemzőt a szocializmus építésébe, amelyet közvetlenül a társadalmi fejlődésnek a többi népi demokratikus országokkal nem-közös vonásai határoznak meg.

A népi demokratikus országok sajátos tapasztalatainak feldolgozásához tehát úgy közeledünk, hogy igyekszünk megkeresni a közös formát meghatározó lényeges közös vonásokat a — gyakran egymástól igen eltérő — konkrét történelmi tények mélyén. De ezeknek az adott vonatkozásban valóban lényeges, valóban közös vonásoknak kell lenniök, különben nem lehetnek a közös formát meghatározó érvényűek. Éppen ezért kell hangsúlyoznunk egyes, különös és általános imént vázolt különbségét a népi demokratikus forma esetében. Ha ugyanis nem teszünk következetesen különbséget a népi demokrácia mint sajátosan tipikus forma közös, és az egyes népi demokratikus országok fejlődésének az adott vonatkozásban nem-általános sajátosságai között, differenciátlan egységben kapjuk a valóban közös és bizonyos egyedi konkrét sajátosságokat — és ez nem ritka hiba a kérdéssel foglalkozó irodalomban —, ami más szavakkal azt jelenti, hogy adott keretek között általános érvényűvé tesszük azt is, ami nem az. Véleményünk szerint ez a hiba elvileg semmiben sem különbözik attól, mint mikor a Szovjetunió tapasztalatait felhasználva bármely különös megoldási formát általános érvényűként alkalmaznak, azaz a szocializmus építésének legáltalánosabb törvényei közé sorolnak.

Hangsúlyoznunk kell még egy szempontot: Úgy gondoljuk, hogy a népi demokratikus forma lényegét semmi esetre sem lehet úgy feltárni, ha — a népi demokráciát a proletárdiktatúra sajátos formájaként értelmezve — ezt a szovjet forma, azaz a Szovjetunióban az Októberi Forradalom után megvalósult fejlődés sajátosságaival vetjük egybe. Kivétel nélkül minden népi demokratikus országban a forradalom egységes, megszakítás nélküli folyamat, amely — legalább is egy részükben — nem kezdődik közvetlenül a proletárdiktatúra megteremtésével. Mint egységes folyamat azonban ezekben az országokban is a fejlődés *egészeben* a szocializmushoz vezető forradalmi útként fogható fel, olyan forradalmi útként, amely kezdettől népi demokratikus formában valósult meg. A népi demokratikus forma sajátos vonásait tehát a forradalom kezdetétől kiindulva kell feltárni, nyomon követni és az orosz forradalom megfelelő szakaszainak és nem csupán az Októberrel kezdődő szakasz sajátosságaival egybevetni.

I. A forradalmat előkészítő időszak sajátosságai a népi demokratikus országokban

Vizsgáljuk meg tehát először is a forradalom megindulását meghatározó helyzet sajátosságait a népi demokratikus országokban. Találunk-e itt olyan

közös vonásokat, amelyek a forradalom menetére valamilyen vonatkozásban hatást gyakoroltak?

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a forradalmi átalakulás a gazdasági fejlődés igen különböző fokán álló, az osztályerőviszonyok érettsége szempontjából is lényeges eltéréseket mutató országokban ment végbe. Érvényes ez az európai népi demokratikus országokra nézve is — bár ezek az országok szinte kivétel nélkül a gazdasági fejlődés magasabb fokán álltak, mint az ázsiaiak — azzal pedig, hogy a népi demokrácia útjára lépett néhány ázsiai ország is, a különbségek még mélyrehatóbbak lettek. Hiszen már az európai népi demokratikus országok között is olyan nagy különbségek vannak a gazdasági fejlettség szempontjából, mint pl. az igen magas fejlettségű kapitalista Csehszlovákia és az elmaradott, feudális terhek alatt nyögő Románia, vagy az ugyancsak kapitalista útra lépett, de a külföldi tőke befolyásától fojtogatott, fejletlen iparral rendelkező Bulgária különbsége. Ez a forradalom szempontjából azt jelenti, hogy míg néhány országban a burzsoá demokratikus forradalom feladatai lényegében már megoldódtak a megelőző történelmi fejlődés folyamán, más országokban — hozzátehetjük: a népi demokratikus országok nagy részében — a közvetlen feladat csak a burzsoá demokratikus forradalom igen súlyos megoldatlan feladatainak végigvitele lehetett. Mi magyarázza, hogy a szóban forgó országok valamennyien mégis egy, közvetlenül a szocializmus építéséhez vezető, bizonyos szempontból közös vonásokat mutató forradalmi fejlődés útjára léptek?

E jelenség alapját nyilvánvalóan nem találhatjuk meg, ha csupán az érintett országok belső viszonyait tanulmányozzuk. Egyszerűen azért nem, mert az imperializmus korszakában, méginkább az imperializmus általános válságának időszakában maguk ezek a belső viszonyok sem érthetők meg a külső, nemzetközi tényezők igen jelentős hatásának számbavétele nélkül. Lenin 1905-ben éppen az imperialista világrendszer kialakulását és fejlődését tanulmányozva juthatott arra a felismerésre, hogy Oroszországban — és más elmaradott kapitalista országokban is — meghatározott osztályerőviszonyok kialakulása esetén lehetséges a szocialista forradalom győzelme (természetesen nem közvetlenül). Az imperializmus általános válságának és a válság elmélyülésének időszakában megsokszorozódott az ilyenfajta forradalom győzelmének lehetősége. Elsősorban azért, mert az általános válság időszakában az erőviszonyoknak olyan sajátos átalakulása megy végbe az imperializmus láncszemét alkotó minden országban, amelyet nagyon röviden így lehetne jellemezni: közelebb kerülnek egymáshoz a demokratikus és a szocialista célkitűzések abban az értelemben, hogy a demokratikus célokért folyó harc minden országban az egyre nyíltabban antidemokratikus monopoltőke ellen, tehát végső fokon az imperialista világrendszer meggyengítésére irányul, és ilyenformán a szocialista forradalom győzelmét segíti elő. Az elmaradott országokban a demokratikus átalakulások vezetésére egyre képtelenebb burzsoázia helyett a vezető szerep a demokratikus harcban is a proletariátus kezébe került, így egy győztes demokratikus forradalom eredménye nem a burzsoázia uralma, hanem egy valóban demokratikus munkás-paraszt diktatúra megteremtése, megszilárdítása és innen a szocialista forradalomba való közvetlen átmenet konkrét lehetőségének megteremtése lehet. A demokratikus és anti-kapitalista feladatok közelebb kerülése, sajátos összefonódása ugyanakkor szükségszerűen végbemegy a fejlett kapitalista országokban is, és ez megnyilvánulhat olyan módon is, hogy adott körülmények között bizonyos

demokratikus jellegű feladatokért folyó harc kerülve előtérbe, a proletariátus ennek a harcnak élére állva, a demokratikus forradalmi bázisból kiindulva vívja meg a maga szocialista forradalmát.

Ezzel rámutattunk a népi demokratikus formában lezajlott forradalmak legmélyebb alapjára, ez azonban nem helyettesítheti a forradalmat közvetlenül megelőző konkrét helyzet elemzését, minthogy ezek a vonások természetesen meghatározott körülményekben mutatkoznak meg. Meg kell néznünk tehát, hogy az imperializmus általános válságának időszakára jellemző alapvető vonások milyen konkrét viszonyokban nyilvánultak meg az érintett országok közvetlenül forradalom előtti történetében.

Az 1944–45-ös és az azt megelőző időszakban a legdöntőbb nemzetközi erőtenyező, amely valamennyi európai népi demokratikus országra hatott, a fasizmus előretörése és a német fasiszták által kirobbantott háború volt. A 45 előtti években a fasizmus előretörése azt eredményezte, hogy a fasiszta és antifasiszta erők ellentéte ezekben az országokban a korszak fő ellentmondása lett. A német fasiszta rablőháború kirobbantása és ennek következtében egy sor ország megszállása ezt a fő ellentmondást a végsőkéig kiélezte: egyrészt megerősítette a belső fasiszta erőket, másrészt olyan helyzetet teremtett, hogy ezeknek a belső fasiszta erőeknek a felszámolása lehetetlenné vált a nemzetközi fasizmussal, elsősorban a német fasizmussal való leszámolás nélkül. Azaz: a fasizmus elleni demokratikus harc a nemzetközi erőviszonyok alakulása folytán ezekben az országokban nemzeti felszabadító mozgalommá szélesedett ki.

E demokratikus mozgalom élére mindenütt a kommunista pártok álltak, és ez igen jelentős tényező. A kommunista pártoknak ugyanis látniuk kellett, hogy a körülmények ilyen alakulása mindenütt forradalmi helyzetet teremtett, de látniuk kellett azt is, hogy az új helyzetnek hatással kell lennie a forradalom jellegére és kimenetelére is. *Az azonos antifasiszta és nemzeti demokratikus feladatok előtérbe kerülése ugyanis, amint láttuk, mindenütt, a fejlett kapitalista országokban is egy sajátosan széles demokratikus forradalmi bázis kialakulását eredményezte, és a forradalmat kivétel nélkül mindenütt csak ebből a demokratikus egységfrontból kiindulva lehetett kirobbantani és megvívni.* Ez nem azt jelenti, mintha egy olyan értelmű nivellálódás ment volna végbe ezekben az országokban, amelynek eredményeként eltűnt volna a gazdasági és politikai fejlődés színvonalának különbsége közöttük, mintha a fasiszta okkupáció eredményeként pl. Csehszlovákia megszűnt volna fejlett kapitalista ország lenni és most egyszerre újra a már egyszer megvívott polgári forradalom előtt találta volna magát, de kétségtelen, hogy a fasizmus a már kivívott demokratikus szabadságjogok szétzúzását jelentette, sőt az okkupált Csehszlovákiában a nemzeti ipar bizonyos háttérbe szorítását is. Megnőtt tehát a demokratikus feladatok súlya, és megszaporodtak azok az erők, amelyeknek érdeke lett a fasizmus letörése, a nemzeti függetlenség kivívása és a demokratikus feladatok megoldása. (Hogy ez a további fejlődést mennyire és milyen értelemben határozza meg, arról a későbbiekben lesz szó.)

Az ázsiai népi demokratikus országokban első pillantásra a forradalom megindulását sok tekintetben más körülmények határozták meg mint Európában. Ezek az országok félgymati, félféudális országok voltak, ahol a belső polgári demokratikus átalakulásért vívott harc évtizedeken át a legszorosabban összefonódott a külföldi imperializmus ellen irányuló nemzeti függetlenségi harccal. Kínában pl. lényegében az 1840-es ópiumháborútól kezdődött, állandóan folyt és időnként forradalmi háborúkban robbant ki ez a harc. A száz év

folyamán azonban a forradalmi harc jellege lényegesen megváltozott. A politikai élet színterén megjelent a kínai proletariátus, nemzetközi méretekben a Nagy Októberi Forradalom győzelme a szocialista világforradalom kezdetét jelentette, s ha ehhez még hozzávesszük, hogy a nemzeti burzsoázia képtelensége egy kifelé nemzeti felszabadító, befelé polgári demokratikus forradalom megvívására egyre nyilvánvalóbbá vált — a forradalom jellegében bekövetkezett változás lényegében máris előttünk áll. Kína előtt ugyan továbbra is egy burzsoá demokratikus forradalom megvívásának feladata állt, de ennek a forradalomnak vezető ereje csak — az egyelőre ugyan még gyenge és tapasztalatlan, de erősödő és valóban forradalmi munkásosztály lehetett, szövetségben a lakosság 80%-át kitevő parasztsággal, célja pedig egy következetes demokratikus forradalmi hatalom, egy munkás-paraszt demokratikus diktatúra megteremtése. Azaz: Kína forradalma új típusú demokratikus forradalommá vált. Az 1924-ben kezdődő újabb forradalmi szakaszban a kezdetben össznemzeti egységes frontból gyorsan kibontakozott a munkás és paraszt-tömegek következetesebb forradalmi törekvése, az a körülmény pedig, hogy a komprádor burzsoázia (az ingadozó középburzsoázia támogatásával) csakhamar elárulta a forradalmi mozgalmat, végképp tisztázta a forradalmi erők helyzetét. 1927-ben ugyan a Csang Kaj-sek klikk vezetésével a nagyburzsoázia ragadta magához a hatalmat, most már azonban világos volt, hogy az új forradalmat a gyarmatosító imperializmussal, a feudalizmust képviselő nagyföldbirtokos osztállyal és a külföldi tőkével összefonódott kínai nagyburzsoáziával szemben (tehát hatalmas, erős ellenséggel szemben) egy demokratikus népi egységfrontra támaszkodva a kommunista párt vezetésével lehet csak megvívni.*

Egy széles demokratikus népi egységfront volt Kínában is — és hozzátehetjük: a többi ázsiai országban is, éppúgy mint az európai országokban — a forradalmi harc alapja.

A forradalom kibontakozása és megvívása mind az európai, mind az ázsiai népi demokratikus forradalomban lényeges kapcsolatban van egy másik, ugyan-csak nemzetközi erő hatásával: a *Szovjetunió segítségével*. Az akkor egyetlen szocialista állam létének hatása azonban ismét csak más-más formában valósult meg Európában és Ázsiában. Európában a fasiszmuson aratott végleges győzelem feltétele volt a forradalmi mozgalom ugrásszerű növekedésének és a belső forradalmi átalakulások megkezdésének. Ezt már az egyes országokban a demokratikus egységfront kialakulásának körülményeit vizsgálva hangsúlyoztuk. Az adott feltételeket figyelembe véve — az elkeseredett élethalálharcot, amit a háború jelentett, azt, hogy ezekben az országokban fasiszta diktatúra uralkodott, a tengelyhatalmak oldalán harcoltak, illetve német megszállás alatt álltak — nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió közvetlen segítsége nélkül, azaz az országok felszabadítása nélkül a forradalom aligha győzhetett volna. De természetesen ez a felszabadulás itt is csak a forradalmi átalakulások megindulásának lehetőségét teremtette meg, a belső forradalmi erők bizonyos érettsége nélkül valósággá változtatni ezeket a lehetőségeket nem lehetett volna.

Ázsiában a Szovjetunió segítsége nem mindenütt érvényesült ilyen közvetlen formában. De hogy hatott és lényeges tényező volt, az kétségtelen. Kínában pl. a Nagy Októberi Forradalomnak a kínai forradalmi harcra gyakorolt befolyásán túl, amelyet fentebb már érintettünk — mert hiszen az Októ-

* Lásd Mao-Ce-tung: Kína forradalma.

beri Forradalom győzelme kétségkívül egyik lényeges tényezője volt annak a helyzetnek, amelynek eredményeként a kínai burzsoá demokratikus forradalom új demokratikus forradalommá alakult át — a japán imperialisták elleni fegyveres harc győzelméhez is lényegesen hozzájárult a Szovjetunió harebalelépése és gyors északkelet-kínai hadjárata.

A Szovjetunió hatása, pozitív befolyása az összes országok fejlődésére a továbbiakban végig olyan tényező marad, amit nem lehet a népi demokratikus országok történetének tanulmányozásánál figyelmen kívül hagyni.

II. A forradalom általános menete a népi demokratikus országokban

Két tényezőt találtunk közösnek valamennyi népi demokratikus ország forradalom előtti helyzetében, és pedig egy széles demokratikus antiimperialista forradalmi bázis kialakulását, valamint egy erős szocialista állam segítségét, hatását a szóban forgó országok fejlődésére. Meg kell vizsgálni ezekután, hogy a kiindulópontban feltárt közös vonások meghatározzák-e, illetve mennyiben határozzák meg a fejlődés további menetét. Véleményünk szerint azonban már itt, a kiindulópontnál előzetesen fel kell vetnünk egy problémát. A következőkről van szó:

Ismeretes, hogy az 1905-ös forradalmat megelőzően kialakult orosz gazdasági és társadalmi helyzetet elemezve a Lenin vezette bolsevik párt megállapította, hogy a soronlevő forradalom Oroszországban burzsoá demokratikus jellegű lesz, de ebben a forradalomban a proletariátus, szövetségben az egész parasztsággal, magához ragadhatja a vezetést, és semlegesítheti a burzsoázia ellenállását. Ebben az esetben a forradalom eredménye egy következetesen demokratikus munkás—paraszt hatalom megteremtése lesz, azaz: a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrája. Vagyis a szocialista forradalom megvívására áttérni adott körülmények között csak egy viszonylag hosszú forradalmi szakasz előkészítő munkáján át, fokozatosan lehet. A munkás—paraszt demokratikus diktatúra egy egységes, megszakítatlan forradalmi folyamat viszonylag önálló első szakasza lesz.¹

Az 1905-ös forradalmat leverték, s mint ismeretes, az orosz forradalom menete 1917-ben is — bár a februári forradalom új típusú demokratikus forradalomnak indult — a sajátos körülmények folytán másként alakult. Oroszországban nem sikerült a demokratikus diktatúrát megvalósítva, ezen a viszonylag békés úton áttérni a szocialista forradalom megvalósítására.

A probléma már most az, vajon a népi demokrácia esetében nem egyszerűen arról van-e szó, hogy azt az utat, amelyet a Szovjetunióban a történelmi helyzet sajátos alakulása folytán nem lehetett megjárni, a népi demokratikus országokban megváltozott körülmények között végigjárták, megvalósították, s így *a népi demokratikus forma lényegében nem más, mint annak a forradalmi útnak következetes megvalósítása, amelynek lehetőségét Lenin már 1905 előtt előre látta?*

A kérdésnek kétségkívül van jogosultsága. Van azért, mert néhány népi demokratikus országban a háború előtt közvetlenül egy demokratikus forradalom feladatai érlelődtek, sőt, mint rámutattunk, még a fejlett kapitalista országokban is, ahol a kommunista párt már a szocialista forradalom ki-robantásáért harcolt, a nemzetközi és belső erőviszonyok sajátos alakulása

¹ Lásd Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban.

demokratikus feladatokat tolt előtérbe. Jónéhány népi demokratikus ország forradalom utáni fejlődésének tanulmányozása is könnyen arra a következtetésre vezethet, hogy itt tulajdonképpen a fent említett forradalmi út megvalósításáról van szó (végeredményben a lényegét nem érintő módosulásokkal). De ebben az esetben nyilván közös sajátosság az, hogy a forradalom fejlődésében mindenütt megkülönböztethető a két szakasz — a demokratikus és a szocialista forradalom szakasza, és így a fejlődési szakaszok kérdése a népi demokratikus forma lényegét érintő kérdés lesz.

Nem ritka jelenség a népi demokrácia fejlődésével foglalkozó irodalomban a probléma ilyen értelmű eldöntése. Nézetünk szerint azonban a viszony nem ilyen egyszerű, a népi demokratikus forradalom általában nem azonosítható egyszerűen az alábbiakban jellemzett forradalmi úttal, bár a kettő között igen szoros — de más jellegű — összefüggés van.

Hogy milyen jellegű ez a kapcsolat, arra természetesen csak a szóban forgó országok forradalom utáni fejlődésének konkrét elemzése adhat választ. Megkíséreljük röviden jellemezni ennek a fejlődésnek a fő irányát.

Kétségtelen, hogyha az előbbieken jellemzett szituációból kiinduló forradalmi fejlődés konkrét megvalósulását vizsgáljuk az egyes országokban, mindenekelőtt a *különbségek* szembetűnőek. Éspedig nem csupán egyes területek részproblémáit illetően, hanem a fejlődés általános menetét tekintve is. Vizsgáljuk meg először a kérdést ebből a szempontból.

Korántsem egyneműek mindjárt azok a demokratikus feladatok, amelyeket a forradalom első időszakában országokként megvalósítottak. Azokban az országokban, amelyekben több-kevesebb feudális maradvány tanúskodott arról, hogy itt a burzsoá demokratikus forradalom feladatait lényegében nem, vagy csak igen felemás módon oldották meg a háború előtt, azaz a kapitalista fejlődés szempontjából viszonylag elmaradt országokban, a megoldandó demokratikus feladatoknak igen lényeges részét képezték az antifeudális természetűek. Azokban az országokban viszont, ahol a kapitalista termelési viszonyok kialakulása más úton haladt, ahol az ország életében feudális maradványoknak semmi vagy csak igen jelentéktelen szerepe volt, nyilván a megoldandó demokratikus feladatok sem voltak antifeudális jellegűek. Ilyen ország nem csupán Csehszlovákia és a demokratikus Németország volt, hanem Bulgária is, ahol az ország sajátos történelmi fejlődése folytán az 1878-as polgári demokratikus forradalom óta (azaz a török iga lerázása óta) a mezőgazdaság fejlődésében lényegében a kapitalizálódás amerikai útja valósult meg, tehát a nagybirtokrendszert alapján felszámolták,² s így a 45 utáni földreformnak sem antifeudális jellege volt.

Ez közelebbről most már azt jelenti, hogy a népi demokratikus országok egy részének forradalmi fejlődésében időben is megkülönböztethető egy olyan szakasz, amelynek — a szakasz keretében megoldott feladatok alapvető természetéből kifolyólag — antiimperialista és *antifeudális* jellege volt. Ha a kérdést a hatalom szempontjából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezekben az országokban a kormányban kezdettől résztvesz ugyan a proletariátust képviselő kommunista párt, sőt a demokratikus feladatok következetes végigviteléért kezdettől fogva az első sorban harcol, befolyása, vezető szerepe egyre erősebb, de egyelőre még a hatalmat megosztja az egész parasztsággal, sőt a kormányban

² Lásd Niederhauser: Bulgária története. Zsak Natan: Az 1877—78-i felszabadulás hatása Bulgária fejlődésére.

bizonyos burzsoá pártok is képviselve vannak. Egy egész szakaszt ölel fel az ilyen országok (pl. Románia, Magyarország) fejlődésében ez az időszak, és ez a helyzet az ázsiai népi demokratikus országokban is. Más szavakkal ezekben az országokban a forradalom fejlődése valóban egy új típusú demokratikus forradalom megvívásával, a munkás—paraszt demokratikus diktatúra megteremtésével kezdődik, az egységes forradalmi folyamatban, amelynek célja a szocializmus megvalósítása, megkülönböztethető, elkülöníthető egy ilyen szakasz. A népi demokratikus országok nagyrésze a fejlődésnek ezt az útját járván meg, *ezekre vonatkozóan* teljesen jogosult a forradalom különböző szakaszait tanulmányozni és *a fejlődés ilyen sajátos menetének okait feltárva* ezek alapján bizonyos általános következtetéseket levonni.

Ezek után meg kell vizsgálnunk azoknak az országoknak a fejlődését, amelyeket az előbbieken kiemeltünk, elhatároltunk a többiektől, abból a szempontból, hogy háború utáni fejlődésükben a feudális maradványok elleni harcnak nem volt lényeges szerepe. A fejlődésnek korántsem azonos fókán álló országok ezek is: elég csupán összehasonlítani Németország és Bulgária ipari fejlettségét, hogy ez szembeötlő legyen. Ezek — az illető országok háború előtti fejlődésének nemzeti sajátosságaival magyarázható különbségek — azonban nem érintik azt a tényt, hogy sem Németországban, sem Csehszlovákiában, sem Bulgáriában — a kapitalista fejlődés útjában számottevő feudális maradvány nem állván — ezen az alapon nem volt szükség egy újabb burzsoá-demokratikus forradalomra, a gazdasági alap jellege a soron következő forradalmat mint szocialista forradalmat határozta meg. (Ezzel még korántsem tüntetjük el a különbséget a *kapitalista termelési viszonyok fejlettsége* szempontjából sem a szóban forgó országok között, másrészt ezzel nem állítjuk azt sem, hogy a gazdasági alap jellege az *egyetlen* tényező, amely a forradalom jellegét és kimenetelét meghatározza.)

A fasizmus előretörésével és a háború kirobbantásával kialakult helyzetet tanulmányozva ugyan megállapítottuk, hogy az új helyzet itt is demokratikus feladatokra tette bizonyos értelemben a hangsúlyt, demokratikus feladatokat tolt előtérbe, de már akkor leszögeztük, hogy ezeknek a tényezőknek a további fejlődésre gyakorolt hatása, illetőleg a hatás megnyilvánulásának formája, módjai éppen nem függetlenek az ország belső helyzetétől, gazdasági fejlettségének fokától, valamint nem utolsósorban az osztályerőviszonyok alakulásának sajátosságaitól. Egyelőre csak annyit állapíthattunk meg kétséget kizáróan, hogy az említett országok egyikében sem álltak lényeges antifeudális feladatok a demokratikus célkitűzések központjában. Ez azonban önmagában is fontos körülmény kifejezése, mert mint Todor Pavlov a bolgár népi demokratikus forradalom fejlődését elemezve igen helyesen rámutatott³ — ilyen esetben a forradalom első időszakának jellegét (amely időszaknak vitán felül elsősorban antifasiszta és antiimperialista éle volt) csupán azon az alapon, hogy demokratikus feladatokat is megold, eldönteni nem lehet. Meg kell vizsgálni a szóban forgó szakasz konkrét tartalmát külön-külön minden egyes országban.

Mint ismeretes, a Kommunista Párt VII. kongresszusa 1958-ban megállapította, hogy a bolgár — formájában népi demokratikus — forradalom kezdettől fogva szocialista jellegű volt.

³ T. Pavlov: A népi demokratikus forradalom jellege és jelentősége Bulgáriában.

Indokolják-e ezt a megállapítást a bolgár forradalom fejlődésének sajátosságai, mindenekelőtt a vitatott első időszak konkrét tartalma Bulgáriában? Úgy gondoljuk, igen. Milyen tényezőket kell az említett időszakban konkrétan megvizsgálni a kérdés eldöntéséhez? Nyilvánvalóan azokat a lényeges tényezőket, amelyeket az előbbiek során a többi népi demokratikus ország vizsgálataánál is figyelembe vettünk: mindenekelőtt a hatalom jellegét, majd az adott időszakban megoldott feladatok döntő részének osztálytartalmát.

Bulgáriában a világháború idején a fasizmus és imperializmus ellen, a nemzeti függetlenségért vívott demokratikus harcot a Hazafias Arcvonal képviselte. Ebben a demokratikus célkitűzésekért küzdő, népi egységfrontot képviselő szervezetben azonban döntő súlya volt kezdettől fogva a Bolgár Kommunista Pártnak.⁴ *Ez az a körülmény, azaz a kommunista párt befolyásának nagysága, döntő vagy nem döntő volta, az a kérdés, hogy mennyire képes a demokratikus egységfront keretein belül antikapitalista forradalmi célkitűzéseket képviselni — amely a forradalom győzelme esetén ilyen körülmények között alapjában eldönti a hatalom kérdését.* A Bolgár Kommunista Pártnak igen erős befolyása volt a tömegekre. A forradalom előtti bolgár munkásmozgalom egész története indokolja ezt, sőt tagadhatatlanul még olyan, a bolgár nép történelmében mélyen gyökerező tények, mint a sajátosan szoros és pozitív bolgár—orosz (majd bolgár—szovjet) kapcsolat is kedvező irányban gyakoroltak erre befolyást. Ez is azt bizonyítja, hogy nem lehet sematikusán közeledni egyetlen történelmi kérdéshez sem. Bonyolult és gyakran messzire vezető tényezők magyarázzák, miért alakult éppen így és nem másként egy-egy országban valamely probléma megoldása. A szeptember 9-i forradalomnak — amely az antifasiszta harc egyenes folytatása volt — vezető ereje ismét a proletariátus és a kommunista párt volt. A forradalom győzelme után a hatalom a Hazafias Arcvonal kezébe került, de *az új kormányban kezdettől fogva döntő befolyása volt a kommunista pártnak.*

Ennek a körülménynek természetesen kezdettől fogva rá kellett nyomnia bélyegét a megoldandó feladatokra is. Már a szeptember 17-i kormányprogram a demokratikus átalakulás megoldása, a fasizmus elleni harc mellett kimondja a monopóliumok megszüntetésének, a tőkés profit ellenőrzésének, a földreform végrehajtásának, a közlekedés, a legfontosabb bányák, bankok, üzemek azonnali államosításának szükségességét. Meg kell jegyeznünk, hogy a földreform Bulgáriában lényegesen több volt, mint demokratikus intézkedés. Mivel feudális maradvány alig volt, az az intézkedés, amely a magántulajdonban levő föld nagyságát egy-egy parasztgazdaságban maximum 20 hektárra korlátozta (azzal a feltétellel, hogy birtokosa maga műveli meg) nyilvánvalóan a kulákság ellen irányult. Az sem lényegtelen körülmény, hogy mivel a bolgár kulákréteg meglehetősen vékony volt (a parasztság zömét a középparasztok tették ki) a kulákföldek szétosztása sem elégíthette ki a parasztság földigényét, s így igen hamar mindennél meggyőzőbb gazdasági szükségszerűség bizonyította be Bulgáriában, hogy a gazdasági felemelkedés egyetlen útja a mezőgazdaságban a szövetkezeti út. Erről tanúskodik az is, hogy rögtön a szeptember 9-i fordulat után (már az agrárreform előtt is) szép számmal alakultak mezőgazdasági szövetkezetek.

Tekintetbe véve azt, hogy Bulgária nemzeti ipara a háború előtt rendkívül fejletlen volt (az ipari és a mezőgazdasági termelés volumene 1939-ben

⁴ T. Zsivkov: Beszámoló a Bolgár Kommunista Párt VII. kongresszusán.

az össztermelés 24,8%-a, illetve 75,2%-a volt a mezőgazdaság javára), az ipari munkások száma nem volt több 100 000-nél, s így a mezőgazdaság igen fontos szerepet játszott az ország gazdasági életében, a mezőgazdaság sorsának alakulása a felszabadulás után is különösen jelentős tényező maradt. Márpedig, amint láttuk, a mezőgazdaságban — a sajátos feltételek folytán — nem pusztán demokratikus, hanem lényegében szocialista átalakulás (persze fokozatos és viszonylag lassú átalakulás) kezdődött meg már a szeptember 9-i forradalom után.

De a forradalom első időszakában végrehajtott többi intézkedés legnagyobb része is — pl. az iparra vonatkozóak — az ország lehetőségeit figyelembe vevő, erősen fokozatos fejlődés belső lépéseiként kezdettől fogva anti-kapitalista jellegűek voltak.

Nevezhető-e ilyen körülmények között a bolgár forradalom egyáltalában népi demokratikusnak?

Nos, az, hogy a bolgár forradalom kezdettől fogva szocialista forradalomnak tekinthető, semmit sem változtat azon a tényen, hogy ugyanez a forradalom *formáját tekintve* népi demokratikus jellegű. A bolgár forradalom is, az orosz forradaloménál szélesebb, antifasiszta demokratikus népi frontra támaszkodva bontakozott ki. Bármennyire sajátosan fonódtak is össze a demokratikus feladatok az antikapitalista forradalmi harc feladataival az egységfronton belül, a forradalmat kirobbantani is, továbbvinni is csak az így kialakult sajátos viszonyok számbavételével lehetett. Ez azt jelentette, hogy a szeptember 9-i forradalomban és az utána következő időszakban a proletariátus nem csupán a szegényparasztságot tekintette szövetségeseinek a burzsoázia ellen folyó harcban, hanem e szövetségbe az antifasiszta harc révén kialakult feltételek folytán bevonhatja a középparasztságot is, sőt helyes, fokozatos politikával egy időre közömbösítheti a burzsoázia egy részét is. A szélesebb társadalmi bázis természetesen igen kedvező körülmény, amelyet a proletariátus pártjának ki kell használnia, a középparasztságot nem szabad elriasztania, ezért folyton erre a demokratikus népi frontra támaszkodva *fokozatosan kell kiépítenie a proletárdiktatúrát és az új hatalomnak szervezeti felépítésében is tükrözőnie kell e széleskörű népi front bevonását az ország vezetésébe is*. — Ez a fokozatosság tökéletesen összefér azzal, hogy amennyiben erre adott országban az objektív és szubjektív feltételek egyaránt megvannak, az új hatalom lényegében kezdettől fogva a proletárdiktatúra funkcióit gyakorolja, azaz szocialista jellegű legyen.

Most azonban felmerülhet a kérdés: ha Bulgáriában szocialista forradalom kezdődött közvetlenül 44-ben, nem látszik-e szinte magától értetődőnek, hogy a fejlettebb kapitalista országokban még inkább felesleges a felszabadulás után egy önálló demokratikus szakasról beszélni a forradalom fejlődésében? — Már a bolgár forradalom elemzésénél abból indultunk ki, hogy az *antifeudális szakasz hiánya önmagában még nem döntő érv* mellett, *hogy a forradalom már kezdeti szakaszán is szocialista volt*, nem csupán demokratikus jellegű. A bolgár forradalom fejlődésének elemzésekor éppen azt igyekeztünk hangsúlyozni, hogy a gazdasági alap kapitalista jellege a forradalomnak *csupán egyik* lényeges meghatározója, de emellett még számos más olyan tényező is meghatározó szerepet játszhatik, amely mélyen az illető ország sajátos társadalmi, gazdasági viszonyaiban leli magyarázatát. Azaz, ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy *a forradalom fejlődésének irányát, az egyes időszakok politikai tartalmát meghatározni csak a konkrét viszonyok, mindenekelőtt a hatalom összetételének és alap-*

vető jellegének, valamint a kitűzött közvetlen célok tartalmának konkrét elemzésével lehet. Éppen ezért nincs kizárva az a lehetőség, hogy ezeknek a konkrét viszonyoknak elemzése során a Bulgáriánál fejlettebb kapitalista országok esetében kiderül, hogy itt a sajátos feltételek egy viszonylag önálló, tartalmában a nemzeti demokratikus feladatokat lényegében túl nem lépő szakaszt tettek szükségessé a forradalom fejlődésében. A németországi helyzet alakulásának részletes elemzése (bár ez önmagában is roppant érdekes probléma) túl messzire vezetne, de ha csak arra gondolunk, mit jelentett a háború utáni években a különböző megszállási övezetek megléte a proletariátus forradalmi harca szempontjából, sőt 49 után is Németország kettéválasztottsága, az a körülmény, hogy a Német Szocialista Egységpártnak nyitott határok mellett, a bonni rendszer tözsomszédságában kell győzelemre vinni a szocializmust⁵ — máris vitán felül áll, hogy először is Németország a háború után nem léphetett közvetlenül a szocialista forradalom útjára, másodsor, hogy ezek a körülmények különösen körülmektintő, határozott, de egyben óvatos sajátos politikát tettek és tesznek szükségessé a Német Demokratikus Köztársaságban 49 óta is.

Talán ennyi is elég ahhoz, hogy a fentiekből néhány általános következtetést vonjunk le. A legkézenfekvőbb elsősorban az, hogy mivel a népi demokratikus forradalom fejlődése a különböző országokban az egyes forradalmi szakaszok jellegét tekintve sem azonos módon alakult, a fejlődés két szakaszát nem tekinthetjük olyan sajátosságnak, amely a népi demokratikus forma lényegéből folyik. Igaz, hogy több ország, sőt a népi demokratikus országok többsége ezen az úton haladt, de mint láttuk, egy részükben ez a viszonylagos elmaradottsággal, a megelőző történelmi fejlődésük folyamán megoldatlanul maradt polgári demokratikus feladatokkal magyarázható, más részükben csak az illető országra jellemző sajátos történelmi feltételek kialakulásával. Pusztán a közös vonásokból, amelyek a forradalmi átalakulás kezdetén minden népi demokratikus országra jellemzőek voltak, ezek a fejlődési szakaszok nem vezethetők le.

A népi demokratikus országok fejlődésével foglalkozó cikkekben és tanulmányokban az olyan megállapítások, amelyek szerint a népi demokratikus országokban a forradalom fejlődése általában két szakaszban valósult meg, nyilván vagy azon a meggyőződésen alapszanak, hogy ez a fejlődésmenet *minden* szóban forgó országra jellemző, kivétel nélkül mindegyik konkrét története ezt bizonyítja, vagy amint ez más cikkekből kiderül, ez az „általában”, „a népi demokratikus országok többségét” jelenti csupán. Az előbbieken egy ország példájára utalva, megpróbáltuk bizonyítani, hogy nem minden népi demokratikus ország fejlődése alakult a két szakasznak megfelelően. Amennyiben pedig az utóbbi esetről van szó, ez nyilvánvalóan olyan következtetés, amely különösen szembeötlő akkor, ha ezt a kijelentést a két szakasz általános jellemzése követi, anélkül, hogy felmerülne a miértek kérdése, hogy tudniillik miért, milyen konkrét okok következtében haladt a népi demokratikus országok nagy részében a forradalom fejlődése lényegében azonos úton (az egyes fejlődési szakaszokat tekintve is). A másik „miért” logikus folytatása az előbbinek és így hangzana: Mi az oka annak, hogy más népi demokratikus országok esetében más úton haladt, nem ugyanezekben a szakaszokban nyert kifejezést a forradalom előrehaladása? Ezeknek a kérdéseknek a felvetése nélkül a fenti megoldás ugyanis szükségképpen úgy fest, hogy a népi demokratikus országok

⁵ W. Ulbricht: Beszámoló a NSZEP V. kongresszusán.

többségében megvalósult fejlődésmenet a jellemző, a normális (azaz a népi demokratikus forma lényegéből folyó), és ha egyes országok konkrét története eltérést mutat ettől a sémától, úgy az kivétel (amelyről, mint ilyenről, az általánossal foglalkozó munkában nem érdemes sokat beszélni). Azaz, eszerint van egy jellemző fejlődési út (és hogy lehetne általában jellemző, ha nem a közös lényegből folya?) de ez a népi demokratikus útra általában jellemző menet nem feltétlenül jellemző minden népi demokratikus országra külön-külön. De hát akkor talán mégsem „általában” jellemző és meg kell keresni a konkrét magyarázatát?

Eddig a fejlődés különbségeit hangsúlyoztuk az egyes országok között. Most foglaljuk össze azokat a közös vonásokat, amelyek e különbségek ellenére, illetve ezek mélyén megtalálhatók az összes népi demokratikus országok fejlődésében.

Tehát: mennyiben teszik hasonlónvá a forradalom általános menetét a különböző országokban a kiindulópontnál feltárt közös vonások? Az előbbiekből kiderül, hogy mindenekelőtt szükségessé teszik bizonyos demokratikus feladatok megoldását. Ezek megvalósítása egyes országokban meghatározza egy egész, viszonylag hosszú időszak alapvető tartalmát, de előfordulhat, hogy a demokratikus feladatokat teljes egészükben a szocialista forradalom keretében oldják meg. Itt is, ott is nyilvánvalóan a forma *fokozatosságáról* van szó. Ami az osztályerőviszonyok további alakulását illeti, a fokozatosságra törekvő politika éppen azt tükrözi, hogy a proletariátus igyekszik minél szélesebb néprétegek támogatását megnyerni most már a szocialista forradalom céljai érdekében, és ezért előbb azt hangsúlyozza, ami ezekben az ő érdekeikkel közvetlenül is közös, ezen az alapon tovább ápolja, fenntartja pl. a középparasztsággal az antifasiszta harcban kötött szövetségét, és menetközben lassan meggyőzi arról, hogy alapjában véve távolabbi érdekeik is közösek. A burzsoáziával szemben szintén a fokozatosság politikáját alkalmazza, amennyiben különbséget tesz a burzsoázia egyes rétegei között is. A békés út érdekében felhasználva a burzsoázia egyes rétegeinek antifasiszta, antiimperialista demokratikus törekvéseit, ezekkel a rétegekkel is együttthalad mindaddig, amíg ez a saját osztályérdekeit nem sérti.

Ez így persze nagyon sematikus hangzik, de az összes népi demokratikus országok fejlődésében közös és csak a közös vonások kiemelése mindenképpen a fejlődés elvont sémája lehet és nem több. Mindez így csupán a fejlődés általános irányát jellemzi. De ezeknek a közös vonásoknak — ha valóban van valami meghatározó szerepük — érvényesülniük kell a társadalmi élet egyes konkrét (politikai, gazdasági, kulturális) területein külön-külön is. Természetesen nem vizsgálhatjuk itt most meg e közös jellemvonások megjelenési formáit minden területen és teljes gazdagságukban, ezért csupán egy-két terület néhány problémáját érintjük.

III. A közös vonások érvényesülése a politikai és gazdasági élet területén

Az államhatalom kérdése tudvalevően minden forradalom központi problémája. A szocialista forradalom győzelme is feltétlenül azt jelenti, hogy a hatalom, az állam irányítása a proletariátus kezébe megy át, ő e hatalom birtokában a régi burzsoá államgépezetet szétzúzza és a proletariátus diktatúráját kifejező újat hoz helyette létre. Ahhoz, hogy felelni tudjunk arra a kérdésre, vajon a közös sajátosságok meghatározzák-e valamilyen értelemben a hatalom

átvételének, illetve az új államgépezet létrehozásának módjait, formáit a népi demokratikus országokban, nyilván meg kell vizsgálnunk az érintett országok *egyedi fejlődését* ebből a szempontból. Márpedig, ha már a fejlődés általános menetét tekintve is fontos különbségekre bukkantunk az egyes országok között, a különbségek elkerülhetetlenül egyre sokrétűbbek, gazdagabbak és fontosabbak lesznek, minél kevésbé általános, konkrét területek problémáit vizsgáljuk. Ekkor válik valóban nyilvánvalóvá, hogy a fejlődés közös vonásai nemcsak hogy azt nem zárják ki, hogy az egyes népi demokratikus országok fejlődésében különbségek legyenek, de könnyen lehetséges az is, hogy bizonyos szempontból, vagy bizonyos szempontokból egy-egy népi demokratikus ország fejlődése közelebb álljon a Szovjetunió, tehát egy más formában lezajlott forradalom fejlődéséhez, mint a többi népi demokratikus országéhoz. Ez nem változtat azon, hogy emellett *vannak* olyan közös vonások, amelyek a részterületek, így például a politikai élet fejlődésének *formáját* is az összes népi demokratikus országokban közössé teszik. Mi éppen ezt a közöset keressük. Mit jelent itt az a „közös forma”?

Minden egyedi különbség ellenére megállapíthatjuk, hogy egy sor népi demokratikus országban a hatalom nem ment át közvetlenül a kommunista párt vezette proletariátus kezébe. A felszabadulás után megalakult magyar forradalmi kormányban például nemcsak hogy a demokratikus egységfronthoz tartozó összes pártok képviselve voltak, de az is tény, hogy ebben a kormányban a kommunista párt még kisebbségben volt. Ez pedig adott esetben azt a másik tényt tükrözte, hogy a kommunista párt mögött korántsem álltak még a demokratikus célkitűzéseken túl is hozzá csatlakozni kész döntő tömegek. Egyelőre tehát nyilván nem lehetett szó másról, minthogy a kommunista párt vezetőszerpe a forradalomban elsősorban úgy nyilvánul meg, hogy a demokratikus feladatok végsőkéig következetes megvalósításáért küzd, és ezen az alapon fokozatosan készíti elő a talajt a forradalom továbbvitelére, a hatalom átvételére. Ilyen körülmények között a szocialista forradalom bázisának növekedése elkerülhetetlenül összefonódott bizonyos burzsoá rétegek megtorpanásával, reakcióssá válásával és leleplezésével, tehát a demokratikus forradalmi bázis bizonyos szűkülésével. Magyarországon ez együtt járt nem csupán a reakcióssá vált burzsoá pártok felszámolásával, hanem sajátos körülmények folytán egyáltalában a többpártrendszer megszűnésével. (Ez egyébként azt bizonyítja, hogy a többpártrendszer sem a népi demokratikus forma lényegéből folyó közös vonása az összes népi demokratikus országoknak.) A többpártrendszer megszűnése azonban nem jelentheti a széles demokratikus pártonkívüli tömegek kirekesztését az ország irányításából, sőt a proletariátusnak az a törekvése, hogy továbbra is egy viszonylag szélesebb népi egységre támaszkodjék, szervezeti formát is ölt. (Hibáitól eltekintve elvileg a magyar Hazafias Népfront is kezdettől ennek a törekvésnek kifejezése volt.)

A legtöbb népi demokratikus országban a proletárdiktatúra szakaszában is megmaradt a többpártrendszer, ezekben az országokban a kommunista párt által vezetett koalíciós kormányok működése fejezi ki ugyanezt a sajátosságot. Nem is a konkrét megvalósulási forma ilyen vagy olyan voltán múlik a dolog, hanem azon, hogy a népi demokratikus forradalom alapvető sajátosságának valamilyen konkrét formában, szervezeti formában is kifejezésre kell jutnia.

Természetesen nemcsak a többpártrendszer kérdésében alakult a magyarországitól eltérően a többi népi demokratikus ország politikai életének fejlődése. Kínában például, mint ismeretes, a munkás—paraszt demokratikus diktatúra

megteremtése a fegyveres harc körülményei között területileg is fokozatosan, különböző időben ment végbe. Ennek következtében lényegében a helyzet fokozatos megérlelődése arra, hogy a proletariátus kezébe vegye az egész hatalmat, szintén abban az időszakban történt, amikor még igen nagy területeken csak a demokratikus hatalom megalakításáért folyt a harc, másrészt a szocialista forradalom itt sajátosan széles bázisra támaszkodik; a szocializmus építésében felhasználják és átnevelni igyekeznek a burzsoázia egy részét, amely részben a régi Kína félgyarmati helyzetéből kifolyólag, részben gyengesége miatt kénytelen beleilleszkedni az új rendszerbe. De ezek a példák is csupán azt bizonyítják, hogy ezekben az eltérő vonásokban konkrét formákban nyer kifejezést ugyanaz a közös sajátosság: *a népi demokratikus összefogásra támaszkodó sajátosan fokozatos fejlődés szükségessége*. Bulgária esetében az volt a döntő különbség, hogy itt a hatalom kérdése eldőlt a szeptemberi fordulattal. De, mint utaltunk rá, ez éppen nem teszi feleslegessé a fokozatosságot a proletárdiktatúra kiépítésében. A kiindulópont itt is egy széles demokratikus forradalmi alap volt, s ha a kommunista pártnak a forradalmi kormányban kezdettől döntő befolyása volt, ez azt tükrözte, hogy ezen a demokratikus bázison belül a szocialista forradalom erői sokkal nagyobbak és érettebbek voltak, mint pl. Magyarországon. A kommunista párt azonban az *egész demokratikus frontra* igyekezvén támaszkodni, ennek megfelelően tehát csak fokozatosan haladhatott előre.

Mi a helyzet a gazdasági élet területén?

Maradjunk Bulgáriánál. Mivel magyarázható az a sajátos helyzet, hogy a proletárdiktatúra funkcióit teljesítő kormány, bár rögtön a szeptemberi forradalom után közvetlenül célul tűzte ki (és meg is valósította) többek között a nagy monopóliumok azonnali kisajátítását, de ennél tovább az ipar területén egy viszonylag hosszú időn keresztül nem ment? 1947-ig az ipari vállalatok 83,6%-a magánkézen maradt, az egész ipar szocializálására — a proletárdiktatúrának erre az alapvető gazdasági és politikai intézkedésére — csak ezután került sor. Nyilvánvalóan elsősorban az adja meg a magyarázatot, hogy a már tárgyalt okok következtében szükséges is volt, lehetséges is volt a nemzeti burzsoázia egy részével egy darabig együtt haladni és nem azonnal szembefordulni az egész burzsoáziával. Ennek következtében a gazdasági talajt sem húzhatták ki az egész burzsoázia lába alól egy radikális intézkedéssel, amely az egész ipart azonnal államosítja, hanem a forradalmi bázis érdekei diktálta fokozatossággal kellett haladni. Azt természetesen már Bulgária konkrét körülményei magyarázzák — mindenekelőtt a monopolizálódás előrehaladottsága —, miért maradt a vállalatok *döntő többsége magánkézen*. Az ipari monopóliumok államosítása az ipar nagyobb részét, az ipari burzsoáziának azonban viszonylag kis részét érintette, a fokozatos előrehaladás pedig nyilván az utóbbival kapcsolatban szükséges.

A munkás — paraszt demokratikus diktatúra szakaszát megjárt országokban fokozatosan az ipar döntő területeit államosították már a demokratikus forradalom szakaszán. Adott körülmények között ezek az intézkedések az általános demokratikus szakaszon belül már a nyílt antikapitalista tendenciák erősödését fejezték ki. A *fokozatosság* viszont mindenütt a demokratikus forradalmi alap követelményét fejezte ki, de különböző formákban. A legkirívóbb példa arra, hogy a közös meghatározó alap alkotóan új módszerek alkalmazását is lehetővé teszi, mindenekelőtt Kína, ahol, mint ismeretes, a szocialista ipar megteremtése különböző átmeneti formák, így az államkapitalizmus különböző

formái (állami—kapitalista vegyes vállalatok, állami fizetést és a befektetett magántőke után járadékot kapó tőkések alkalmazása stb.) felhasználásával történik.

Csak utalhatunk arra, hogyha nem is a gazdasági elmaradottság, de más körülmények folytán a Német Demokratikus Köztársaságban szintén sajátos konkrét formákban nyilvánult meg ez a fokozatosság az ipar államosításában. Nyilvánvalóan alapvetően Németország sajátos politikai helyzetével magyarázható a különösen rugalmas politika szükségessége, amelynek megfelelően alkotóan használják fel az átmeneti megoldások legváltozatosabb formáit. Itt is létrejöttek például állami részesedéssel dolgozó üzemek.

Természetesen az államosítás a szocialista ipar megteremtésének csak az első lépése, de ha a szocialista ipar megteremtésének egész folyamatát vizsgáljuk, az itt fellelhető közös vonásokat ismét csak kapcsolatba kell hozni a kiindulásnál feltárt közös vonásokkal: a szocialista iparosításnak minden népi demokratikus országban közös vonása, hogy mivel kezdettől fogva támaszkodhattak a Szovjetunió segítségére, majd később a többi népi demokratikus ország kölcsönös támogatására, *fokozottabban figyelembe vehetik az arányok kialakításánál és az ütem megállapításánál az ország természeti és gazdasági adottságait*, mint a Szovjetunió, amely csak a maga erejére utalva, hallatlan erőfeszítéseket volt kénytelen tenni az ipar mindenoldalú gyors fejlesztésére. (Ezen belül az iparosítás lassúbb vagy gyorsabb ütemét végső soron tehát az egyes országok konkrét adottságai szabják meg. Ezért nem mond a közös vonásokról semmit az olyan megállapítás, amely szerint a népi demokratikus országokban az iparosítás különböző, a szovjet iparosítástól eltérő ütemben történik.)

A *mezőgazdaság* helyzetének alakulása mindenütt fontos kérdés. Részben azért, mert a mezőgazdaságban dolgozó lakosság száma még a fejlett iparral rendelkező népi demokratikus országokban is jelentős (az NDK-ban pl. 1950-ben a közel 8 millió keresőből kb. 2 millió dolgozott a mezőgazdaságban), és a fejlett mezőgazdaság megteremtése mindenütt lényeges kérdés, másrészt mert a mezőgazdaság szocialista átalakulása különösen nehéz, bonyolult, problematikus folyamat. Feltétlenül utalni kell arra, hogy az volt a Szovjetunióban is. A mezőgazdaság szocialista átszervezése itt sem mehetett végbe egycsapásra, különböző fokozatok nélkül. Gondoljunk csak arra, hogy ráadásul a földkérdést Oroszországban a szocialista forradalom győzelme után kellett megoldani, a föld nacionalizálásától pedig közel egy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a fordulatot a demokratikus forradalomról a szocialista forradalomra falun is meg lehessen valósítani, illetve meg lehessen kezdeni. Mert ez még csak a legkezdeti a szocialista átalakulás folyamatának. „Nálunk a falu maga csak 1918 nyarán és őszén éli át az „októberi” (azaz proletár) forradalmat” — írja Lenin.⁶

De ha ez így van, vannak-e a népi demokratikus országokban ugyanennek a folyamatnak sajátos jellegzetességei?

Országonként mindenesetre vannak. Minket azonban ismét az érdekel elsősorban, ami ezekben közös.

Igen gyakran abban jelölik meg a mezőgazdaság fejlődésének legfontosabb közös sajátosságát a népi demokratikus országokban, hogy itt a földkérdést a Szovjetuniótól eltérően nem nacionalizálással, hanem földosztással oldották meg. Vizsgáljuk meg először ezt a kérdést.

⁶ Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. (Ö. M. 28. köt. 310. o.)

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy sem a föld felosztása, sem nacionalizálása nem szocialista intézkedés, ennek ellenére a földosztás a szocialista átalakulás szempontjából mégiscsak egy alacsonyabb forma, amely a mezőgazdaság szocialista átszervezésénél különböző speciális átmeneti formák alkalmazását teheti hosszabb időre jelentőssé. Abban, hogy a népi demokratikus országokban a föld felosztását választották kiinduló formaként, kétségtelenül kifejezésre jutott a széles demokratikus forradalmi alap teremtette sajátos helyzet felismerése. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a parasztság földdel kapcsolatos követeléseinek ilyen vagy olyan alakulása önmagában is egy bonyolult, az adott ország mezőgazdaságának és forradalmi mozgalmának sajátos fejlődését kifejező forma, és így a teljes válasz arra a kérdésre, miért a földosztást kellett a népi demokratikus országokban az agrárkérdés megoldási formájául választani, végeredményben csak *az egyes országok fejlődésének konkrét elemzése adhatja meg*. Hiszen amikor a szovjet hatalom rögtön az októberi forradalom győzelme után kihirdette a föld nacionalizálását, ebben a *formában* nem csupán az jutott kifejezésre, hogy a bolsevik párt a proletariátus osztályérdekeinek leginkább megfelelő formát valósítja meg, hanem arról volt szó, hogy a bolsevik párt a parasztbizottságok által kidolgozott, az eszer-párt agrárprogramjában megfogalmazott követeléseket szószerint teljesítette — azaz a parasztság Oroszországban 1917-ben a föld nacionalizálását követelte, és a bolsevik párt az orosz parasztmozgalom egész konkrét fejlődése által meghatározott módon cselekedett a nacionalizáláskor.⁷

Mindenesetre a földosztás tényéből kell kiindulni, ha a további fejlődés közös vonásait akarjuk megtalálni. Ehhez azonban számba kell vennünk, hogy — amint erről már szó volt — egyes népi demokratikus országokban a földosztásnak nem antifeudális, hanem elsősorban már antikapitalista éle volt. Emellett utaltunk már arra is, hogy pl. Bulgáriában a mezőgazdaság szocialista átalakulása, a parasztság szövetkezetekbe tömörítése is szinte a forradalom győzelme után azonnal megindult. (A viszonylag könnyebb áttérés lehetőségét természetesen, a már említett okon kívül — a mezőgazdasági földterület viszonylag kevés volta — a termelési viszonyok alakulása, a mezőgazdaság egész megelőző fejlődése indokolja.) A különbségek tehát ismét igen nagyok. Mi hát a közös? Ismét csak egy *sajátos* fokozatosság, amely minden népi demokratikus országban — a kollektivizálás viszonylag gyors és könnyebb folyamatában pl. Bulgáriában is — megnyilvánul. Itt pl. döntő többségben olyan termelőszövetkezetek alakultak, amelyekben a tagok nem csupán végzett munkájuk alapján részesedtek a jövedelemből, hanem meghatározott járadékot is kaptak a bevitt földterület arányában. A szövetkezeti forma fokozatos fejlődése mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a szövetkezetek a fejlődés során önként áttérnek csak a munka arányában jövedelmező magasabb formákra (1958-ban már 856 szövetkezeti gazdaság mondott le a földjáradékról). Így tulajdonképpen olyan sajátos módon alakul a helyzet, hogy a kollektivizálás folyamatában, fokozatosan és a gyakorlatban oldódik meg a föld nacionalizálásának kérdése.

Különböző átmeneti formák, a társulásnak a fejlődés alacsonyabb vagy magasabb fokozatait kifejező szövetkezeti típusok a többi népi demokratikus országban is jellemzőek az átalakulás folyamatára. Persze ezek a különböző

⁷ Lenin: Beszéd az OK(b)P VIII. kongresszusán a pártprogramról. (1919. márcs 19.)

formák valóban különbségeket jelentenek országoként is. Kína végtelenül elmaradott gazdasági viszonyaival magyarázható pl., hogy itt a mezőgazdasági társulás különleges úton, különleges formában valósul meg. A kisparaszti gazdaságok mezőgazdasági kommunákba tömörülése lényegében már megtörtént, ezek a mezőgazdasági társulások azonban túlnyomórészt még ma is a föld kézierővel történő megművelésén alapulnak, a gépesítés az ország gazdasági erősödésének, mindenekelőtt ipari fejlődésének arányában, lényegében a szocialista termelési viszonyok megteremtése után soron következő folyamat. Ugyancsak Kína a legszembeötlőbb példája annak, hogy a népi demokrácia sajátos osztályerőviszonyok folytán adott körülmények között lehetséges a falusi burzsoáziával szemben is az osztályharc kevésbé éles formáit, az átnevelés módszerét is alkalmazni. Kínában a kulákok is beléphetnek a kommunákba (egy részük meghatározott tagjelölt-idő után, más részük úgy, hogy a kommunában állandó felügyelet alatt áll).⁸ Németországban egyébként hosszú időn keresztül szintén beléphettek nagygazdák is a szövetségekbe.

Láthatjuk, hogy amennyiben a népi demokratikus országok mezőgazdaságának fejlődésében a Szovjetuniótól eltérő formákat találunk, ezek is csak *annyiban közösek egymással, amennyiben alapjában meghatározzák őket az osztályerőviszonyok közös vonásai.*

IV. A népi demokratikus forma lényegét meghatározó közös vonások összefoglalása. A közös vonások és a tartalmi sajátosságok viszonya

Foglaljuk össze az elmondottakat. Megvizsgáltuk a népi demokratikus forradalom kiinduló pontját alkotó gazdasági és politikai helyzetet a különböző országokban. Úgy találtuk, hogy a forradalom a gazdasági fejlettség legkülönbözőbb fokán álló országokban indul meg. Ami azonban minden országnak közvetlenül a forradalom előtti helyzetében közös volt, az a nemzeti függetlenségi, antiimperialista, antifasiszta demokratikus mozgalom talaján kibontakozott széles forradalmi bázis — tehát az *osztályerőviszonyok sajátosan közös irányba mutató alakulása volt. Ehhez járult egy másik, nemzetközileg ható tényező: a Szovjetunió segítsége (mely ilyen vagy olyan formában minden népi demokratikus országban érvényesült).*

Ezek a közös vonások a további fejlődés formáját bizonyos értelemben meghatározták, és pedig úgy, hogy minden népi demokratikus országban a gazdasági és politikai élet minden területén *a fejlődés sajátos fokozatosságát tették szükségessé. Véleményünk szerint ennyi és nem több az a közös, amely a változatosságban gazdag konkrét formákat ezekben az országokban mégis alapjában azonossá teszi. Kevés ez? Igen is, nem is. Ahhoz mindenesetre kevés, hogy bármely népi demokratikus ország konkrét fejlődésének problémáit pusztán e közös ismeretének segítségével megmagyarázzuk vagy megoldjuk. De hiszen elsősorban az is volt a célunk, hogy bebizonyítsuk: azok a közös vonások, amelyeket népi demokratikus formának nevezünk, a fejlődés általános menetét is, a részterületek fejlődésének formáit is csak igen nagy vonásokban szabhatják meg, és nem tüntethetik el az egyes országok konkrét viszonyainak igen lényeges különbségeit. Másrészt azonban látnunk kell, hogy ez a közös vonások jelentőségéből nem von le semmit. Igyekeztünk kimutatni, hogy ezek a társadalmi élet minden területén érvényesültek, minden területen*

⁸ Lásd pl. Scserbakov: A szocializmus építése a Kínai Népköztársaságban.

a problémák megoldásánál számba kellett őket venni. Véleményünk szerint nemcsak a konkrét különbségek, de a közös vonások, a közös forma értékét is sokkal inkább csökkenteni minden olyan nézet, amely az utóbbiak meghatározó szerepét bármilyen vonatkozásban túlbecsüli. Mert mit kezdjünk az olyan „közös” vonásokkal, amelyekről a konkrét problémák elemzésekor kiderül, hogy nem magyaráznak meg semmit?

Nem lenne teljes az összefoglalás, ha röviden vissza nem térnénk ahhoz az előbbiekben felvetett problémához, hogy vajon a népi demokratikus forradalmak esetében nem egyszerűen arról van-e szó, hogy ezekben az országokban lényegében sikerült megvalósítani, végigvinni azt a forradalmi utat, amelyet 1905 előtt Lenin lehetőségként állított az orosz forradalmi mozgalom elé?

Mindaz, amit eddig elmondtunk, tulajdonképpen tartalmazza a választ. A népi demokratikus forma nem azonos egyszerűen ezzel a forradalmi úttal, mert az előbbi nem teszi feltétlenül szükségessé a munkás—paraszt demokratikus diktatúra viszonylag önálló, közbülső szakaszának megvalósítását. A népi demokratikus forma lényegét meghatározza a viszonylag széles demokratikus forradalmi bázis, amelyen a forradalom kibontakozik, valamint a Szovjetunió segítsége, mindez feltétlenül demokratikus feladatok megoldását is szükségessé és lehetségessé teszi, de ha egyrészt a termelési viszonyok kapitalista jellege, másrészt a kommunista párt befolyásának nagysága, azaz a szocialista forradalom bázisának ereje egy adott országban ezt lehetővé teszi, a proletariátus (a demokratikus egységfrontra támaszkodva, tehát sajátos formában) közvetlenül kezébe veheti a hatalmat és kezdettől lényegében a proletárdiktatúra feladatait valósíthatja meg.

Lebecsüljük-e ezzel a munkás-paraszt demokratikus diktatúrán át vezető permanens forradalom jelentőségét? Úgy gondoljuk, nem. Vitathatatlan, hogy a Lenin által feltárt út lényege meghatározott keretek között *általános érvényű, nem csupán az orosz forradalom lehetséges fejlődésére vonatkozó felismerést tartalmaz*. Sőt, az is bizonyos, hogy ennek a forradalmi útnak jelentősége az imperializmus fejlődésének és a szocialista világrendszer megerősödésének mai szakaszán különös jelentőségre tesz szert. Ha adott országban a helyzet egy szocialista forradalom megvívására még éretlen, úgy ez az *egyetlen* forradalmi út, amely a proletariátus előtt nyitva áll mind a viszonylag elmaradott, mind a fejlett kapitalista országokban. Vagyis: csupán azt állítjuk, hogy a népi demokratikus *forma* kérdéséhez viszonyítva a munkás-paraszt demokratikus diktatúrán át vezető út problémája már *tartalmi* kérdés. Általános érvénye, s így jelentősége semmivel sem lesz kisebb az eljövendő forradalmak számára, ha elvileg a jövőre nézve sem zárjuk ki megfelelően érett gazdasági és osztályerőviszonyok esetén egy — széles demokratikus alaphól kiinduló, tehát formájában népi demokratikus — közvetlenül szocialista forradalom győzelmének lehetőségét. Ezt támasztja alá a népi demokratikus országok fejlődésének tapasztalata: a népi demokratikus országok nagy részében az erőviszonyok még nem voltak érettek a szocialista forradalom megvívására. Láttuk, ezekben az országokban valóban úgy foglalható össze a forradalmi fejlődés lényege, hogy itt sikerült megvalósítani a munkás—paraszt demokratikus diktatúrát és ezen a talajon közvetlenül, viszonylag békés úton áttérni a szocialista forradalomra. De láttuk azt is, hogy nem minden népi demokratikus ország indult a forradalmi fejlődés útján a szocialista forradalomra még éretlen viszonyokkal, és hogy itt nem is volt szükség a munkás—paraszt demokratikus diktatúra külön szakaszára.

Ezekután tovább kell mennünk még egy lépéssel. Láttuk: a népi demokratikus forma lényege tulajdonképpen nem más, mint egy forradalmi útnak, a forradalom *fejlődésének* az Oroszországban lezajlott forradalmi folyamattól eltérő, *sajátos formája*. Ez a körülmény önmagában is figyelmeztet arra, hogy e két út, *a népi demokratikus és a szovjet forma különbözőségét, ellentétét nem szabad metafizikusan felfogni*. Mit jelent ez?

A népi demokratikus országok esetében kiemeltük azt a körülményt, hogy itt a forradalom kezdettől széles tömegbázisra támaszkodhatott. A Szovjetunióban a demokratikus forradalmi bázis a februári forradalmat követő időszakban leszűkült, nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a burzsoázia eltántorodott a forradalomtól, hanem úgy is, hogy a proletariátus az egész burzsoáziával fegyveresen kénytelen lévén szembe fordulni, ebben a harcban az ingadozó rétegek, például a középparasztság szövetségére nem, legfeljebb semlegesítésére törekedhetett. Ilyen értelemben beszélhetünk az orosz forradalom, helyesebben az októberi forradalom „szűkebb” forradalmi bázisáról. Ez azonban itt is csak a kiindulópont, mert a forradalom továbbfejlődése, a szocializmus építése éppen azt jelenti az osztályviszonyok alakulása szempontjából, hogy minden dolgozó réteget meg kell nyerni a szocializmus ügyének, az egész dolgozó parasztságot és a városi kispolgári rétegeket is, azaz a szocialista forradalom bázisát a legteljesebb mértékben ki kell szélesíteni. A kizsákmányoló osztályok felszámolása, a szocialista termelési viszonyok (állami és szövetkezeti szektor) uralomra jutása az iparban és a mezőgazdaságban ugyan még korántsem jelenti a szocializmus építésének befejezését, de megnyitja a lehetőséget annak, hogy a szocialista tudat kialakítására irányuló törekvés úgyszólván nemzeti méreteket öltjön, azaz vonatkozzék az ilyen módon átalakult társadalom minden rétegére. Ez a lehetőség a szocializmus építése folyamán fokozatosan válik valóra, ami azt jelenti, hogy fokozatosan bővül a szocializmusért küzdők tábora, állandóan bővül a forradalom tömegbázisa.

A népi demokratikus országokban a „szélesebb bázis” nem jelent mást, minthogy kihasználva a sajátos körülmények folytán különös hangsúlyt kapott érdekazonosságot a proletariátus és a demokratikus célokért harcolni kész tömegek között, lehetővé vált, hogy közvetlenül erről a demokratikus alapról haladjanak tovább a szocializmus tömegbázisának megteremtése, illetve szélesítése felé. Egyrészt nem arról van tehát szó, hogy a népi demokratikus országokban nem volt szükség a szocialista forradalom tömegbázisának megteremtésére, illetve e bázis állandó növelésére és erősítésére, lévén a kiinduló pont is egy széles forradalmi bázis, hanem csupán arról van szó, hogy a sajátos kiinduló pont folytán ez csak sajátos formákban történhetett meg. Másrészt a sajátos formákból folyó jellemzője az osztályerőviszonyok s így a forradalmi tömegbázis alakulásának, hogy amint láttuk, a forradalom fejlődése folyamán kisebb-nagyobb mértékben bizonyos csoportok a burzsoázia azon rétegeiből is, amelyek csatlakoztak a demokratikus forradalmi erőkhöz, szembefordulnak a forradalommal, mihelyt annak szocialista iránya kibontakozik. A népi demokratikus országokban tehát a forradalmi bázis ilyen értelmű bizonyos szűkülésén át valósulhat meg a forradalom fejlődésének alapvető, a forradalmi bázis növekedésében megnyilvánuló tendenciája.

Miért volt szükség a forradalmi tömegbázis alakulása szempontjából összevetni a Szovjetunió és a népi demokratikus országok fejlődésének fő vonalát? Azért, mert ez egy fontos körülményre hívja fel a figyelmet. *Arra, hogy a népi demokratikus forma és a szovjet forma különbsége a forradalom fejlő-*

dése folyamán fokozatosan feloldódik, egyre kevésbé lényeges különbség lesz. Amennyiben ennek a különbségnek alapját és lényegét a sajátosan alakult osztályviszonyokban kell keresni, természetes, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával együtt, azaz az osztályviszonyok gyökeres átalakítása során ennek a különbségnek fokozatosan megszűnik a formák lényegét meghatározó szerepe, helyesebben fokozatosan megszűnik maga ez a különbség. Ez csak annyit jelent, hogy az osztályviszonyok közös irányban történő fejlődése a proletárdiktatúra kiépítése után szükségszerűen mind közelebb hozza a népi demokratikus formát a szovjet formához még az átmeneti időszakban. A fejlődés formai különbsége, amely a népi demokratikus országok szempontjából a konkrét viszonyok közös, de a Szovjetuniótól eltérő vonásait jelenti, nem akkor fog egycsapásra eltűnni, amikor valamennyien befejezték a szocializmus építését, hanem fokozatosan feloldódik már az átmeneti időszakban az említett okok miatt. (Természetesen arra a kérdésre, hogy a népi demokratikus és a szovjet forma között jelenleg eltűnt-e már minden lényeges különbség, csak az egyes népi demokratikus országok jelenlegi konkrét viszonyainak sokoldalú, ebből a szempontból történő vizsgálata adhat választ.)

Semmiképpen sem jelenti ez azt, hogy szerintünk a proletárdiktatúra fejlődése, a szocializmus alapjainak megszilárdítása folyamán a sajátosságok kiegyenlítődése, eltűnése menne végbe az egyes szocializmust építő országok között. Egyáltalán nem. Arról van szó, hogy a népi demokratikus országok konkrét viszonyaiban az a közös válik e viszonyok fejlődésével, változásával történelmileg túlhaladottá, amely a proletárdiktatúra megvalósítása és kiépítése formáinak szempontjából egy bizonyos szakaszon (vagy szakaszokon) át igen lényeges volt. Amint látjuk, ezek a közös sajátosságok bizonyos, közös tartalmat kifejező sajátos szervezeti formákban is kifejezést nyerhettek az egyes területeken. A népfront jellegű tömegszervezetek például az összes népi demokratikus országokban a proletárdiktatúra kiépítésének időszakában is azt a közös sajátosságot fejezték ki, hogy a proletariátus minél szélesebb dolgozó rétegeket von be az ország irányításába. De az osztályviszonyok gyökeres átalakulása után, a szocializmus alapjainak lerakása után ez a törekvés egyre kevésbé sajátos vonás, hanem az osztályviszonyok megváltozása alapján most már a Szovjetunióval is közös lényeges törekvések kifejezése. A régebben sajátos tartalmat kifejező szervezeti forma megmarad, de fokozatosan egy már nem sajátos tartalom közvetlen kifejezőjévé válik.

A közös vonásokon túl azonban mindig megmaradnak, a szocializmus megszilárdításának folyamatában is, az egyes országok különböző viszonyainak konkrét sajátosságai, és a konkrét formákban ennek végig kifejezésre is kell jutnia. A népi demokratikus forradalom fejlődését az egyes országokban mi ugyan a konkrét viszonyokban kifejezésre jutó közös szempontjából vizsgáltuk, de nem utolsósorban éppen arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a közös soha sem, a fejlődés egyetlen időszakában sem jelenhet meg másként, mint az illető ország egész történelmi és gazdasági fejlődése, földrajzi adottságai (természeti lehetőségei) stb. által meghatározott konkrét formákban. Ha az osztályviszonyoknak a közös cél által megszabott, lényegében közös átalakítása folytán fokozatosan el is tűnik a különbség a népi demokratikus forma és a szovjet forma között, ez korántsem mentesíti az egyes országokat vezető kommunista pártokat a konkrét lehetőségekből kiinduló önálló politika folytatásától, az adott viszonyok gondos tanulmányozásától, mert ez nem az egyedi megnyilvánulási formák feloldódását, eltűnését jelenti, sőt bizonyos értelem-

ben még inkább ezekre teszi a hangsúlyt, legalábbis olyan értelemben, hogy hangsúlyozza *e konkrét egyedi formák* tudományos elemzésének, tanulmányozásának szükségességét.

ОБЩИЕ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Эдит Рожакеды

Страны народной демократии развиваются по своеобразному пути, ведущему к социализму. Содержание этого социалистического развития показывает — с точки зрения частных проблем и общего хода развития — существенные различия в отдельных странах народной демократии. Однако в глубине этих различий обнаруживается несколько общих черт, определяющих в основном революционное развитие этих стран, но одновременно приближающих и различающих это развитие от своеобразной формы развития русской революции. Автор стремится раскрыть общие черты, чтобы таким путем найти сущность народно-демократического пути развития.

Автор начинает с общих свойств ситуации, определяющей начало революции, и исследует общее в различиях, характерных для развития революции и наконец анализирует следствия этих общих черт в некоторых областях политической и хозяйственной жизни. Она делает вывод, что общие свойства развития всех стран народной демократии сводятся к тому, что, опираясь на широкую демократическую народно-освободительную антиимпериалистическую революционную базу, революция развернулась при особых условиях классовых сил и в такой международной обстановке, когда революция могла пользоваться помощью социалистического государства, сначала только СССР а позже и других стран народной демократии. В дальнейшем, вследствие этих условий, постепенное и своеобразное развитие стало возможным и необходимым.

Таким образом термин «народная демократия» обозначает не что иное, как форму революционного развития, определенную перечисленными общими чертами. Эта общая форма не исключает и не может исключить глубочайшие действия конкретных различий в отдельных странах, даже не в том смысле, что характер и содержание отдельных периодов развития определены этой общей формой.

Во время заложения основ социализма разница между народно-демократической и советской формами постепенно исчезает, поскольку ее основой являлось различное специфическое соотношение классовых сил. Однако известные конкретные различия, обусловленные конкретной ситуацией, сохраняются и вперед; их изучение представляет собою и в дальнейшем важную задачу.

COMMON AND CHARACTERISTIC FEATURES IN THE DEVELOPMENT OF COUNTRIES OF PEOPLES DEMOCRACIES

Edit Rózsahegyi

The People's Democracies advance to socialism by a characteristic revolutionary development. Regarding the problems of detail and the general line of progress this development reflects essential differences in the various countries. However, even in these differences one can find common features, which, in actual fact, determine the very form of development; these common features make the general development identical for all the countries, yet at the same time marks out the difference from the development of the Russian Revolution. The article seeks to bring out the fundamental of People's Democracy.

The article starts out by describing the common characteristics which determined the outbreak of the revolution. It also seeks to describe those common features, which appear in the differences, characteristic to the development of the revolution, and then examines the manifestation of the common features — already explained — in politics

and in some areas of economic life. It comes to the conclusion that the common features, which have manifested themselves in the development of everyone of the countries of People's Democracies, can be summed up saying that in these countries the revolution, having based itself upon a broad, democratic, national-liberation, anti-imperialist, revolutionary movement, broke out expanded in characteristic class relations, in an international situation when the revolution could count upon the help of a strong, socialist state, the Soviet Union and later upon the help of other People's Democracies as well. Later on these circumstances made a characteristic gradualness possible and necessary in making further progress.

Thus the term, People's Democracy does not denote anything else but a form of revolutionary development determined by the above mentioned common features. This form, however, does not exclude and cannot exclude the far reaching manifestation of concrete differences in content in the different countries.

In the course of building socialism, the difference between People's Democracy and the Soviet form of development gradually disappears, since the basis of that difference was the characteristic formation of the class relations. Certain concrete differences determined by the objective situation will still remain and the study of these differences will remain a very important task.

FIGYELŐ

Bevezető tanulmány Fogarasi Béla „Logika” c. könyvének 1959. évi orosz nyelvű kiadásához

Életének 68. esztendejében, 1959. április 26-án halt meg Budapesten Fogarasi Béla (szül. 1891-ben), aki tagja volt a Magyar Szocialista Munkáspártnak megalapítása első napjaitól kezdve. Fogarasi még az első világháború előtt aktív részese volt a magyarországi radikális politikai mozgalomnak. A Magyar Tanácsköztársaság idején a kultúrfrontnak volt jeles munkása: a Tanácsköztársaság bukása után, amikor Magyarországon 1919-ben a Kommunista Párt kénytelen volt illegálisba vonulni, Németországba emigrált, ahonnan rövid idő múlva áttelepedett a Szovjetunióba. Már ebben az időben foglalkozott Fogarasi a dialektikus logika kérdéseivel. Így 1927-ben jelenik meg „A XIX. századbeli dialektika történetéből” c. műve. (Lásd: „A Kommunista Akadémia Közleményei”, 1927. 19. sz.) A harmincas évek elején Fogarasi professzori minőségben működött a Szovjetunióban. Miután Magyarországon létrejött a népi demokratikus rendszer, Fogarasi Béla 1945-ben visszatért hazájába és a „Társadalmi Szemle” c. elméleti folyóirat főszerkesztője lett. 1948 óta a budapesti egyetem filozófia-professzora, 1949 óta pedig a Magyar Tudományos Akadémia Társadalom- és Történelemtudományi Osztályának az elnöke. Tollából a következő művek jelentek meg: „Tudomány és demokrácia” (1948), „Filozófiai előadások és tanulmányok” (1952), „Kritik des physikalischen Idealismus” A fizikai idealizmus bírálata, Berlin, (1953) és a „Béke és szocializmus kérdései” c. folyóiratban (1959. évi 6. sz.), már halála után jelent meg „Lukács György filozófiai nézetei” c. tanulmánya.

Fogarasinak mint tudósnek a figyelme elsősorban a logika kérdései felé irányult. 1953-ban adja ki Budapesten „Logiká”-ját magyar nyelven.

Fogarasi professzor könyve 1955-ben átdolgozott és kibővített alakban, jogosított német fordításban jelent meg Berlinben (a második kiadáshoz írt külön előszóval 1956-ban újabb kiadása jelent meg), 1955-ben jelent meg a könyv harmadik, 1958-ban pedig a negyedik kiadása magyar nyelven. Így tehát műve széles körökben válik ismertté. Fogarasi „Logiká”-ja érdekes kezdeményezés, amelyre a szovjet olvasóknak is fel kell figyelniük. Könyve érdemeivel és hiányosságaival együtt bizonyosan hozzá fog járulni a logika terén végzett kutatások további fejlesztéséhez.

A szerző azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a logika kérdéseit a marxizmus szempontjából világítsa meg. Könyvét Fogarasi Béla nem tankönyvnek, hanem a logika tudományos felépítésére irányuló olyan kísérletnek szánta, amely valamilyen vonatkozásban a pedagógusok igényeit is ki tudja elégíteni (l. 31. o.).

Az ismertetett könyv szerzője szerint az volt a feladata, hogy a dialektikus materializmus szemszögéből általános és rendszeres ismertetést adjon a logikáról. A szerző hangsúlyozza, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusai felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak a kitűzött feladat megoldásához, mert ragyogó példáját adják a dialektikus logika alkalmazásának, de egyúttal „programadó eszméket” is adnak a dialektikus logika módszerének és feladatainak értelmezéséhez.

A továbbiakban a könyv tartalmát fogjuk elemezni s azt kritikai megjegyzéseinkkel fogjuk kísérni. Ez a bírálat immanens jellegű lesz, de a világosság kedvéért mindjárt a legelején megfogalmazzuk a logika tárgyára vonatkozó felfogásunkat, ami számunkra kiindulási pontot jelent a könyvben érintett alapvető logikai problémák itt következő vizsgálatánál.

Mindenekelőtt: hogyan lehet a leghelyesebben megmagyarázni a formális és dialektikus logika közötti különbséget.

A formális logikát a következőképpen lehetne meghatározni: a valóság hű tükrözését biztosítani tudó gondolkodás formáinak és törvényeinek helyes alkalmazásáról szóló tudomány. A dialektikus logika viszont a gondolkodás formáinak és törvényeinek fejlődéséről, azok ismeretelméleti lényegéről és a lét dialektikájával való összefüggéséről szóló tudomány. Itt abból kell kiindulni, hogy „a logikai formák és törvények nem üres burkok, hanem az objektív világ *visszatükrözései*” és hogy „a logika törvényei csak az objektívnek a tükrözései az ember szubjektív tudatában” (Lenin: Filozófiai Füzetek, Szikra, 1954. 156. és 159. o.). Az az alapvető kategória, amely a dialektikus logikában megvan, de amelyhez a formális logikának nincs köze: a *fejlődés* kategóriája; a fejlődés viszont a minden jelenség lényegét képező ellentétekre támaszkodik. A dialektikus logika számára igen fontos annak a megértése, hogy mi az *objektív* és mi a *szubjektív* dialektika, azaz, hogy a szubjektív csak a természetben uralkodó mozgásnak ellentmondások útján történő visszatükrözése, és hogy „a gondolkodás dialektikája *csak* a való világ mozgásformáinak, a természetnek és a történelemnek a visszatükrözése” (Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1958. 214. o.). Tehát a dialektikus logika számára igen fontos mind az objektív, mind pedig a gondolkodással mint a létezés tükröződésével kapcsolatos szubjektív kategóriáknak a vizsgálata.

Most elemezzük ebben a vonatkozásban Fogarasi Béla művét.

Az első fejezetben meghatározza a logika tárgyát s ezzel kapcsolatosan „a dolgok logikájáról” beszél. Ami a logika tárgyat illeti, a szerző igen egyszerű és lakonikus meghatározást ad: „a logika a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek a tudománya” (31. o.). A szerző azért tartja helyesnek ezt a meghatározást, mert nem speciálisan a formális logikáról, hanem általában (jelző nélküli) logikáról beszél; a formális és a dialektikus logika differenciálásáról ugyanis csak később esik szó. Meghatározásában Fogarasi első sorban arra törekszik, hogy megkülönböztesse a logikát (mindenfajta logikát) a pszichológiától. Helyesen hangsúlyozza, hogy nincs jogunk arra, hogy a tudományos gondolkodást a mindennapi, házi gondolkodásból vezessük le. Ellenkezőleg, „az emberi gondolkodásnak a tudományos gondolkodás felé haladó egész fejlődéséből kell a mindennapi, házi közönséges gondolkodást magyarázni”. Mindez nem azt jelenti, hogy a logika tárgyát csak a tudományos gondolkodás alkotja. A szerző óva int az ilyen tudományos arisztokratizmustól (33. o.).

A logikának ebben a könyvben adott meghatározása a szerző szerint elhatárolja a logikát a természet és a társadalom egyes területeit vizsgáló többi tudománytól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a logika a logikai formákat a gondolati tartalmaktól függetlenül, elszigetelten tárgyalhatja (32. o.).

Fogarasi elválasztja a logikától a természet és a társadalom objektív logikáját és a logika tudományát a gondolkodásnak mint olyanak a keretében tárgyalja. Ezzel a logika tárgyának a felfogásában közeledik a formális logikához, noha a gondolkodás logikájának dialektikus értelmezésére törekszik.

Az első fejezet harmadik paragrafusa, mely a „Dialektika, dialektikus logika, ismeretelmélet” címet viseli, sok olyan igen fontos tételt tartalmaz, mely Fogarasi nézeteit a logika dialektikus felfogásához hozza közelebb. Miután Leninnek a logika, dialektika és ismeretelmélet egységére vonatkozó ismert megállapításait idézte, felteszi a kérdést: „De milyen logikáról van ebben az esetben szó?” És erre így válaszol: „Nyilvánvaló, hogy nem a formális logikáról, hanem arról, amelyet más helyen Lenin dialektikus logikának, marxista logikának nevez! Tehát: dialektika, dialektikus logika, ismeretelmélet (vagy ismeretelméleti logika) bizonyos értelemben azonos fogalmak” (42. o.).

A továbbiakban Fogarasi rámutat az objektív és a szubjektív dialektika közötti különbségre. És a következő oldalakon többször is hangsúlyozza, hogy bármilyen logikai kérdés egyúttal ismeretelméleti kérdés is. „A logika nem lehet „semleges”; nincsen a logikának olyan kérdése, amely ne volna ismeretelméleti kérdés is”. (47. o.) Fogarasi úgy véli, hogy a problémának olyan módon történő feltevése szoros kapcsolatban van a marxista ismeretelmélet alapját képező visszatükröződési elmélettel: minden logikai törvény, minden logikai forma a valóságban végbemenő folyamatok visszatükrözése.

Szerinte a formális logikát meg kell tisztítani minden idealista és metafizikus ráakodástól és elferdítéstől. E tekintetben a formális logikát elsősorban a marxizmus szempontjából kell tökéletesíteni, de, mint ahogy a szerző is jogosan mondja, „... bármennyire is szükségesek az ilyen javítások, *nem* érintik a formális logika és a dialektikus logika *lényeg* különbségét. Lehet tehát vitatkozni a javítások jellegéről, irányairól stb., de nem lehet vita tárgya, hogy a marxizmus klasszikusai megkülönböztetik, sőt *szembeállítják* egymással a formális és a dialektikus logikát...” (39. o.).

Ebben a vonatkozásban Fogarasi helyesen hangsúlyozza a dialektikus logikának mint *logikának* a jelentőségét. Egyes tudósaink, akik szakemberek a logika tekintetében, abban követnek el hibát a marxizmus ellen, hogy nem ismerik el a dialektikus logikát a gondolkodási formákról szóló tudománynak, mert úgy vélik, hogy Engels a formális logikára gondolt, amikor ezt írta: „... a gondolkodás formáinak, a gondolati meghatározásoknak a vizsgálata igen hasznos és szükséges...” (A természet dialektikája, Szikra, 1952. 250. o.). Fogarasi kibékíthetetlen ellensége annak a káros irányzatnak, amely a logika kérdését a *formális* logika problémáival cseréli fel, és amely nem látja a legfontosabb és elvi jelentőségű feladatot, a *dialektikus* logika kidolgozásának szükségességét.

Ebből a szempontból nem mulaszthatjuk el több metodológiai jelentőségű kérdés felvetését. Sajnos, sok ilyen kérdés tekintetében a szerző nem helyezkedik teljesen határozott álláspontokra. De mivelhogy a logika szempontjából ez a határozottság igenis szükséges, a szerző koncepciójának is egységesnek kell lennie, hogy alapul szolgálhasson a logika felépítéséhez. Fogarasinál azonban a felvázolt koncepció a sok fenntartás és kiegészítés következtében gyakran a maga ellentétébe változik át. Úgy tűnik, hogy a szerző három álláspont között ingadozik:

1. Van a tradicionális formális logika és szükség van egy olyan logikára, amely megfelel a haladó szellemben fejlődő tudományok igényének. A megnövekedett tudományos igényeket a formális logika nem tudja kielégíteni. Nem elégedhetünk meg a formális logikai tankönyvekkel. A marxizmusnak most az lett a feladata, hogy egy új, korszerű logika-tudományt teremtsen meg. Ez a feladat csak a dialektikus logika eszközeivel valósítható meg. Nekünk a dialektikus logikához kell tartanunk magunkat. Ez a könyvnek egyik alapvető irányelve. (9—10. o.)

A szocialista nevelés egyik feladata: az ifjúságot fokozatosan a *dialektikus gondolkodásra* nevelni (12. o.). A formális logikának a gondolati formákkal mint valami állandó, változatlan, szilárd gondolati formákkal van dolga. Ezek a formák nemcsak különféleek, hanem elszigetelt, önálló, önmagukban meglévő alakulatok (34. o.). Ezért a dialektika nemcsak hogy kizárja a formális logikát, hanem a kettő egymással szemben is áll (39. o.).

A formális logikát „dialektizálni” helytelen dolog (39. o.). A formális logika és a dialektikus logika módszerei elvben különböznek egymástól (45. o.).

A felsorakoztatott tételek alapján, lényegében véve, csak a dialektikus logika létezése és fejlődése törvényszerű. Ez Fogarasi nézeteinek első aspektusa. S ezt következetesen végig lehetne vezetni. A kiinduló tétel az volna, hogy csak egy logika létezik és ez a dialektikus logika. Ilyen felfogás mellett nincsen semmi alapja annak, hogy a formális logikáról mint tudományról beszéljünk.

2. De ezen a gondolatmeneten kívül Fogarasi könyvében egy másik szemponttal is találkozunk. A 345. oldalon azt mondja, hogy a formális logika, ha azt nem abszolút értelemben vesszük, nem a metafizikus szemléletnek, a valóság metafizikus felfogásának logikai vetülete. „A formális logika *elvileg* nem foglalja magának a dolgok *metafizikus* szemléletét sem.” (35. o.) A történelem öröksége az, hogy a formális logika mind a mai napig magán hordja a metafizikus gondolkodás bélyegét. Ettől a bélyegtől kell megszabadítani. A marxista irodalomban sokszor vizsgálták azt a kérdést, hogy hogyan lehet „kijavítani” a formális logikát. Ebben a könyvben a szerző által megjelölt irányelveknek megfelelően, több ilyen kijavítási kísérlet van (40. o.). Az első német kiadáshoz írott előszóban egyenesen megmondja: „Mindenesetre a formális logikát mi csak a dialektikus bírálat fényében értelmezhetjük és használhatjuk fel helyesen”. Másutt is kimondja a szerző, hogy „a dialektikus logikát tisztán elméletileg tekintve sem lehet a formális logikától teljesen elszakítva tárgyalni” (46. o.); ez a megállapítás azonban nincs összhangban azzal, amit — mint fentebb láttuk — a szerző a két logika egymással való szembeállításáról mondott (39. o.). Fogarasi szempontjából helyesebb lenne elementáris logikáról beszélni. A benne levő állandó, felszíni, formális kapcsolatokat mozgásba kell hozni, el kell mélyíteni és ismeretelméleti síkon kell megvizsgálásukat megkezdeni. Ez a dialektikus logika feladata.

De, először is, az, ha a formális logika kategóriáit és a gondolkodásban mutatkozó állandó kapcsolatokat vesszük s azokat mozgásba hozzuk, amint azt Fogarasi a 46. oldalon javasolja, nem jelent-e vajon kísérletet a formális logika „dialektizálására”, amit a szerző a 39. oldalon elítélt.

Amikor dialektikusan kísérreljük meg mozgásba hozni a formális logika által fedett állandó kapcsolatokat, akkor aligha lehet a két tudomány szigorú elhatároltságáról, elvi ellentétéről beszélni, ahogyan az az első aspektus szerint helyénvaló lenne. Ezért nem tekinthetjük meggyőzőnek Fogarasi válaszát Klausnak, amikor azt állítja, hogy

„a formális logika dialektizálásáról” azonban természetesen szó sem lehet” 25. o.); a valóságban a 46. oldalon egyenesen kimondja, hogy szükséges a formális logikai kategóriák és az állandó gondolati kapcsolatok „mozgásba hozása”.

És végül Fogarasinál a két tudomány egyszerűen kezd egybeolvadni.

Elvi vonatkozásban Fogarasi igen fontosnak tartja Engels analógiáját: a dialektikus logika úgy viszonylik a formális logikához, mint a felsőbb matematika az alsóbb matematikához. Ez vezette rá a szerzőt arra, hogy sajátos módon fogja fel egész könyve feladatát. Ez a felfogás alkotja az első kettővel szemben a harmadik aspektust.

3. Egy új logikakönyvnek a megírásához Fogarasi véleménye szerint egyetlen reális lehetőség volt: egy munkában előadni a logika alsóbb és felsőbb matematikáját. „Először — jelenti ki a szerző a 45. oldalon — kérdésenként kifejtjük a formális logika tételait. A fejtegetés jobbá tételét az szolgálja, hogy lehetőleg korszerű példaanyagot használunk fel . . . Azután térünk rá a logika „felsőbb matematikájának” tárgyalására.”

Továbbá felmerült a kérdés, hogy Fogarasi logikája dialektikus vagy formális logika-e, vagy talán sem ez, sem az, hanem egy harmadik fajta logika.

Fogarasi a második német kiadásban a feltett kérdésre a következőképpen válaszol: „e munka módszerére nézve dialektikus logika, azonban a logika kifejtéséhez szükségesnek mutatkozott a formális logika ismertetése is” (45. o.). Pedig fentebb a szerző maga ítélte el a két logika egyesítésének a kísérletét (40. o.) és hangsúlyozza a formális és dialektikus logika módszereinek a különbözőségét (uo.).

El kell ismernünk, hogy Fogarasi — amint láttuk — könyvének megszerkesztésében éppen a két logika egybehangolásának a módszerét követi. De hogyan lehet ezt összhangba hozni a két logika ellentétéről szóló, általunk fentebb ismertetett tételekkel?

Fogarasi nézetei szerint erre csak egyetlen felelet lehetséges: dialektikus szemszögből az ellentét és egység között nincs különbség; mindkét logika ellentétét jelenti azok egységét és egységükben van az ellentmondásuk is. Lehet ilyen módon a kérdést megfogalmazni, de a megfelelő megoldás esetén, ha a dialektikára is figyelemmel vagyunk, akkor az inkább hegeli dialektika lesz, semmint marxista dialektika. A marxista dialektika, miután a kérdést minden oldaláról megvizsgálta, egyértelműen és határozottan megmondja, hogy az adott két tudomány vagy két jelenség rokon vagy ellentétes egymással, vagy ha a közöttük levő kapcsolatok sokfélék, milyen értelemben függenek össze egymással és milyen értelemben ellentétesek egymással.

Természetesen abszurd dolog lenne, ha a szerző Hegel meggyőződéses követőjének tartanánk. Fogarasi állandóan hangsúlyozza a materialista és az idealista dialektika közötti összes ellentéteket. Azonban könyvében a kérdés alábbi metodológiai mozzanata hívja fel magára a figyelmet. A gondolatfűzés módozataiban és sajátosságaiban, különösen pedig a lét és logika kölcsönös viszonyának megoldásánál érezhető a kérdés olyan természetű megoldása, amely közel áll a hegeli megoldáshoz. Amikor Hegel a formális logikát bírálja, állandóan ennek a formális logikának kategóriáiból, de mozgásba hozott kategóriáiból indul ki. Így, Hegel értelmezése szerint az ítéletek fajai átalakított formában ismétlik meg az ítéleteknek mennyiségi, minőségi, reláció és modalitás szerinti felosztásának a sémáját, amely a kanti logikából származik. Hegelnél a következtetési formák a formális logikai hagyományos felosztásán alapulnak (gondolunk itt a kategorikus, hipotetikus és diszjunktív szillogizmusra, indukcióra és analógiára); Hegel nem megy tovább a következtetések formáinak eme áttekintésénél. És nevezetesen ez szolgált alapul Lenin mélyértelmű megjegyzéséhez, amelyet Hegel szubjektív logikájának jegyzeteléseknek írt le: „Vagy ez mégis csak a régi formális logika iránti hódolat? . . .” (Lenin Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 152. o.).

Kétségtelenül érdekes a második fejezet, amely a gondolkodás törvényeivel, különösen pedig az azonosság és ellentmondás törvényének az elemzésével foglalkozik. A gondolkodás e törvényeinek a tárgyalásánál Fogarasi túlmegy a formális logika határain. Rámutat arra, hogy a metafizikus formális logika az absztrakt vagy az abszolút azonosság elvét használja fel.

Megállapítja, hogy az azonosság metafizikus értelmezésével már Hegel is szembeállította annak dialektikus felfogását. Minden azonosság viszonylagos. Az azonosság csak bizonyos vonatkozásban, bizonyos összefüggésben jelent azonosságot, de ugyanakkor az azonosság lehet nem-azonosság, vagyis különbözőség is (61. o.). Ilyen értelemben az azonosság a valóságban és a gondolatban csak *eleme*, momentuma az összefüggéseknek és kapcsolatoknak. Az = est = A tétel elavult (65. o.), metodológiailag az ismeretszerző („magáévá tevő”) gondolkodásnál sohasem találkozunk abszolút, lezárt, változatlan azonossággal. Engels megjegyzései az azonosság absztrakt alapelve, nem pedig mindenfajta azonosság, tehát a helyesen felfogott törvény ellen irányulnak.

A könyv részletesen elemzi az ellentmondás logikai alaptörvényét, amelyet a szerző nem-ellentmondási törvénynek nevez. Helyesen jegyzi meg Fogarasi, hogy Arisztotelesznál a nem-ellentmondási törvény klasszikus megfogalmazásával együtt találunk metafizikus állásfoglalást is, amely a létezés változatlanóságát, állandó jellegét tételezi fel.

Fogarasi olyan alapvető kérdést vet fel, amely túlmegy a formális logika határain: összeegyeztethető-e a kétféle törvényszerűség és összeegyeztethető-e az ellentmondásmentesség törvénye azzal a marxista tanítással, hogy mindenféle valóság jelensége és a társadalmi élet fejlődésének alapelvét az életnek a valóság dialektikáját tükröző ellentmondásai alkotják (74–75. o.).

Ezt a problémát alaposabban kell megvizsgálunk már csak azért is, mert Fogarasi könyvében az idevonatkozó „A nem-ellentmondási elv és a dialektika” c. rész egy igen lényeges és véleményünk szerint a dialektikus logika megértése szempontjából egyedülállóan helyes tételt fejt ki. De ezenfelül a népi demokratikus országok logika tudósai a kérdésnek ezt az oldalát gondosan elemezve egészen más módon közelítik meg a problémát; és könnyű azt bebizonyítani, hogy Fogarasi itt tökéletesen helyes álláspontot képvisel, amikor a dialektikus logikának vagy a gondolkodás logikájának elvi jelentőségét hangsúlyozza; egyébként Voldemár Rolbecki és Adam Schaff lengyel logika tudósok ezt a kérdést ellentétes módon oldják meg: az ő megoldásuk aligha fogadható el a megismerés dialektikájához hű pozitív viszony szempontjából.

Ennek a problémának elvi vonatkozása annak a magyarázatával függ össze, hogy hogyan tükrözi a szubjektív dialektika az objektív dialektikát, mert hiszen Engels szerint már láttuk, hogy „az úgynevezett szubjektív dialektika . . . a dialektikus gondolkodás, csak visszatükröződése a természetben mindenütt érvényesülő, ellentétekben végbe menő mozgásnak . . .” (A természet dialektikája, Szikra. 1952. 221. o.).

Fogarasi tökéletesen helyes módon oldja meg a kérdést. Rámutat arra, hogy a materialista dialektika szerint a valóságot a belső ellentmondások jellemzik: a logika törvényei az objektív jelenségek tükröződése az ember szubjektív tudatában. Tehát a logika törvényei a dolgok belső ellentmondásait tükrözik.

Az objektív folyamatok lényegük szerint ellentmondásosak.

Ha ez így van és ha a gondolkodás a valóságnak hamisítatlan tükrözése, akkor a szubjektív dialektikában, vagyis a gondolkodásban is kell hogy legyenek ellentmondások. A materialista dialektika nyomatékosan kiemeli, hogy a gondolkodás szférájában nem tudjuk elkerülni az ellentmondásokat. (Lásd Engels: Anti-Dühring. Szikra. 1950. 125–126. o.) Dühringgel szemben Engels kitart amellyett, hogy az ellentmondást el lehet gondolni s ez egyáltalában nem értelmetlenség. Ellentmondásos a mozgás a természetben és ellentmondásos a gondolkodás folyamata is.

Tehát, folytassuk csak Fogarasi gondolatát: ha a természetben van egy A tárgyunk és annak B sajátossága van, és ez a tárgy dialektikus jellegű (ilyen például a mozgó tárgy), akkor a B sajátossággal együtt ennek tagadása is érvényes reá, hogy ti. nem B, mégpedig egyidejűleg és ugyanabban a vonatkozásban: A a B pontban van s ugyanakkor nincs benne. Ez a következő ítéletben fejezhető ki: „A = est = B és ugyanakkor ugyanabban a vonatkozásban *non est B*”. Tehát már maga az ítélet is ellentmondásos, mert élő ellentétet, az élet ellentétét tükrözi. De nem sértjük meg ez esetben a logikai törvényt? A dialektikus ellentmondás és a formális logikai nem-ellentmondás összeegyeztethetőségnek eldöntésénél fontos, hogy Fogarasi útmutatását kövessük: „a nem-ellentmondási elv logikai jellegére nézve *negatív ítélet* (72. o.). Ha igaz, hogy A *est* B, akkor nem igaz, hogy A *non est* B. Ha pedig A *est* B és A *non est* B ítéletünk van, akkor a formális nem-ellentmondási elv semmit sem mond nekünk arról, hogy az első vagy a második ítélet helyes-e, vagy talán mindkettő együttvéve helyes: mert csak azt mondja: ha közülük az egyik helyes, akkor nem helyes a neki ellentmondó ítélet.

És itt kell megvizsgálni a harmadik lehetőséget. Ha igaz, hogy A *est* B és ugyanakkor *non est* B, akkor vajon érvényes-e a formális logika törvénye? Érvényes lesz, de nem érinti az utóbbi ítélet helyességét, amelyet mi a gyakorlatból, a dialektikus elemzés eredményeképpen, nem pedig a formális logika eszközeinek segítségével kaptunk meg. Tegyük fel, hogy megvizsgáltuk és határozottan tudjuk, hogy A *est* B és egyidejűleg *non est* B. Mi marad itt akkor a formális logikai törvény számára? Csupán az, hogy ennek a tételnek a fordítottja nem igaz. Tehát, ha az A *est* B és egyidejűleg *non est* B ítélet helytálló, akkor hamis, hogy A *est* csak B és hamis az is, hogy A *est* csak nem-B.

Ennek a dialektikának nagyszerű példáit mutatta meg számunkra Marx Károly a „Tökében”: „A tökének a körfogásból s ugyanakkor mégsem a körforgásból kell erednie”, — ez a tétel feltétlenül helyes, minthogy a pénz tökévé változásának mélyreható gazdasági elemzése alapján nyert megállapítást. Miután Marx megállapította a tőke álta-

lános formuláját, ebben a tételben most az általános formula ellentmondásait tárja fel. És amikor felállítja tételét arról, hogy a tőkének a körforgásban és egyidejűleg nem a körforgásban kell létrejönnie, ezzel együtt Marx ezt írja: „... a tőke a forgalomból és ugyanakkor nem a forgalomból ered. Benne és ugyanakkor nem benne kell erednie”. (Marx A tőke. Szikra. 1955. 159. o.) Tehát annak a hitelessége, hogy *A est B és non est B*, nem egyeztethető össze azzal, hogy *A est* csak *B* vagy *A est* nem-*B*; ez formális logikai követelmény, viszont a valóságos ellentmondásos ítéletet a dialektikus logika mondja ki a formális logikai törvénytől függetlenül olyan értelemben, hogy azt a formális logika eszközeivel egyszerűen nem lehet megállapítani.

A fentebb kifejtettekkel kapcsolatosan semmiképpen sem érthetünk egyet Adam Schaffal, aki „A marxista dialektika és az ellentmondás elve” c. érdekes tanulmányában azt írta: „Ha mi most azt mondjuk, hogy a mozgó test a tér valamelyik pontjában van és nincs abban a pontban, és ha ezalatt azt értjük, hogy áthalad ezen a ponton és nem halad át rajta, akkor ellentmondásos, de nyilván helytelen ítéletet mondunk ki: mert a test mozgás közben áthalad a tér pontjain”. (Lásd „Mysl filozoficzna” 1955. 4. sz.) Schaffnak számunkra elfogadhatatlannak tűnő tételével kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell megmondani, hogy nem szabad egymással felcserélni a mozgás fogalmát (a tér valamelyik pontjában van és nincs abban a pontban) az „áthalad valamin” fogalommal. Másodszor, ha elismerjük a mozgás dialektikájának objektív jellegét, akkor a szubjektív dialektikának ezt a dialektikát olyannak kell tükröznie, amilyen, mert hiszen a tükröképnek az eredetivel egyeznie kell, ha elfogadjuk a visszatükröződési elmélet megállapításait. A formális logikai nem-ellentmondásosság nem képes a valóság ellentmondásait visszatükrözni, és csak a dialektikus ítélet tudja a lét dialektikáját tükrözni. Schaff úgy véli, hogy a test mozgásállapotának jellemzésekor nem kell olyan ellentétes ítéletekhez folyamodnunk, amelyek szerint a mozgó test a tér adott pontjában van és nincsen”. („Mysl filozoficzna” 1955. 4. sz. Ellentétben Schaffal, meg kell mondanunk, hogy igenis igénybe kell vennünk az ellentétes ítéleteket, mert különben semmi sem marad meg a szubjektív dialektikából, mert az feloldódik a formális logikai gondolkodás törvényszerűségeiben. Schaff valóban ide jutott el. Ezt következteti: „A mozgásról, akárcsak a mozdulatlanságról logikailag nem ellentmondásos módon kell beszélnünk. Márpedig ő oly módon értelmezi ezt a tételt, hogy ezeket az ellentmondásokat fel kell oldanunk a formális logika szokásos ítéleteiben, amelyek nincsenek tekintettel semmiféle ellentmondásokra (156—158. o.). Ugyanakkor tanulmányának egy másik oldalán (152. o.) Schaff megismétli Engelsnek azt a gondolatát, hogy „maga a mozgás ellentmondás; már az egyszerű mechanikai helyváltozás is csak azáltal mehet végbe, hogy valamely test egy és ugyanazon időpontban egy helyen és egyszersmind egy másik helyen, egy és ugyanazon a helyen és nem azon a helyen van. (Anti-Dühring, Szikra, 1950. 124. o.) Ha tehát az ellentmondások egyidejűleg léteznek olyan természetes jelenségekben, mint amilyen a mozgás, akkor a mozgásnak a neki megfelelő dialektikus ítéletben a maga ellentmondásosságában kell tükröződnie.

A dialektikus logikának a formális logikával való felcserélése még feltűnőbben mutatkozik meg Rolbecki Voldemár „A formális logika néhány kérdése a marxizmus—leninizmus elméletének fényében” (lásd „Mysl Filozoficzna” 1955. 2. sz.) c. tanulmányában, aki nézeteiben teljes mértékben osztozik Schaffal.

Rolbecki V. cikkének a végkövetkeztetései ezek: „... az ellentéteknek a minden dologban és jelenségben megnyilvánuló egysége és harca az oka annak, ... hogy a tudományban logikai ellentmondások keletkeznek. Minden egyes ellentmondást — írja továbbá Rolbecki — le lehet győzni, azaz meg lehet semmisíteni (likvidálni) (kiemelés tőlem P. P.) a tudomány további fejlődése folyamán ... A kiküszöbölés a közönséges formális logika alapján történik.”

Itt teljesen egyértelműen beismerik azt, hogy az objektív jelenségek és dolgok dialektikájának a tudatban való tükrözése nem úgy történik, hogy az ellentmondások a dialektikus gondolatban tükröződnek, hanem az az ellentmondások likvidálása és a dialektikának a formális logika törvényszerűségeiben való feloldozása útján valósul meg.

Az, hogy Fogarasinak más véleménye van, mely nem engedi meg, hogy a lét dialektikája olyan ítéletekben oldódjék fel, amelyekben nincsen dialektika, az ő érdeme, bár ennek a problémának általa javasolt megoldása sem látszik hibátlanul. Fogarasi a következő megoldást vázolja fel, amelyet mi most általános formában idézünk fel az ő saját kifejezéseinek felhasználásával.

Amennyiben a valóságban a konkrét dolgok mind nem egy és ugyanazon és gyakran ellentmondó vonatkozásban állnak egymással (74. o.), annyiban a konkrét gondolkodás is konkrét ellentmondásokat eredményez. Ezért a konkrét dialektikus gondolkodás

nem elégedhet meg azzal, hogy egy és ugyanazon vonatkozásban rendelt egy és ugyanazon alanyt egy és ugyanazon állítványhoz, hanem különböző és sokszor ellentmondó vonatkozásokat állapít meg az alany és állítvány között és ezeket gondolatilag legszögezi (76. o.).

Ezenkívül a gondolkodás olyan törvényszerűséget vesz figyelembe, amelyet az ellentmondás elve határoz meg. Tehát a nem-ellentmondási elv és az ellentétek egységéről szóló dialektikus törvény nem összeegyeztethetetlenek. A dialektika törvényei felölelik a helyesen felfogott azonossági és ellentmondási törvényeket. A különbség csak annyiból áll, hogy a jelenségek ellentmondásos komplexumából, amelyben különböző ideiglenes kapcsolatok és különböző összefüggések vannak összesűrítve, a formális logikai gondolkodás csak egyes fonalakat emel ki, amelyek egyike sem teszi lehetővé, hogy az ellentmondásokat egyidejűeknek és ugyanolyan vonatkozásúaknak tekintve magyaráz-hassuk. (Lásd. Hertwig Manfred recenzióját Fogarasi könyvről. „Einheit” c. folyóirat. 1955. 9. sz. 950. o.) Igen elmélyülten írta meg a szerző az erre a kérdésre vonatkozó „Az ellentmondási elv Aristotelesnél” c. paragrafust és az utána következő paragrafust is.

A másik két törvény nem teszi szükségessé, hogy részletesebben foglalkozzunk velük. Az elégséges alap törvényét a könyv túlságosan rövidre fogta.

A nem terjedelmes, de tartalmas „Munka, nyelv és gondolkodás” c. fejezetből mindenekelőtt a következő, metodológiai szempontból is értékes tételt emeljük ki: „... ha a nyelv a gondolkodás közvetlen valósága, akkor nemcsak Marr eljárása helytelen, aki a nyelvet a gondolkodástól elszakítva tárgyalta, hanem a logikusok eljárása is helytelen, akik a gondolkodást a nyelvtől elszakítva tárgyalják” (98. o.).

A fejezet foglalkozik a logisztika bírálatával is. A szerző komoly és veszélyes tévely-gésnek tartja azt a nézetet, amely szerint a szimbolikus logika helyettesítheti a nyelvet is — a szimbolikus logika ugyanis csak a matematika keretében igazolódik be. Azt a marxista tételt, hogy a nyelv nem felépítmény, Fogarasi kiterjeszti a gondolkodásra is, amely szintén nem felépítmény jellegű. Fogarasi ezzel kapcsolatban egy igen fontos elhatárolást hoz javaslatba: „a gondolkodás nem felépítményjellegű *formát* nem szabad összetéveszteni a gondolatok tartalmával, a tudás, a megismerés, az eszmék, a nézetek fejlődésével, amelyek tudniillik a felépítményhez tartoznak (103. o.).

A könyv terjedelmes fejezetet szentel a fogalomnak. A szerző a fogalmat a valóság legmagasabbrendű megismerésének nélkülözhetetlen eszközének tekinti (137. o.). Fogarasi felsorolja, hogyan határozta meg a logika történetében a fogalmat Platon, Kant, Überweg, Sigwart, Höfler, Frege, Russell, Lipps, Külpe, Bolzano és kimutatja, hogy mindezek a meghatározások egyoldalúak és végeredményben helytelenek. Ezután terjedelmesen leírja a maga fogalom-meghatározását: „A fogalom az anyag legmagasabbrendű terméké-nek, az emberi agynak legmagasabbrendű terméke, a hangnyelvben kifejezést nyelő gon-dolkodás alapformája, amely az objektív külvilág, a tárgyak és a közöttük fennálló össze-függések közös elemeinek általánosítás útján való kiemelésével és összefoglalásával az objektív valóság meghatározott részeit és összefüggéseit gondolatilag visszatükrözi” (140. o.).

Fogarasi rámutat a fogalom dialektikájának problémájával kapcsolatos legfőbb nehézségre: a fogalom bizonyos értelemben változatlan, merev, mindig valami durvítás és a folyamatosnak a feldarabolása, a valóság pedig állandó mozgásban van (174. o.).

A fogalom lényegéhez hozzátartozik az állandóság és a bizonyosfokú változatlan-ság jegye. Azonban ha megpróbáljuk a fogalom dialektikáját tagadni, akkor az nem tudja a mozgásban levő valóságot tükrözni. Másrészt, ha a fogalom dialektikus jellegét olyan értelemben magyarázzuk, hogy benne semmi sem állandó, akkor a fogalom nem tudja betölteni azt a szerepét, hogy valami meghatározottat rögzítsen. A kérdés helyes meg-oldását annak az elismerése adja, hogy a fogalom egyidejűleg állandó és ugyanakkor változó valami. De ez az általános megállapítás nem elegendő — állapítja meg Fogarasi. A logika feladata éppen az, hogy megállapítsa a fogalomban az állandó és a változó viszonyát (az lehet akár viszonylagosan állandó is) és a történelmit, az átmenetet. A szerző hangsúlyozza, hogy tudomása szerint ezzel a kérdéssel eddig még senki sem foglalkozott (177. o.). Fogarasi megállapítása igen lényeges és azt a gondolatát, hogy a fogalom meg-határozásában össze kell egyeztetni az állandó és változó jellegét, igen jól kell figyelembe vennünk, hogy megcáfolhassuk a jezsuita Wetter legfőbb ellenvetését, aki arra speciali-zálta magát, hogy feltárja a dialektikus és történelmi materializmus hibáit és „ellent-mondásait”. Wetter ezt írja: „A fogalmak — a világ változékonyságának megfelelő — változékonyságáról szóló tanítás félreértésen alapszik. Ma feltételezzük, hogy a világ annyira változó, hogy benne lényegében semmi nem marad meg azonosnak önmagá-val és hogy az evolúció a fajok állandó átalakulását okozza, akkor sem maguk e fogalmak volnának „változóenyak”, hanem a már régebben kialakult fogalmakhoz tennénk hozzá

állandóan új fogalmakat" („Der dialektische Materialismus, Seine Geschichte und sein System in der Sowjetunion, 1952. 559. o.).

Olyan kritikussal szemben, mint amilyen Wetter, Fogarasi könyve, különösen pedig a fogalom természetéről szóló fejtegetése igen megtermékenyítő hatásának mutatkozik.

A fogalomról szóló fejezetben Fogarasi többször is megemlíti Hegel logikájának jelentőségét a fogalom logikájával kapcsolatos lényegbevágó kérdések megoldásánál (174, 175, 176. o.).

Sokkal rövidebb a könyvnek az ítéletekkel foglalkozó fejezete. Ennek a fejezetnek a tartalma alig megy túl a hagyományos tankönyvek szellemében felfogott formális logikai kereteken. Igaz, hogy van egy külön paragrafus, melynek címe „Engels az ítéletről”. Ebben röviden összefoglalja azt, amit „A természet dialektikája” mond az ítéletről. Különösen régmódi a 9. §. Az ítéletek osztályozását Kant szerint adja, aki nem látta meg, hogy a feltételes és a szétválasztó diszjunktív ítéletek összetett ítéletek, és aki beleszorította azokat az ítéleteknek általa kigondolt „viszonyok szerinti” felosztásába. (Mint ismeretes, ezt a felosztást követte Hegel is.) Minderre Kantnak azért volt szüksége, hogy ebből következtesse ki és indokolja a hírhedt tizenkét kategóriáját, amelyeknek az ő magyarázata szerint tisztán a priori jellegű van. Fogarasi professzor sem különbözteti meg az egyszerű és összetett ítéleteket és még csak fel sem veti a közöttük lévő különbség lehetőségét.

A diszjunktív ítéletet a könyv csak szigorúan vett szétválasztó ítéletként vizsgálja. A nem szigorúan vett diszjunktíóról a szerző még csak említést sem tesz, mint ahogyan a konjunkciót sem említi. A viszonyokkal kapcsolatos relációs (viszonyos) ítéletekről sem esik egyetlen szó sem.

Akárcsak az ítéletekről szóló fejezetet, a következtetésekről szóló fejezetet is (mind szillogizmusokat, mind az indukciót) hasonlóan futólagos elemzés jellemzi. Igaz, hogy van ebben a fejezetben olyan paragrafus, mint „A marxizmus – leninizmus a következtetésről” (13. §) és „A dedukció és indukció kapcsolata” (21. §). De a szerző itt csak arra szorítkozik, hogy kifejtse a Lenin „Filozófiai füzetéből” általánosan ismert megállapításokat a szillogizmusokról és a következtetésről, és kommentálja az indukció és dedukció klasszikus meghatározását, amelyet a „Természet dialektikájából” ismerünk.

Mindemellett feltétlenül hangsúlyoznunk kell egy pozitív momentumot, amely a könyv valamennyi fejezetében, beleértve a következtetésekről szóló fejezetet is, kifejezésre jut: minden szabályt vagy gondolati formát a szerző aktuális és tartalmas példákkal illusztrál, s ezeket a példákat korunk tudományos, politikai vagy társadalmi életéből meríti.

A nem-szillogisztikus következtetéseknek nem jutott külön fejezet. Csupán egy kis megjegyzés van a matematikai szillogizmusról, amelyből az következik, hogy az egyenlőségi következtetést a szerző az egyszerű dedukció keretében tárgyalja és nem ismer el annak specifikus jellegét. Fogarasi professzor ezeket a következtetéseket szillogisztikusan magyarázza, mint ahogyan azt annak idején A. I. Vvedenszkij tette minálunk.

Nagyon is helyeselhető, hogy a szerző külön fejezetben tárgyalja a ismeretelmélet problémáit, amelyeket határozott marxista megvilágításban ad elő. Ez a fejezet mégis elkülönülten áll a többi fejezet logikai tematikájától.

Fogarasi könyvében még a következő tény is figyelmet érdemel. A szerző mindezt hangoztatja a dialektikus logika jelentőségét. Programnyilatkozatából kitűnik, hogy a könyv a logika alsóbb és felsőbb matematikáját akarja nyújtani, az utóbbit ő a dialektikus logikát érti. De vajon az itt elemzett vizsgálódásai tartalmazzák-e a dialektikus logika valamennyi elemének legalább általános rendszeres áttekintését?

A formális logika tanítását és vonatkozó szabályait több tucatnyi oldalon tárgyalja: a könyvnek egész felépítése a formális logika főbb fejezeteinek következetes kifejtésének felel meg. A dialektikus logika elvei és irányvétele csak megjegyzések vagy a formális logikai algoritmusok alapján történő utalások formájában vannak a könyvben elhintve. Ennek eredményeképpen a könyv, amelyet a dialektikus logika síkján terveztek meg, lényegében mégis csak a formális logika kifejtésére korlátozódik.

Vegyük például a kategóriákról szóló tanítást. A dialektikus logikában a kategóriákat terjedelmesen, több fejezetre kiterjedően kell tárgyalni. Ezzel szemben Fogarasi Logikájában egy szűkreszabott paragrafust találunk a kategóriákról, amely a fogalomról szóló fejezet többi paragrafusai között húzódik meg szerényen. A formális logika szempontjából ez elfogadható, hiszen minden kategória elsősorban valamilyen fogalom-fejta. Ilyen értelemben fejtí ki Fogarasi is a kategóriákról szóló tanítást. Kiindulási pontként Arisztotelesz tanítását veszi, majd ismerteti a kanti logikai összes kategóriáit, ezután nevezi meg a hegeli három kategóriát (lét, mennyiség, minőség). Épp ilyen futólagosan

említi meg a marxi—lenini filozófia kategóriáit: a lét, az anyag, a mennyiség, a minőség, az ok, az okság, a kölcsönhatás, a törvény, a szükségszerűség, a lényeg és a látszat kategóriáit is. A felsorolás után hozzáteszi „stb”, de itt nem egy véletlenszerű felsorolást kellett volna adni, hanem ismertetni kellett volna a marxista tanítást a kategóriákról. És itt hangsúlyozni kell, hogy az itt futólagosan felsorolt kategóriákra, éppenséggel nem lehet a Fogarasi által megfogalmazott meghatározást alkalmazni, mert ő a kategóriákról mint a legszélesebb általánosító fogalmakról beszél. Ez pedig nem a dialektikus logika kategóriáinak a meghatározása.

Egyszóval a dialektikus logikának a kategóriákra vonatkozó tanítását Fogarasi könyvének — egyes sporadikus jellemzésektől (például az ok és okság) eltekintve hiába keressük. Továbbá, amint láttuk, a szerző többé kevésbé alaposan fejt ki a gondolkodás logikai törvényeit, a dialektikus törvényeket mint olyanok viszont (átmenet a mennyiségből a minőségbe, az ellentétel egymásbahatolása, a tagadás tagadása) sehol sem nyerne kifejtést. Ilyen módon hiányzik a gondolkodás törvényeiről szóló fejezet is, amely azokat a dialektikus logika szemszögéből világítaná meg.

Végeredményben a szerző programnyilatkozata ellenére csak a formális logikának adja meg a magáét, de egyébként ezt is túlságosan szűken a hagyományoknak megfelelően fogja fel. Ebben a vonatkozásban a könyv távolról sem öleli fel korunk egész logikai problematikáját.

A formális logika kanti típusú hagyományos tankönyveinek tartalmi keretét Fogarasi általában nem lépi túl. Amint láttuk, nem mond semmit a relációs ítéletekről, tagadja az úgynevezett szillogizmuson kívüli következtetéseknek — nem az indukciónak, amely, természetesen, nem szillogizmus, hanem azoknak a következtetéseknek — a sajátos voltát, amelyeket a relációs ítéletekből levont következtetéseknek nevezhetnénk. Nem tárgyalja sem a tranzitivitást, intranzitivitást és nem-tranzitivitást sajátosságait, sem a szimmetria és aszimmetria stb. sajátosságait: ezek mind olyan viszonyoknak a sajátosságai, amelyeket a matematikai logika részletesen vizsgál és amelyek közvetlen vonatkozásban vannak az általános logikával.

A szerző a matematikai logikát csak speciális matematikai tudományként ismeri el. Jelentőségét az általános logika szempontjából tagadja. Ebből ered, hogy a formális logika szabályait oly szűk keretekben ismerteti. A mi véleményünk erre vonatkozóan egészen más és azt részletesen kifejtettük a „Voproszi Filozofii” c. folyóirat 1955. évi 3. számában. Szemére vetjük a formális logikával foglalkozó elvtársaknak, ha mellőzik az ő tudományágukban elért legújabb eredményeket, hogy nem veszik számba a matematikai logika eredményeit.

Fogarasinak az a kikényszerített önigazolása művének második német kiadásához írt előszavában (28. o.), amely szerint mégis csak elismeri a matematikai logikát, mint a formális logika egyik ágát és nem tartja azt kizárólag matematikai tudománynak, nem változtat a helyzeten. Ez az igazolás csak abban az esetben nem volna pusztá szavakba foglalt deklaráció, ha Fogarasi annak megfelelően átdolgozta volna könyve szövegét és felvette volna abba a modern matematikai logika eredményeit is: ez a könyv legfőbb fogyatéksága, amire Klaus és más bírálók is rámutattak.

Tehát Fogarasi könyve bizonyos tekintetben, elsősorban a dialektikus logika alapvető problémáinak kidolgozása tekintetében szűknek bizonyul: még szűkebb a könyv látóköre a formális logika kérdéseire vonatkozólag. Az NDK-ban joggal mutattak rá erre a körülményre. (Lásd: „Kunst und Literatur”. 43. sz. a „Neues Deutschland” 1958. XI. 1. számának melléklete).

„Bevezetés a formális logikába” c. nagy művéhez írt előszavában Klaus Georg a maga részéről ezt írja: „A legfőbb szemrehányás, amit Fogarasinak tennem kell, az, hogy művében nem vette figyelembe a logika mai fejlődését. Minthogy fejtegetései valóban a formális logikára vonatkoznak és nem a dialektikára, könyvéből valami régi módi jelleget árad a mű tematikáját, tartalmát és előadásmódját illetően”. (C. Klaus, Einführung in die formale Logik, Berlin, 1956. S. VI.)

Ezt a megjegyzést feltétlenül helyesnek kell tartanunk.

Külön a szovjet kiadás részére írta a szerző a „Formális logika, matematikai logika, logisztika, logikai számítások” c. kiegészítést, amely itt függelékként jelenik meg. Itt az elvi részben a szerző konkretizálja azokat a tételeit, amelyeket logikája második német nyelvű kiadásához írt előszavában fogalmazott meg. Ennek a kiegészítésnek a megírását az tette szükségessé, hogy Klaus „Bevezetés a formális logikába” c. művében, amely pozitívan használja fel a matematikai logika eredményeit, élesen megbíráltta Fogarasi nézeteit: ehhez hasonló bírálatot mondtak a könyvről más NDK-beli ismertetői is: filozófusok és logikusok egyaránt.

Klaus bírálatában sok helyes megállapítás van. Igaz, amikor elvi megállapításokról van szó, az egyes észrevételek kissé aprólékosaknak és fölöslegesen kötekedőeknek tűnhetnek. Mindazt, amit Fogarasi a maga részéről könyve védelmében elmondhatott, a második kiadás előszava tartalmazza. Az itt első ízben közölt kiegészítés szélesebb alapokra helyezi a szerző érvelését a matematikai logika több képviselőjének túlzott igényeivel és azzal a tendenciával szemben, amely a matematikai logikával kívánja mintegy elnyeletni az általános logika problematikáját, s amely időnként arra hajlik, hogy felszámolja a formális logikát mint önálló tudományt, melynek nincs közvetlen kapcsolata a matematikával.

Ez az érvelés képezi a függelék pozitív értékét.

Nem helytálló azonban, hogy a szerző a matematikai logika képviselőinek minden fejtegetését az azonosításokra vezeti vissza, amiért minden mai logikai iskolát felelőssé tesz (a formális logika, a matematika, általában az egész logika, a deduktív elmélet, a formalizált nyelv, a logikai számítás azonosítása). Nemcsak bírálni kellene a matematikai logikát, hanem mindennek előtt ki kellene fejteni annak alapelveit, szabályait, terminológiáját és műveleteit. A matematikai logika komoly eredményeinek mellőzése képezi egészben véve a könyv egyik legfőbb fogyatékoságát, mert a matematikai logika eredményeinek felhasználása nélkül nem lehet az általános logikát továbbfejleszteni.

Továbbá az olyan műveleteket, mint például a materiális implikációt, nem lehet oly módon magyarázni, hogy túlmegyünk annak a kizárólagosan formális interpretációnak a határain, amely az implikáció logikai természetének értelmezésénél az egyedül alkalmazható interpretáció. Itt valóban tisztá formalizmussal van dolgunk, amely érthetővé tesz olyan műveleteket, hogy „ha . . . akkor”, függetlenül minden oksági összefüggésbeli problémától. Azzal, hogy Fogarasi a materiális implikáció műveletében tartalmi magyarázatot involvál, vagyis azzal, hogy összekeveri az implikációt a feltételes ítélettel, meghamisítja a kérdés problematikáját.

Ennek a kiadásnak a megjelenését az indokolja, hogy Fogarasi könyve problémafelvető, érdekes, életszerű könyv, amely élesen vet fel sok elméleti kérdést, bár bizonyos vonatkozásokban eléggé vitatható.

P. Sz. Popov

George Thomson filozófiatörténeti kutatásainak kritikai visszhangja a Szovjetunióban

A neves angol marxista klasszika-filológus, George Thomson „Az első filozófusok”¹ c. munkájában foglalta össze és tette közzé az antik görög filozófia genezisére és fejlődésének kezdeti korszakára vonatkozó többéves kutatásainak eddigi eredményeit. Eredeti módszertani elgondolásokra felépülő és gazdag történelmi tényanyagot tartalmazó műve 1959-ben a Szovjetunióban is megjelent. A könyv orosznyelvű kiadása nagy érdeklődést keltett és termékeny vitát váltott ki a szovjet filozófusok körében.

A vitát A. F. Loszev professzornak az orosznyelvű kiadáshoz írt utószava nyitotta meg és a „Voproszi Filozofii” 1960. évi 3. számában közölt két vitacikk — F. H. Kesszigyi: „A mítosz, a vallás és a filozófia”, valamint M. M. Rozental: „A filozófiai elméletek kapcsolata a gazdasági bázissal” c. írása — zárta le.

A polémia, amely főként Thomson metodológiai koncepciója körül bontakozott ki, szembenálló véleményeket hozott felszínre. Loszev professzor, az utószó szerzője helyesen bírálta a korai görög filozófia néhány részletproblémájának thomsoni megoldását. „Az első filozófusok” módszertani alapvetésével azonban maradéktalanul egyetértett. A vita másik két részvevője viszont éppen a mű metodológiai felfogását, s az abból fakadó kétséges vagy hibás konkrét filozófiatörténeti megállapításokat vonta bírálat alá. Így Kesszigyi — bár újszerűnek és jelentősnek ismerte el Thomsonnak azt a nézőpontját, miszerint a görög filozófia kialakulásában fontos szerepet játszott a mitológia — rámutatott azokra a hibákra, amelyeket a szerző követett el, miközben feltárta egyfelől a kezdeti görög gondolkodás előfeltételeinek kialakulását a primitív társadalmi tudatra jellemző mágiában és mítoszban, másfelől pedig a mítoszban való kapcsolódás nyomait,

¹ G. Thomson, *Az első filozófusok*. Izdatyelsztvo inostrannoj literaturi. Moszkva, 1959. Itt jegyezzük meg azt is, hogy e műről Simon Endre írt alapos tájékoztatást nyújtó recenziót, amely a M. F. Sz. II. évf. 3—4. számában jelent meg.

maradványait az ókori Görögország első filozófiai iskoláinak gondolatvilágában. Thomson másik módszertani alapelve, amelynek értelmében a szerző az első görög gondolkodók filozófiai kategóriáit közvetlenül a rabszolgatartó társadalom gazdasági alapjára és azon belül is az ókori árutermelési viszonyokra vezette vissza, Rozental részéről talált kritikai ellenvetésekre.

Mivel a vita — metodológiai kérdésekről lévén szó — általános filozófiai jelleget öltött és Thomson könyvének megértéséhez, felhasználásához elengedhetetlen adalékot szolgáltat, úgy véljük, eredményeinek ismertetése érdeklődésre tarthat számot.

Az alábbiakban a következő kérdéscsoportok köré tömörítve ismertetjük a vita anyagát:

1. A mitológia és a filozófia kapcsolata a korai görög gondolkodásban.
2. Az antik görög filozófia összefüggése a rabszolgatartó társadalom gazdasági alapjával.
3. Az első görög filozófiai iskolák fejlődésének néhány részletproblémája.

I.

Már az „első filozófusok” fogalmának sajátos értelmezésében előre vetik árnyékkukat azok a negatívumok, amelyek Thomsonnak a mitológia és a korai görög filozófia kapcsolatára vonatkozó fejtegetéseit jellemzik. E fogalom újszerű felfogásáról és módszertani funkciójáról Loszev ad találó és Thomson álláspontját teljesen fedő, de sajnálatos módon a legcsekélyebb kritikai szembefordulást is nélkülöző elemzést. Az utószó szerzője kifejti, hogy Thomson ezt a terminust nem az elfogadott értelemben használja. A hagyományos felfogás szerint az első filozófusok fogalmán az antik görög gondolkodókat értjük, Thomson szöveghasználatában viszont ez a kifejezés jóval szélesebb értelmet nyer. Számára az „első filozófusok” az egész emberiség első filozófusai. Emellett filozófián nem a filozófálás görög módját érti, hanem minden olyan képzetet, amely általában a világról és az emberről szól. Így módon a naptárak szerkesztése, a zsidó próféták világnézete, a kínai természetfilozófia, a mezopotámiai kozmológia, az egyiptomi mitológia és így tovább — mindez ilyen vagy olyan módon filozófia és megalkotóik az „első filozófusok” körébe tartoznak. S Thomson ezzel az „egyetemes filozófiai gondolkodással” való kölcsönhatásában vizsgálja az ókori görög gondolkodók teljesítményeit. Az első filozófusok fogalmának ezt a nézetünk szerint elvileg kifogásolható kiszélesítést Loszev úgy értékeli, mint a filozófiatörténeti vizsgálódás körének elfogadható, sőt elismerésre méltó kitágítását és nem figyel fel arra, hogy ez a thomsoni terminus olyan tendenciát takar, amely egyrészt a mágia és a mítosz, másrészt a filozófia, pontosabban szólva a materialista filozófia közötti principiális különbségek elmosásának veszélyét hordozza magában.

E tendencia negatív oldalait Kesszigyi tárja fel igen határozottan és világosan. Megállapítja, hogy Thomson nem tesz minőségi különbséget a mágikus-mitologikus valószínűfelfogás és a tudományos gondolkodás között, holott azok nem tekinthetők azonosoknak, mivel az objektív valóság visszatükrözésének ellentétes módjai. A mágikus-mitologikus „gondolkodás” és a tudományos gondolkodás nem volt azonos az ősi időkben uralkodó primitív gondolkodásban sem, noha akkor kölcsönösen áthatották egymást.

Kesszigyi a maga álláspontját az okság kategóriájának elemzésével alapozza meg. Kimutatja, hogy az okság mágikus és logikai, azaz tudományos kategóriája közti lényegbevágó különbségek kezdetleges formában már a primitív gondolkodásban megjelentek. Ezzel kapcsolatos fejtegetéseinek ténybeli anyagát Thomsonnak az a megállapítása képezi, miszerint a fazekasságot az asszonyok találták fel a primitív társadalomban és az edények készítésének technikáját titokban tartották a férfiak előtt, akik nem vehettek részt az agyagedények elkészítésében. Nos, az agyagedénykészítés akkori folyamatában, mint Kesszigyi rávilágít, együttesen jelentkezett az okság mágikus és logikai kategóriája. A mágia „oksági” összefüggést vélt felfedezni a férfiaknak az agyagedénykészítésben való részvétele és az esetleges sikertelenség között. Ezen „oksági” kapcsolat alapját tehát a sikertelenség elkerülésének szubjektív óhaja alkotta, valamint az a hiedelem, hogy a férfiaknak e folyamatból való kirekesztése biztosítja a kívánt eredmény elérését. Az „oksági” kapcsolat a mágikus hiedelmekben szubjektív természetéből fakadóan esetről-esetre változott is ahhoz hasonlóan, ahogyan a mai babonás ember számára az egyik esetben a sikertelenség oka az úton előtte átszaladó macska, másik esetben pappal vagy temetési menettel való találkozás. A fazekasság ugyanakkor — hangoztatja Thom-

* Ez a kifejezés Loszevtől származik.

son — bizonyos kémiai folyamatok elsajátítását is megkövetelte. De nem látja be, hogy a kémiai folyamatok elsajátítása nem a mágia által megállapított kapcsolatokban gyökerezett, hanem — mint Kesszigyi rámutat — az agyag, a homok, a tűz és e dolgok közti objektív oksági kapcsolatok felismerésében. S az oksági összefüggés utóbbi formája, azaz a logikai gondolkodás által megállapított oksági kapcsolat — Kesszigyi szerint — mindig létezett az ember kialakulásának időszakától kezdve, amennyiben az ember a munka révén emelkedett ki az állatvilágból. A munka ugyanis így vagy úgy mindig tudatos jelleget öltött, s valamilyen objektív ismereten alapult, jóllehet a társadalmi fejlődés korai szakában ezek az ismeretek primitívek voltak és összefonódtak a mágiával. Ez az egybefonódás azonban korántsem jelenti a mágia és a logika által megállapított oksági kapcsolatok azonosságát, hiszen az „oksági” kapcsolat a mágikus hiedelmvilágban szubjektív és változó jellegű volt, a logikai oksági összefüggést viszont az objektív jelleg és az állandóság jellemezte.

A következőkben Kesszigyi kimutatja a thomsoni koncepció fentiekben elemzett hibáinak a korai görög filozófia reprodukálását helyenként eltorzító következményeit. Mindenekelőtt leszögezi, hogy amennyiben a tudományos gondolkodás elvileg különbözik a mágikus-mitológikus képzetektől, annyiban az előbbit nem szülheti az utóbbi. Ezért nem ért egyet Thomsonnal, aki úgy véli, hogy a vallásos-mitológikus képzetek és a korai görög filozófusok nézetei a valóság visszatükrözésének nem két különböző módját képezik, hanem a világra vonatkozó azonos típusú nézeteknek két fázisát, vagy még kifejezettebben, a gondolkodás szakadatlan történelmi folyamatának egymást követő stádiumait. Ezt a thomsoni nézőpontot bizonyos mértékig igaznak fogadja el Kesszigyi az ógörög idealistákra vonatkozóan. A görög materialistákra való alkalmazásában viszont, nézete szerint, arra az igazolhatatlan következtetésre vezet, miszerint az antik materialisták — köztük az első görög természetfilozófusok — tanításai vallásos-mitológikus eredetűek és jellegűek. Ezt a következtetést Kesszigyi csak abban a korlátozott értelemben tartja igazolhatónak és elfogadhatónak, hogy az antik materialisták, ritka kivételtől eltekintve, nem küzdöttek le teljesen a mitológikus képzeteket, hogy világszemléletük nem volt mentes a hillozoizmustól és az antropomorfizmustól, hogy elismerték az isteneket, noha lényegében tagadták szerepüket a világ kormányzásában. Thomson azonban messze túlmegy e reális értelmezés határain. A görög filozófiát hieratikus eredetűnek tartja, s ennek igazolásaként a herakleitoszi logoszra hivatkozik. Megállapítása értelmében Herakleitosz alapvető doktrínáját, a logoszt eleusis-i, illetve orfikus titkok szellemében képzelte el. Továbbá azt is hangoztatja, hogy Herakleitosz antitetikus stílusa azt a célt szolgálta, hogy mondani-valóját megtöltse mágikus vagy misztikus jelentéssel.

Kesszigyi Herakleitosz fragmentumaira utalva kétségesnek minősíti ezt a thomsoni interpretációt. Kiemeli, hogy Herakleitosz úgy tekintett a poétákra és mitológusokra, mint akik kételkednek a dolgokban és ez benne nem keltett bizalmat irántuk. A görögség tanítóiról, Homéroszról és Hesiodoszról elítélőleg nyilatkozott. Néhány kijelentése pedig egyenesen ateista színezetű. Herakleitosz állást foglalt kor bizonyos vallási szertartásaival szemben is. Hangsúlyozta az engesztelő áldozatok bemutatásának és az istenek szobrai előtti hajlongásnak az értelmetlenségét és ellentmondásosságát, jóllehet nem tagadta az istenek létezését, csak kirekesztette őket a világteremtés aktusából.

Továbbá Herakleitosz szerint az igazi ismeretek forrása maga a természet. A gondolkodás — mondja — nagy erény és a bölcsesség abban rejlik, hogy „hallgassunk” a természetre, rekonstruáljuk azt a gondolkodásunkban és „ennek megfelelően cselekedjünk”.

Ezzel Kesszigyi koránt sem azt bizonyítja — és nem is az a célja — hogy Herakleitosztól általában idegenek voltak a vallásos-mitológikus, egyebek között a természeti jelenségek lelkes voltáról akotott képzetek. Érvei csupán annak bizonyítására szorítkoznak, hogy az első görög materialisták — köztük Herakleitosz — tanításainak forrása nem a vallás volt, hanem az objektív realitás hű megfigyelése és pozitív ismerete. Az első görög gondolkodók érdemeit abban látja, hogy elhagyták a mítosz területét és figyelmüket a természet tanulmányozásának szentelték.

Vitásnak tartja Kesszigyi Thomsonnak az eleatákról szóló jellemzését is. Ugyanis Thomson úgy véli, hogy a zsidó vallás istene, Jehova a parmenideszi „Egy” hasonmása. Tételének alátámasztására azt a megfontolást veti fel, hogy mindkettő (Jehova és az „Egy”) a tiszta lét abszolút koncepciója, amelyet a materiális világnak minden konkrétságától és meghatározottságától való elvonatkoztatása révén hoztak létre. A fenti megállapítások, Kesszigyi szerint, Jehova és a parmenideszi „Egy” hasonlatosságának csupán néhány külső oldalát érintik, lényegében azonban köztük igen kevés közös vonás van. A Jehova isten, abszolút szabad és természetfölötti lény (szellem, ige, vagy ami tetszik)

akit tisztelni kell. Parmenidesz „léte” vagy „egysége” viszont nem foglal magában semmiféle sajátos isteni attribútumot. A parmenideszi „Egy” — absztrakció (fogalom, kategória) vagy mint azt máshelyütt Thomson már helyesen jegyzi meg: legkorábbi kísérlet a szubsztancia kategóriájának megformulázására. Ebből kiindulva Kesszigyi újabb különbségre mutat rá, nevezetesen arra, hogy az eleaták „léte” absztrakt, de racionálisan felfogható, ugyanakkor az isten megközelíthetetlen és megismerhetetlen. Kesszigyi továbbá azért sem ért egyet Jehova és a parmenideszi „Egy” thomsoni párhuzamba állításával, mert véleménye szerint az eleatákat lehetetlen fenntartás nélkül az idealisták közé sorolni. Az eleatákról kialakított tradicionális marxista interpretációval szemben az a véleménye, hogy az eleaták távolról sem voltak idealisták, noha vonzódtak ehhez, tagadva a mozgást és a dolgok sokféleségét. De a lényeg az, hogy maga ez a tagadás kapcsolatban volt azzal az általuk védelmezett tudományos materialista princípiummal, hogy a materiális lét örök (semmiből semmi sem keletkezhet!) és azzal az eszmével, hogy a lét nem keletkezik és nem is tűnik el. És amint a lét létezik, az mindent kitölt. A mozgást, amely állításuk szerint pusztá teret tételiz fel, ezért tartották lehetetlennek.

Mindezek alapján Thomsonnak szemben Kesszigyi arra a következtetésre jut, hogy az első görög gondolkodók megtagadták nemcsak a vallásos-mitologikus képzetek tartalmát, hanem jelentős mértékben annak formáját is.

Vitára adott alkalmat a gazdasági viszonyok és a filozófiai gondolkodás összefüggésének thomsoni megoldása is. A mű ezzel kapcsolatos negatívumait Rozentál bírálja. Kifejti, hogy Thomson leegyszerűsíti a materiális létfeltételek és a társadalmi tudat kapcsolatának marxista koncepcióját, mivel a görög természetfilozófiát az ókori Görögország gazdasági bázisának projekciójaként fogja fel. Ez a vulgarizálási tendencia jelentkezik Thomsonnál, amikor Herakleitosznak az ellentétek egymásba való átmenetéről szóló törvényét úgy tárja fel, mint azoknak a formáknak a természetére való kivetítését, amelyekben a rabszolgatartó társadalom keretei között kialakult új, árutermelési viszonyok megtalálták tükrözésüket az emberi tudatban.

Valójában — ahogyan Rozentál helyesen elemzi — Herakleitosznak az ellentétek harcáról szóló tanítása nem az árutermelés ideológiai projekciója, mint Thomson véli, hanem a természet adekvát visszatükrözése.

Természetesen Rozentál sem tagadja, hogy Herakleitosz felismerése kapcsolatban állt az árutermelés és a rabszolgatartó társadalom teremtetten viszonyokkal. Elismeri, hogy a termelés technikájának virágzása, a tengerhajózás fejlődése, a kolonizáció, az árutermelés fejlődése és az áruk cseréje, amely lehetővé tette az eszmék cseréjét és kölcsönhatását, megteremtette a tudományos és filozófiai felfedezések lehetőségét. Sőt, ezen túlmenően azt is belátja, hogy a rabszolgatartók és rabszolgák, a gazdagok és szegények közti ellentmondások, s a kor osztályharcai szükséges anyagként szolgáltak ama feltevés számára, amely rámutatott az ellentétek harcának és kölcsönös áthatásának általános jellemzőire. Az is világos továbbá Rozentál előtt, hogy a társadalom osztályokra tagozódása bevitte az osztályharcot a filozófia területére is, s ennél fogva lehetetlen objektíve feltárni a filozófiai koncepciók lényegét, ha nem vesszük figyelembe a filozófus reális pozícióját az osztályok harcában. A filozófus osztályhelyezete kiütközik szociális és politikai nézeteiben és emellett olyan problémák megoldásában is, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban a gondolkodók politikai felfogásával. Így például Hegel, folytatva és elmélyítve Herakleitosznak az ellentétek harcáról mint a fejlődés forrásáról szóló tanítását, nagyban hozzájárul a fejlődés dialektikus értelmezéséhez. Hegel osztályálláspontjának figyelembevétele nélkül lehetetlen megérteni az adott törvényről szóló felfogásának következtetenségét és ellentmondásosságát. A hegeli politikai nézetekre jellemző kompromisszumos nézőpont megtalálta visszatükrözését az ellentétek harcának mint az ellentétek semlegesítésének, szintézisének magyarázatában. Rozentál véleménye szerint e tanításban, noha idealista módon eltorzítva jelenik meg, mégis az objektív valóság tényleges törvényeinek visszatükrözését kell látnunk, mint ahogy Lenin is azt emelte ki, hogy Hegel zseniálisan kitalálta, hogy a fogalmak dialektikájában a dolgok dialektikája van. Ezt a megállapítást érvényesnek tekinti Herakleitoszra is, aki mellesleg szólva, nem volt megterhelve a hegeli idealizmussal.

Thomson könyvében kísérletet tesz arra is, hogy a görög filozófusok tanításainak sajátosságait közvetlenül osztályhelyzetükből vezesse le. Még tovább megy ezen az úton Loszev, aki utószavában kijelenti, hogy ha a fő gazdasági tényező a rabszolgamunka volt és a rabszolgát házállatnak és ugyanakkor árunak tekintették, akkor ezáltal az új gazdasági bázisnak arra kellett ösztönöznie a filozófiai gondolkodást, hogy a környezetet tárgynak és egyben élőnek fogja fel. Eszerint az ókori természetfilozófiai materializmus minden

megoldása, és-elve a rabszolgaságban és az árutertermelésben rejlik, amely felváltotta a régi nemzeti társadalom naturalis gazdaságát.

A fentiek értelmében például — fejti ki ellenvetését Rozental — Thalesznek a vízről mint általános anyagi őslényegről szóló tanítása is a rabszolgaviszonyokban és az árutertermelésben gyökerezne. De éppen Engels egyik kitétele figyelmeztet arra, hogy a görög materialisták magától értetődően olyanak vették a természetet, amilyen. Továbbá az antik naív dialektika magyarázata során Engels nem egyszer hivatkozik arra, hogy az értelem kezdetben a természet általános képét ragadja meg: a jelenségek kapcsolatát, kölcsönhatását, mozgását és fejlődését. Tehát Engels a görög materialista természet-filozófia magyarázatában tekintettel van a tudat fejlődésének logikájára és nem korlátozódik a rabszolgaság termelési viszonyainak elemzésére. Thomson idézi ugyan Engelist — állapítja meg Rozental —, de sajnos nem tulajdonít tételének elvi jelentőséget.

Az antikvitás filozófiai tanításait Thomson úgy vizsgálja mint tiszta „ideológiát”. Ez utóbbi fogalmat pedig a szerző a szó szűkebb értelmében használja, azaz az osztály-érdekek diktálta tisztán elfogult vélemények megjelöléseként. S e redukált „ideológiához” tartozónak vallja az első természetfilozófusok kozmológiai spekulációit teljes egészükben.

Rozental nem fogadja el ezt a megoldást, mert az szerinte ilyen vagy olyan módon elvezet aszóban forgó filozófiai tanításokban rejlő objektív igazság elemeinek tagadásához. Nem vitatja, hogy a filozófiai koncepciókban elkerülhetetlen elem az „ideológia”, a szó thomsoni értelmében. Sőt, a filozófia általában ideológia, egyike az ideológiai formáknak. De Thomson túlságosan egyoldalúan alkalmazza ezt a fogalmat. Marx és Engels néhány korai művében (szórványosan a későbbiekben is) ezt a fogalmat a valóság fonák visszatükrözésének vagy az emberek tisztán szubjektív érdekei által sugalt visszatükrözés megjelölésére alkalmazták. Náluk és a modern marxista irodalomban az ideológia fogalmának van más jelentése is, amely ilyen vagy olyan osztály nézeteinek és elméleteinek rendszerét jelöli, amelynek tartalma, történelmi jelentősége és értéke attól a szereptől függ, amelyet az adott osztály a társadalom fejlődéstörténetében betölt. Ebben az esetben — Rozental szerint — szigorúan ragaszkodni kell a történetiség elvéhez: más dolog a progresszív osztály ideológiája és megint más a letűnt osztály ideológiája, amely már kimerítette lehetőségeit és fékezi a társadalmi fejlődést. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt korok ideológiája — ha progresszív osztály ideológiájáról van szó — visszatükrözhet (és valóban vissza is tükrözött) az objektív világnak és törvényszerűségeinek bizonyos oldalait.

Thomson maga is megpróbálja menteni tételét. Herakleitosz szóbanforgó törvényéről szólva megállapítja, hogy a filozófiai elméleteknek szükségképpen tartalmazniuk kell az objektív igazság ismeretes részét, merthízen azok a termelési viszonyok, amelyeknek projekciójaként a filozófiai tanítás megjelenik, a természet részét képezik.

Kétségtelen — mondja Rozental —, hogy a társadalom a természet része. De ebből még nem következik, hogy a filozófiai elméletek minden tételének magyarázatát a gazdasági viszonyokban kell keresnünk. Persze szerinte is tagadhatatlan, hogy a görög filozófiai gondolkodásban vittek át társadalmi jelenségekről és folyamatokról alkotott fogalmakat a természetre. Mégsem lehet azonban ezt a momentumot abszolutizálni és minden filozófiai kategóriát erre visszavezetni. Ez a megközelítés annál is inkább hibás, mivel — mint maga Thomson helyesen hangsúlyozza — a görög filozófusok gondolkodására jellemző a természet és a társadalom megkülönböztetése. Ha ez így van — márpedig így van —, akkor nincs alap arra, hogy a miletosziak természetfilozófiáját „egészében és teljesen” a tiszta „ideológiához” soroljuk és tagadjuk a természet közvetlen megfigyelésének és a termelési gyakorlat sikereinek a miletosziak kozmológiájára irányuló mindenféle hatását, mint ahogy ezt Thomson teszi. Rozental rámutat arra is, hogy a szerző nem veszi figyelembe, hogy a korai görög rabszolgatartó viszonyok, a gazdasági fejlődés szükségletei megkövetelik magának a természetnek a tanulmányozását.

Rozental a könyv bírálata során azt is kimutatja, hogy a szerző általában eltúlozza az árutertermelés jelentőségét az antik görög gondolkodók filozófiai kategóriáinak értelmezésében. Ez a túlzás világosan kiütközik a herakleitoszi tűz-koncepció, a parmenideszi lét-felfogás és a demokritoszi atomizmus thomsoni magyarázatában. A herakleitoszi őslvet, a tüzet univerzális ekvivalensként fogja fel Thomson, az antik atomizmust pedig visszavezeti az árutertermelésre jellemző individuum ideológiai visszatükrözésére. Ehhez hasonlóan jellemzi Parmenidesz nézeteit is. Parmenidesz tiszta lét fogalmáról azt állítja, hogy attól minden minőség idegen és az tulajdonképpen az árban rejlő absztrakt munka szellemi visszatükröződése. Vagy más helyütt: Parmenidesz tiszta létének értelme fetisizmus, amely az érték pénzformáját tükrözi. Sőt, odáig megy a szerző, hogy ezt a

szempontot messzemenően általánosítja. Szerinte az érték pénzformája kardinális jelentőségű faktor az egész filozófiatörténet számára.

Mindehhez Rozental a következő kritikai megjegyzéseket fűzi. Már Marx rámutatott arra, hogy az árufetisizmus csak a felett árutermelés, azaz a kapitalista termelés viszonyai között válik uralkodó jelenséggé; az antik termelő módokban viszont az árutermelés csak alárendelt szerepet játszott. Természetes, hogy olyan körülmények között, amikor a rabszolgatartó rendre a naturális gazdálkodás volt jellemző, aligha helyes az akkori filozófiai gondolkodásnak árufetisista jelleget tulajdonítani és azt gondolni, hogy minden filozófiai kategóriát az érték pénzformája szüli. Ez a feltevés egyébként Parmenidesz és általában a görög filozófusok esetében azért is alaptalan, mert nemcsak Parmenidesz, de még a nála kis híján két évszázaddal később élt Arisztotelesz sem ismerte az absztrakt munka fogalmát. Ezt nem is ismerhette, mert az akkori gazdaságban még nem volt meg a munka különböző neveinek az az összehasonlíthatósága, amelynek általánosítása az absztrakt munka. Márpedig az absztrakt munka lényegének felismerése elengedhetetlen feltétele az érték és méginkább az érték pénzformája felfedezésének.

Mindent egybevetve Thomson metodológiai pozíciójának sebezhetőségét Rozental abban jelöli meg, hogy a szerző a filozófiai gondolkodás kategóriáit s azok lényegét közvetlenül a termelési viszonyok struktúrájából vezeti le és ignorálja azt a körülményt, hogy a filozófia az objektív valóság és törvényei visszatükrözésének és általánosításának történetileg és szociológiailag meghatározott formája.

A korai görög filozófia thomsoni reprodukálásának néhány részletkérdése körül szintén komoly vita alakult ki. Ezekkel kapcsolatban Loszev és Kesszigyi fejtette ki nézeteit.

Loszev a pythagoreus tanok thomsoni értékeléséhez fűz megjegyzéseket. Helyesli ugyan a pythagoreus tanításoknak mint az új középosztály (az arisztokrácia és a parasztság között elhelyezkedő osztály) nézeteinek Thomsonnál megtalálható magyarázatát, de egyben hangsúlyozza a további ilyen irányú kutatások szükségességét is. Fejtegetései értelmében kétségtelen, hogy az a szillogizmus, mely szerint minden misztikus — arisztokrata és reakciós; minden pythagoreus — misztikus; tehát, minden pythagoreus — arisztokrata és reakciós, elejétől végig hamis. Álláspontjából az is kiderül, hogy lényegében egyetért Thomsonnal abban, hogy a pythagoreusok tanai demokratikusak voltak.

Kesszigyinnél viszont ellenvetésre talál ez a felfogás. Szerinte nem meggyőző Thomsonnak az az érve — mellyel a pythagoreusok demokratizmusát akarja bizonyítani —, hogy ez az iskola szolidáris volt a népi mozgalmakkal. Kesszigyi úgy véli, hogy a szerző nem szentelt kellő figyelmet Diodorosz közlésének, amely éppen arra enged következtetni, hogy a pythagoreus szövetség antidemokratikus, oligarchikus jellegű volt. E közlés szerint kb. az i. e. 510-ben Szibarisz városában a demokratikus párt győzelmet aratott az arisztokrata párt felett. Ez utóbbi képviselői, akiknek vagyonát elkobozták, Krotonban kerestek menedéket és segítséget. Amikor pedig a szibariszi demokraták követelték a menekültek kiadását, a krotoniak Pythagoras hatására megtagadták e követelések teljesítését. Ez háborúra vezetett. A háborúban a krotoniak győztek: Szibarisz lakosságának nagyrészt kiirtották és a várost lerombolták. Ez a tény, Kesszigyi szerint, föltehetőleg nemcsak az akkori idők háborúit jellemzi, hanem a pythagoreus szövetség gyakorlatát is, minthogy az vezető szerepet játszott a háborúban.

A legyőzött demokrácia képviselői — mint arra Kesszigyi utal — a népgyűléseken részleteket olvastak fel Pythagorasz könyvéből „Szent szó” címen azzal a céllal, hogy bizonyítsák a pythagoreusok tanainak antidemokratikus jellegét.

Végül Kesszigyi kétségbe vonja Thomsonnak azt a véleményét, miszerint a pythagoreusok demokratizmusát harmónia tanuk is igazolja.

Véleményünk szerint Kesszigyinek egyik ellenérve, az, hogy Platon, aki sokmindenben követte a pythagoreusokat, mindig megmaradt az antik demokrácia ellenségének, kivéve azt az egy esetet, amikor elismerte, hogy a demokrácia a tyranniához viszonyítva (a 30 zsarnok uralmáról van szó) „tisztá arany”, — nem eléggé meggyőző. Szemünkben Kesszigyi ellenérvét az a körülmény teszi bizonytalanná, hogy Platon filozófiájának alakulására több elődje is hatást gyakorolt, így Szokratesz, Parmenidesz, és gondolkodói fejlődésének csak utolsó szakaszában érvényesült a pythagoreusok hatása. Ezért lehetséges, hogy Platon antidemokratizmusának eszmei előzményeit nem a pythagoreusoknál, hanem Szokratesznel kell keresni.

Persze Kesszigyi sem zárja ki a pythagoreusi tanok demokratizmusáról szóló magyarázat lehetőségét, csupán jelzi azokat az akadályokat, amelyekkel ennek a felfogásnak meg kell küzdenie.

Loszev és Kesszigyi is bírálja Thomsonnak azt a nézetét, mely szerint Herakleitosz dialektikája azt fejezi ki, ami régi és haladó volt, Parmenidesz munkássága viszont annak keletkezését jelenti, ami az antik gondolkodásban új és fejlődőképes volt abban a pillanatban, amikor az ősközösségi társadalom ideológiai útját végérvényesen félredobták. Ezzel kapcsolatban Kesszigyi kimutatja, hogy Thomsonnak ez a megállapítása összeegyeztethetetlen azzal a párhuzammal, melybe a parmenideszi „Egy”-et és a zsidó vallás istenét állította. Megjegyzi továbbá, hogy a herakleitoszi dialektika híven tükrözte korának társadalmi átalakulásait is, és a későbbi filozófiai gondolkodásra gyakorolt hatásában sem maradt el a zenoni „negatív dialektika” hatása mögött.

Mindezzel még nem merítettük ki a vita anyagát. Néhány olyan kisebb jelentőségű részletkérdés vitája, mint pl. a tér és az idő fogalmának kialakulása a primitív gondolkodásban, a hesiodoszi Theogonia, az orfikusok demokratizmusa, Herakleitosz és Szophoklesz vallásos-filozófiai eszméinek megegyezése és így tovább, kimaradt ismertetésünkből. Ennek ellenére, úgy gondoljuk, a vita lényegét — az elvi metodológiai jellegű kérdésekben kibontakozott polémia eredményeit — összefoglaltuk.

*

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vita eredményeként a marxista filozofiatörténet számos általános módszertani és konkrét ókor-történeti problémája közelebb került a helyes megoldáshoz. Egyben világosabbá vált az is, hogy melyek azok a problémák amelyek már megoldást nyertek, illetve még további kutatást igényelnek. Ez utóbbiak esetében — amennyiben nem elvi kérdésről volt szó — a szovjet filozófusok nem szögeztek le kategorikus álláspontot, véleményüket inkább hipotetikus formában fogalmazták meg. Nem akarták, mint ahogy nem is lehet, eleve kizárni más irányba tájékozódó, de marxista filozófia elvi szempontjait szemelőtt tartó kutatás lehetőségét. A vitának ez a jellemző vonása igen tanulságos és azt, nézetünk szerint, feltétlenül hasznosítani kell a hazai filozófiai polémiaiak során is.

Mindent egybevetve, úgy véljük, hogy Thomson könyvével és a hozzá fűződő vitaanyaggal való megismerkedés hasznos lehet nemcsak a filozofiatörténészek, hanem a filozófia más diszciplínáival foglalkozók számára is.

Somogyi János

KONZULTÁCIÓ

A politikáról

A nemzetközi munkásosztály sok évtizede eredményes harcot folytat a szocializmusért. E harcnak kiemelkedő ütközetei a politikai jelenségek területén zajlanak. Ezért érthető, hogy a marxizmus—leninizmus nagy fontosságot tulajdonít a politikai jelenségek vizsgálatának.

A politika lényegének feltárásával már az első osztálytársadalmak létrejötte óta foglalkoztak, de ezen a területen eluralkodtak az idealizmus különböző válfajai. E nézetek legáltalánosabb közös vonása, hogy az emberi természet szerepel bennük kiindulópontként a politikai jelenségek vizsgálatában. A politikával tudományosan foglalkozó első jelentősebb gondolkodó, Aristoteles, ezt úgy fejezte ki, hogy az ember természettől fogva állami életre hivatott élőlény, „ebből következik” nála, hogy az állam a természetszerű jelenségek közé tartozik.¹ Az aristotelesi gondolat magva, az emberi természet mint kiindulópont, a politikai jelenségek vizsgálatával foglalkozó gondolkodók fő irányává a természetjogi-iskola képviselőinek is kiindulópontjává vált. Igaz, az emberi természet egyeseknél eredendően rossz, a „mindenki harcra mindenkiel szemben” forrása, másoknál az ember eredetileg jó, csak a társadalom, azaz a politika, az állam (mely fogalmakat leggyakrabban azonos értelemben használtak) teszi rosszá az embereket. Abban azonban megegyeznek ez irányzat képviselői, hogy az állam, a politika okait, formáit „az emberek közös természetéből és alkataból kell levezetni”.²

Az emberi természet mint kiindulópont azonban nem válhat reális alapjává a politikai jelenségek tanulmányozásának, mert az emberi természetből nem lehet megmagyarázni a bonyolult politikai folyamatok lényegét, mozgását. Éppen úgy a politikai jelenségek, eszmék és intézmények létrejöttét nem lehet az emberek önkényes akarati viszonyaiként, tudati állapotaként felfogni, amint ezt a természetjogi iskola változataként a különböző „szerződéses” elméletek megalkotói tették, akik a politikai intézmények, az állam létrejöttét az emberek önkényes társulásából vezették le. Ezek az elméletek az emberi cselekedeteket, az emberek tudati állapotát elszakítják reális viszonyaiktól, amelyek alapján azok létrejönnek, így a politikai jelenségekben kifejeződő törvényszerűségek feltárására alkalmatlannak bizonyultak.

A politika tudományos kategóriája a marxizmus—leninizmus tanításának egységei rendszerében születhetett meg. A politika kategóriájának lényege csak más társadalmi jelenségekhez való viszonyában tűnik ki. A politikának a társadalom életében betöltött szerepét elsősorban a gazdasághoz való viszonya tárja fel. A marxizmus alapelve a társadalmi jelenségek magyarázatában, hogy az adott társadalom gazdasági viszonyai, a gazdasági alap határozza meg a társadalom felépítményét, így a politikai intézmények és nézetek lényegét is.³ A gazdaság meghatározó szerepe kifejezésre juttatja az osztályok alapvető érdekeit, amelyek a politika, az osztályharc, az államhatalom segítségével valósulnak meg. A politika a gazdasági viszonyoknak következménye, azokat tükrözi, kifejezi. Lenin szavaival szólva: „a politika a gazdaság koncentrált kifejezése.”⁴

¹ Aristoteles: Politika. Magy. Fil. Társ. Könyvtára. 1923. 19. o.

² Spinoza: Politikai tanulmány. Akad. Kiadó, 1947. 68. o.

³ A materialista felfogás szerint a történelemben végső fokón a való élet termelése és újra termelése a meghatározó mozzanat. Engels levele Blochhoz. 1890. szept. 21—22. M. E. VI. levelek, Szikra, 493. o.

⁴ Lenin Művei. 32. köt. Szikra, 74. o.

A gazdasági viszonyokat azonban a felépítmény más elemei is tükrözik. A politika specifikuma a felépítmény többi eleméhez képest abban van, hogy a politika általában a legközvetlenebbül kapcsolódik az alaphoz, a politika reagál a leggyorsabban és a legérzékenyebben a gazdasági alapon végbemenő változásokra. Az alap és a felépítmény bonyolult, sokoldalú kapcsolatában a politika speciális szerepe abban van, hogy az alap jórészt a politika közvetítésével határozza meg a felépítmény más részeinek mozgását, fejlődését.

Lenin a politika területét és lényegét a következőkben határozza meg: „A szocialdemokrácia a munkásosztályt nemcsak az adott munkáltató csoporthoz való viszonyában képviseli, hanem a mai társadalom valamennyi osztályához, az államhoz mint szervezett politikai hatalomhoz való viszonyában is.”⁵

A politika fő kérdése az egyes társadalmi osztályoknak az államhatalomhoz való viszonya. Az államhatalom megtartása vagy meghódítása az osztályharcban a szembenálló osztályok legfontosabb feladata, mert a politikai hatalom védi és juttatja érvényre az osztályok gazdasági érdekeit. Így pl. a mai burzsoá állam a monopolista tőkes csoportok gazdasági érdekeinek legfontosabb politikai eszköze, eszköz a proletariátus alapvető osztályérdekei érvényesülésének megakadályozására.

A politika természetesen nemcsak az egyes osztályok általános, alapvető érdekeit juttatja kifejezésre. Alarendelt jelentőségű követelések is jelentkeznek, amelyek nem vetik fel közvetlenül a politikai hatalom megragadását, mint pl. a politikai jogokért való harc, mert hiszen a történelem nem mindig teremt kedvező feltételeket a politikai hatalomért való harc közvetlen megvívására. De ezeknek a nem alapvető érdekeknek, politikai céloknak jelentős szerepük lehet a politikai hatalom megszerzésében, megtartásában.

Az egyes osztályok alapvető érdekeit a politikai pártok fejezik ki tudatos módon, ezért az osztályok harca a politikában elsősorban a pártok harcában, illetve pártok tevékenységében jut kifejezésre.

A politika kategóriája tehát magában foglalja az osztályok viszonyait, úgy ahogyan azok mozgásukban a pártok, állami és egyéb intézmények tevékenységének folyamatában jelentkeznek, az osztályok harcát az államhatalom meghódítására, felhasználására és kiépítésére, az osztályok viszonyát és harcát a politikai nézetek területén.

A politika kategóriájában alapvető jelentőségűek a legfőbb intézmények, elsősorban az állam, mert az osztályharc sorsa a politikai harc és az intézmények területén dől el. De nem szabad lebecsülni a politikai ideológia jelentőségét, amely egyaránt tükrözi a gazdasági és politikai viszonyokat. A politikai ideológiák létrejöttében az adott gazdasági és osztályviszonyoknak van meghatározó szerepe. A politikai intézmények megjelenési formáját, tevékenységét a már létrejött politikai ideológiák befolyásolják. A politikai ideológiák azonban nemcsak alakítják a gyakorlati politika menetét, a politikai intézmények fejlődését, hanem tükrözik is azt. A proletárdiktatúráról szóló tanítások már létrejönnek a proletárdiktatúra megvalósulása előtt, a marxizmus politikai ideológiája rányomta bélyegét a szocialista állam egész szervezeti rendszerére és gyakorlati tevékenységére. De a proletárdiktatúráról szóló elmélet állandóan továbbfejlődik a szocialista állam gyakorlata, tevékenysége alapján. Így pl. a proletárdiktatúráról szóló tanítások nemcsak a munkásosztály felszabadulásának, a szocializmus megvalósításának történelmi szükségszerűségét tartalmazza, hanem a szocialista állam funkcióinak, a proletárdiktatúra mechanizmusának elméletét is, amely a már kialakult szocialista politikai rendszer gyakorlatának elméleti általánosítása.

A politikai intézményeket az emberek általában többé-kevésbé tudatos módon alakítják, és a politikai harc is a politikai tudat alapján megy végbe. A politikai gyakorlat a munkásosztály harca, azonban mindig újabb és újabb elméleti általánosításokat tesz lehetővé és szükségessé, gazdagítja, fejleszti a tudományos politikai ideológiát. A munkásosztálynak az osztályharcban érdeke, hogy ideológiája hűen tükrözze a gazdasági és politikai viszonyokat, visszaverje, megcáfolja az ellenséges ideológiákat. A politikai tudatosság, az osztályöntudat a siker lényeges feltétele az osztályharcban. Lenin szerint „a munkástömegek öntudata nem válhat igazi osztályöntudattá, ha a munkások nem tanulják meg konkrét és amellett feltétlenül időszertű (aktuális) politikai tények és események alapján, hogy *valamennyi* többi társadalmi osztályt szemmel tartsák szellemi, erkölcsi és politikai életük *minden* megnyilvánulásában: ha nem tanulják meg, hogyan kell a gyakorlatban *valamennyi* társadalmi osztály, réteg és csoport életének és tevékenységének *minden* oldalát materialista módon elemezni és materialista módon értékelni.”⁶

⁵ Lenin Művei. 5. köt. Szikra, 414. o.

⁶ Lenin Művei. 5. köt. Szikra, 1953. 428. o.

A politika nemcsak a szembenálló osztályok általánosított érdekeinek kifejezője egymáshoz és a politikai hatalomhoz, hanem miután létrejött, maga is alakítja, befolyásolja a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődését, új feltételeket hozhat létre a gazdasági törvények érvényesülése számára. Ebben kifejezésre jut a politika viszonylagos önállósága. Engels írja: „Két egyenlő erő kölcsönhatása az egyfelől a gazdasági mozgás, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő új politikai hatalomé, amelynek, minthogy egyszer létesült, saját mozgása is van. A gazdasági mozgás nagyjában és egészében utat tör magának, de nem kerülheti el az általa létesített és viszonylagos önállóságra szert tett politikai mozgás visszahatását, egyrészt az államhatalom mozgásának, másrészt az ezzel egyidejűleg létrehozott ellenzék mozgásának visszahatását sem. Ahogy a pénzpiacokon nagyjában és egészében s a már érintett fenntartásokkal az ipari piac mozgása tükröződik — persze eltorzítva —, úgy tükröződik a kormány és az ellenzék harcában a már előzőleg meglevő és harcoló osztályok küzdelme, de szintén megfordítva, nem közvetlenül, hanem közvetve, nem mint osztályharc, hanem mint politikai elvekért folyó harc, s annyira eltorzulva, hogy évezredekbe telt, amíg a nyitjára jöttünk”.⁷

Az engelsi gondolatban feltárul a politika viszonylagos önállósága, amely a következőkben nyilvánul meg:

- a) A politika visszaható, alakító szerepében;
- b) A politika sajátos törvényszerűségeiben, amelyek feltárják a politikai jelenségek közötti lényeges összefüggéseket.

A politika visszaható, alakító szerepe több irányban juthat kifejezésre. Ha a politika a társadalmi fejlődés törvényeinek érvényesülése irányában hat, akkor haladó szerepet tölt be. A szocialista államok gazdasági szervező tevékenysége erre példa. A politika hathat reakciós módon, amikor az állami tevékenység fő irányja a társadalmi-gazdasági fejlődés útjának elzárására irányul, de ez csak átmeneti sikereket hozhat. A leggyakrabban az állami, politikai tevékenység egyes törvények érvényesülését segíti, mások érvényesülését gátolni próbálja. Ez függ alapvetően az államtól, a politika osztálytartalmától.

A munkásmozgalom kiemelkedő teoretikusai a politikai jelenségeket törvényszerű folyamatként vizsgálják. A politikai harcoknak megvannak a maguk sajátos mozgásai, a politikai harc menete, amint erre Lenin rámutat, sajátosságok logikát áruel. „A politikának... — írja Lenin — megvan a maga objektív logikája, amely független az egyes személyek vagy pártok előzetes célkitűzéseitől”.⁸ A munkásmozgalom forradalmi pártjának éppen az feladata, hogy a politikai jelenségek objektív logikájának feltárásával reális alapra helyezze a mozgalom mindenkorai gyakorlatát. A nemzetközi munkásmozgalom több évtizedes harcában tárultak fel a politikai jelenségek olyan törvényszerűségei, mint pl. a párt vezető szerepe a szocialista forradalomban, a proletáriátus diktatúrájának szükségessége a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egész időszakában, stb.

A marxizmus által feltárt politikai törvényszerűségek érvényesítésében, gyakorlati alkalmazásában nagy szerepe van a stratégiának és taktikának. A kommunista pártok a stratégia és taktika segítségével elemzik a mindenkorai objektív és szubjektív oldalak kölcsönös viszonyát, tűznek ki célokat, feladatokat a mozgalom számára, kidolgozzák az elérendő célok megvalósításának módszereit, taktikáját. A gyakorlat politikai sikerei vagy kudarcai bizonyítják a stratégiai cél és taktika megvalósításának helyességét.*

A politika viszonylagos önállóságának két fő vonása mellett lényeges mozzanat a politikai nézetek, tradíciók folyamatossága, egymásbakapcsolódása, amely elsősorban a politikai intézmények megjelenési formáját befolyásolja. Ezek a hagyományok sokszor zavarják a politikai intézmények, nézetek igazi arculatának felfedését. A tradíciók két irányban hathatnak: segíthetik vagy akadályozhatják a politikai intézmények, nézetek

⁷ Engels levele Schmidthez, 1890. okt. 27. Marx—Engels Válogatott levelei, Szikra, 487. o.

⁸ Lenin Művei: II. köt. Szikra, 1959. 386. o.

* Amikor a polgári filozófusok a politikáról mint tudományról beszélnek, rendszerint a politika külsőleges jegeit sorolják fel, de lényegéről hallgatnak. Így pl. Benedetto Croce szerint a politika három részből áll: ezek közül az első a tulajdonképpeni elmélet vagy *politikai filozófia*, amely a politikai tevékenység természetét kutatja, meghatározza vonatkozásait az emberi szellem egyéb formáihoz, vagy tevékenységéhez és megállapítja a politikai fogalmakat (pl. az állam, a kormány, a szuverenitás, a tekintély, stb.) igazi jelentését. A második rész a *politikai történet* vagy az államok története, amelyet e kritikailag kidolgozott fogalmak segítségével fejtenek ki, ez maga a tényekben élő elmélet. Végül a harmadik a *politikai tapasztalati tudománya*, amely a történelmen alapul, induktív módszerrel dolgozik, kialakítja és osztályozza az államok különféle alkotmányformáinak eszméit, valamint az elmélet különböző műveleteinek típusait. (B. Croce: A politika elemei, Franklin kiadás. 104. o.) Croce felfogásában a politika legfontosabb eleme: osztálymeghatározottsága tűnik el. Croce álláspontja szerint a tudományos politika művelői számára nem marad más feladat, mint a tények csoportjainak tanulmányozása, osztályozása önkényes szempontok alapján.

tartalmának, céljainak kibontakozását. A szentistváni ezeréves magyar állam hamis illúziója segítette az ellenforradalmi rendszer megszilárdítását Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása után. A haladó tradíciók ugyanakkor nagy hajtóerőt jelenthettek a mai politikai, társadalmi kérdések számára. A párt története, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság hagyományai eleven erőként hatnak hazánk szocialista átalakításában.

Gyakran előfordul, hogy politikai eszmék, intézmények elvesztik haladó tartalmukat a fejlődés folyamán, de a haladó múlt még sokáig nehezíti a megváltozott tartalom, a reakciós vonások felfedését. Így pl. Magyarországon a századforduló idején széles paraszti tömegek követték a 48-as Kossuth Pártot. A kossuthi politika 1848–49-ben joggal vívta ki népszerűségét, de a Kossuth nevét viselő 48-as párt teljesen beleilleszkedett az osztrák–magyar dualizmus rendszerébe és csak cégerül használta fel a kossuthi hagyományokat. Egyes pártok, politikai intézmények gyakorlati tevékenysége az igazi mérce tevékenységük megítélésében, csak ennek alapján lehet felfedni igazi arculatukat.

Az eddigiek során a politika területét alapvetően az adott társadalom belső viszonyai szemszögéből vizsgáltuk. A politika — szélesebb értelemben — átfogja az osztályok, szervezetek és államok viszonyát, tehát a bel- és külpolitikát egyaránt. A külpolitikában illetve a nemzetek közötti kapcsolatokban (több nemzetiségű államok esetében is), az osztályviszonyok és az osztályok harca új formában jelenik meg, a nemzetközi osztályharc formájában.

Az osztályok belső helyzete, egymáshoz való viszonya, az adott ország gazdasági és politikai rendszere határozza meg elsődlegesen a külpolitikát, amely kialakítja az államok és nemzetek egymáshoz való viszonyát. Az imperializmus időszakában a burzsoá történetírásban és szociológiában előtérbe kerül a külpolitika primatusának hirdetése a belpolitikával szemben. Az imperialista kor német szellemtörténeti iskolájának képviselője, Meinecke — a német Ranke történetfelfogásának elméleti alapjait elemezve és értelmezve — a következőképpen fogalmazza meg a külpolitika elsődlegességéről szóló felfogását: „Ranke tanaiból legkönnyebben érthető, a legszemléletesebben alkalmazható és ezért a legismertebb, hogy a külpolitikának primátusa van a belpolitikával szemben, hogy az állam belső alkotmánya és ennek kialakítása ama kényszerítő parancs alatt áll, amit *a külső hatalom és függelenség a világban reá ró. Az államnak úgy kell berendezkednie belül, hogy kifelé a lehetőség szerint jól helyt tudjon állni.*” A továbbiakban Meinecke arról szól, hogy „az alkotmány problémáját minden államnak a saját különleges szükségletének megfelelően kell megoldania, amely szükségletek közül a külpolitikaiak a legfontosabbak... Az ellentét a forradalom és a reakció között egyáltalán másodlagos a hatalmi politika és a külső viszonyok nagy kérdéseivel szemben. Ebben rejlik minden politika tulajdonképpen központja”.⁹ Meinecke utolsó sorai tartalmaznak a külpolitika elsődlegessége hamis nézetének igazi osztálytartalmát: a forradalmi és reakciós erők közti harc, az osztályok harcának leplezését és felcserélését a népek és nemzetek egymás elleni harcával. E nézetek ideológiailag megalapozzák az imperializmus hódító, leigázó törekvéseit, és a belpolitikában ideológiailag a munkásosztály harcának elnyomását, fékezését szolgálják.¹⁰

Valójában az egyes államok külpolitikáját nem lehet elválasztani az adott állam belső gazdasági és politikai rendszerétől. A fentiek során Lenin alapján megállapítottuk, hogy a politika az osztályok közötti kölcsönös kapcsolatok területe. Ez nemcsak a bel-, de a külpolitikára is vonatkozik: ahogyan a belpolitika a gazdaság koncentrált kifejezése, úgy végső fokon a külpolitika is az. Az egyes államok külpolitikájának alapvető indítékát az urlakodó osztály gazdasági érdekei váltják ki, de természetesen különösen a mi korunkban a tőkés államok politikájára jelentős hatást gyakorolnak a haladó erők, a néptömegek kibontakozó aktivitása, amellyel az imperialista külpolitikának is számolnia kell.

A külpolitika és belpolitika egységet képez. A kül- és belpolitika közötti kapcsolat azonban nem egyszer s mindenkorra adott merev egység. A külpolitikai tényezők, feltételek sokszor belső erőkként jelentkeznek. Gondoljunk csak arra, hogy 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság bukását külső tényezők, imperialista agresszió okozta elsősorban. Mindez csak eddigig ható tényező volt, végső soron hazánkban is a belső osztályerők fejlődése, a magyar munkásosztály harca szabott, kedvező külpolitikai feltételek mellett, új irányt a belső társadalmi fejlődésnek. Esetenként előforduló jelenség,

⁹ Idézi: Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatahoz c. tanulmányában. Fil. évkönyv. 1952. 197. o.

¹⁰ Nem véletlen, hogy a külpolitika elsődlegességének imperialista elmélete a Horthy-rendszer ideológiája fegyverzetében fontos helyet foglalt el. Hiszen Horthyék irredenta, sovínista, revizionista törekvéseit különösen szolgálta, segítette ez az elmélet. Ezt a kérdést részletesen elemzi Szigeti J. már említett tanulmányában.

hogy lényegében reakciós belpolitika kerekedik haladó külpolitikai elemekkel, mint pl. egyes volt gyarmati vagy félgyarmati országokban. Ennek oka az uralkodó burzsoázia sajátosság helyzetében keresendő, amely kénytelen ugyan antiimperialista külpolitikát folytatni, de antikommunista belpolitikája haladó külpolitikai vonalát gyengíti, következtetlenné teszi.

A jelenlegi időszakban megnövekedett a külpolitikai tényezők hatása a belső fejlődésre. Ennek okai: a) az imperializmus jelenlegi időszakában a monopóliumok hálózata kiterjedtebb, mint bármikor azelőtt volt, a nemzetközi monopolista csoportosulások befolyása az egyes tőkés államok külpolitikájára megerősödött. b) előbbi tényezőnél fontosabb, hogy a külpolitika a két társadalmi-politikai rendszer közti kapcsolatok területévé vált. E második tényező jelentősebben befolyásolja a tőkés államok külpolitikáját.

A mai világ jellemző vonása a szocializmus erőinek állandó térhódítása, az imperializmus rendszerének fokozódó általános válsága. „Korunk fő jellegzetessége, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik”¹¹ — állapítja meg a kommunista és a munkáspártok moszkvai Nyilatkozata. A szocialista világrendszer léte és erősödése, az erőviszonyok eltolódása a szocialista világrendszer oldalára mind erősebben kihat a tőkés országok kül- és belpolitikájára egyaránt. A szocialista rendszer gazdasági és politikai fejlődése jelentősen befolyásolja a kapitalista országok népeinek harcát, megkönnyíti a demokratikus és szocialista mozgalmak küzdelmét. A szocialista világrendszer az egyes tőkés országokban folyó harc külső feltétele, egyben a társadalom szocialista átalakításának fontos tényezője.

Új módon merül fel a bel- és külpolitika viszonya a szocialista tábor országainak egymáshoz való viszonyában és külpolitikai állásfoglalásaiban. A szocializmus országaiiban végbemenő belső átalakulások, a szocialista társadalmi rendszer építésében elért sikerek a szocialista országok egységes, szilárd táborát hozták létre. „A szocialista tábor egyesült ereje biztos garancia minden szocialista országnak az imperialista reakció merényletével szemben. Ily módon a szocialista államok tömörülése egységes táborba, e tábornak gyre szilárduló egysége és állandóan növekvő hatalma biztosítja a szocializmus teljes győzelmét az egész szocialista világrendszerben.”¹² Ebben a vonatkozásban a szocialista világrendszer az egyes országokban folyó szocialista építésben belső erőként hat.

A szocialista viszonyok megszilárdulása, fejlődése, a szocialista országok fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése a szocializmus, a kommunizmus építésének folyamatában az érdekek és célok mind szorosabb közösségét eredményezi. A szocialista társadalmi rendszer talaján „harmonikusan egybeolvadnak” a nemzeti érdekek a szocializmus táborának egységes nemzetközi érdekeivel. „Ezen az alapon jött létre és erősödik a nagy szocialista baráti közösség valamennyi népének erkölcsi és politikai egysége.”¹³

A szocialista tábor egységes internacionalista külpolitikája, állásfoglalásai a nemzetközi kérdésekben, a nemzetközi méretekben létrejött proletárdiktatúra belső szocialista rendszerének folyamánya. Ezzel szemben a kapitalizmus társadalmi rendszere a tőkés államok egymásközi ellentéteinek, a nemzeti önzésnek a talaja. A szocialista tábor országainak belső rendjéből a szocialista országok egységes külpolitikája következik, amelynek sarkalatos törekvése a béke biztosítása, a leszerelés, az elnyomott népek nemzeti függetlenségi mozgalmának támogatása stb. A politika nem örök társadalmi kategória, az osztályok és államok létezéséhez kapcsolódik és ezért az osztályok és államok megszűnésének folyamatában a kommunista társadalom kifejlődése nyomán elveszti létjogosultságát.

Vészi Béla

¹¹ A Moszkvai Értekezlet Nyilatkozata. Társ. Szemle, 1960. 12. sz. 4. o.

¹² Uo. 12. o.

¹³ Uo. 14. o.

ISMERTETÉSEK

M. I. Rutkevics: Dialektikus materializmus

A szovjet filozófiai élet fellendülését az utóbbi évek számos ténye mutatja. Ezek között jelentős helyet foglal el az 1958-ban megjelent filozófiai tankönyv, *A marxista filozófia alapjai*. A szovjet filozófia sokoldalúan fejlődő gazdagságát jelzi, hogy az elmúlt néhány év alatt több tankönyv jelent meg, elsősorban dialektikus materializmusból, amelyekben a szerzők saját elképzeléseiket, új javaslatokat is kifejtik. Ennek egyik pozitív eredménye a marxista filozófia foglmainak és tételeinek újszerű, előrevivő megvilágításában fejeződik ki. Jelentős előrelépés ebből a szempontból Rutkevics professzor tankönyvének megjelenése. M. I. Rutkevics *Dialektikus materializmus* című tankönyve, mely közel hat-száz oldal terjedelmű, *A marxista filozófia alapjai* kiadását követő évben, 1959-ben jelent meg. Az új tankönyv jelentőségét több vonatkozásban is ki kell emelni. Szerkezeti felépítése, az anyag magas színvonalú, elméletileg és módszertanilag egyaránt egységes koncepció alapján történő kifejtése, a természettudományos szakok speciális igényeinek és követelményeinek sikeres kielégítése, egyes kérdések (a mozgásformák osztályozása, a fejlődés törvényszerűségei, az ellentmondás kibontakozása a fejlődés folyamatában stb.) tudományos igényű, új elméleti megoldásai tekintetében egyaránt jelentős Rutkevics munkája.

*

A tankönyv szerkezeti felépítése eltér a dialektikus materializmusnak 1954–55 óta meghonosodott és *A marxista filozófia alapjaiban* is alkalmazott felosztásától. Ezzel kapcsolatban a szerző a következő megjegyzést teszi: „... a tanfolyam szerkezetét a programhoz képest némileg megváltoztattuk. Ez az előadó joga, és a szerző élt is vele, hogy a dialektikus materializmus tanfolyamának lehetséges felépítési

sémái közül javasoljon egyet...” (3. o.). Ez a javasolt szerkezet a következő: I. A dialektikus materializmus mint egyedül tudományos világnézet; II. Az anyagi világ, mint egész; III. Anyag és tudat; IV. Ismeretelmélet; V. A dialektika mint tudomány és gondolkodási módszer; VI. Mennyiség és minőség; VII. A progresszív fejlődés és törvényszerűségei; VIII. Az ellentétek egysége és harca; IX. A dialektika néhány kategóriája.

A kifejtés ilyen felépítése lényegében a dialektikus materializmusnak Leninnél található — materializmusra és dialektikára való — felosztásán alapul. (Lenin: Marx Károly.) Átveszi továbbá a materializmusnak Sztálin által összefoglalt alapvonásait. (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.) A dialektika belső felosztását illetően azonban már nem követi a sztálini alapvonásokat és eltér a dialektika törvényeinek engelsi felsorolásától is. (Engels: A természet dialektikája.)

Ez a felosztás egészében véve tehát nem új, csupán részleteiben — a dialektika belső felosztásában — tartalmaz új vonásokat. Természetesen ez is figyelemre méltó és feltétlen megvitandó. Nézetem szerint a dialektikának ilyen felosztása nem tekinthető egyértelműen pozitívnak és előrevivőnek. Hiányzik a felosztás egységes alapelve, problematikussá az egyetemes összefüggések helye stb.

Jelentősebb probléma azonban a dialektikus materializmus, általában a marxista filozófia általános felosztásának a kérdése és a szerzőnek ezzel kapcsolatban elfoglalt álláspontja. Erről könyve első fejezetében a következőket olvashatjuk: „A filozófiai tudományokhoz tartoznak: az *ontológia* — a létről szóló tanítás, mely a világ lényegének kérdésére hivatott feleletet adni, a *gnoszeológia* — a megismerésről szóló tanítás, mely a világ ember általi megismerésének a problémáját vizsgálja,

a *logika* — az igazság eléréséhez szükséges helyes gondolkodásról szóló tudomány, a *szociológia* — az emberi társadalomról és általános törvényeiről szóló tudomány, az *etika* — az erkölcsről és az ember magatartásáról szóló tudomány, az *esztétika* — az életben és a művészetben jelentkező szépről szóló tudomány stb. A filozófiai tudományokhoz tartozik a *filozófiatörténet* is...” (6. o.) „A *filozófia* szélesebb értelemben magában foglalja a fent felsorolt *filozófiai tudományok* összességét. Szűkebb értelemben véve a *filozófia* fogalma a *világnézet* általános problémáinak azaz ontológiai és gnoszeológiai problémáinak a vizsgálatát öleli fel.” (6–7. o.) „A szó igazi értelmében a marxizmus filozófiája a *dialektikus materializmus*,¹ mely a lét és a tudat legáltalánosabb törvényeiről szóló tudomány.” (7. o.) „Az anyag és a tudat viszonyának a kérdése — írja a továbbiakban — elvileg más jellegű mint azok a kérdések melyekkel kifejtésünket kezdtük, korlátozott célt követve — felvázolni az olvasó előtt a filozófiai tudományok problematikáját.” (9. o.) „A másik legfontosabb kérdés az, amely meghatározza a vízvonalstót a dialektika és a metafizika között...” (13. o.)

A szerző ennél többet könyvében már nem mond. Álláspontja így nem tárul elénk teljes egészében. Két dolog azonban egyértelműen kiderül: 1. a dialektikus materializmus tanfolyamának *több* felosztási lehetősége ismeri el, melyek közül kettőt — az ontológia—gnoszeológia, illetve materializmus—dialektika szerinti felosztást — meg is jelöl; 2. a jelenlegi gyakorlattól eltérően a dialektikus materializmus kifejtésében a materializmus—dialektika szerinti felosztást alkalmazza. Ez utóbbi felosztás elvileg helyes és gyakorlatilag már régen kipróbált. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szerző itt nem elég következetes és ez főleg didaktikailag válik kárára könyvének. Mint az előzőkből már kitűnt, a tankönyv az általános bevezetés (A dialektikus materializmus mint egyedül tudományos világnézet) mellett a dialektikából is tartalmaz bevezetőt (A dialektika mint tudomány és gondolkodási módszer). A felosztás lényege ezt szükségessé is teszi. Ugyanilyen szükséges lenne azonban egy bevezető a materializmus témái elé is. Ez elméletileg világosabbá, didaktikailag és pedagógiaiilag pedig szabatosabbá tenné nemcsak a kifejtés tematikáját, de magának az anyagnak a tárgyalását is.

Ami a másik felosztást (ontológiára és gnoszeológiára) és általában a felosztási

lehetőségek számát, értelmét és jelentőségét illeti, jelenleg nemzetközileg vitatott kérdése ez a marxista filozófiai irodalomnak. Feltétlenül üdvözlölni kell azonban a probléma felvetését és M. I. Rutkevics állásfoglalását a marxista filozófiának a klasszikusok által megadott, elvileg helyes és elméletileg következetes felosztása mellett materializmusra és dialektikára.

*

A kifejtés alapvető módszertani elve a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika szembeállítás. A szerző az *anyag feldolgozásában* elméletileg és történetileg egyaránt a teljességre törekszik. Egy-egy elméleti kérdés tárgyalásánál bő történeti — filozófia- és tudománytörténeti — anyagot dolgoz fel. A történeti és a logikai egysége a kifejtendő tárgy jellegének megfelelően válsul meg, a történeti alá van vetve a logikainak, annak világosabb, sokoldalúbb megvilágítását szolgálja. A történeti anyag feldolgozása a materializmus és az idealizmus, a metafizika és a dialektika ellentétének elve, a kifejtendő tételek elméleti megoldási lehetőségeinek számbavétele és bemutatása alapján történik. A tankönyv kellő figyelmet fordít a Marx-előtti és a marxi materializmus egységének és különbségének a kimutatására. Sokoldalú és mély a jelenkori idealizmus filozófiai és természettudományos bírálata. Gazdag anyagot nyújt a jelenkori „fizikai” idealizmus kritikájához, az anyag és a mozgás elszakítására, a világ véges voltának „bizonyítására” irányuló tudománytalan nézetek cáfolatához. Kiemelendő továbbá az anyag kezeléssége logikai szabotossága és arányos elosztása. Mindez didaktikailag is érthetőbbé, világosabbá teszi a tananyagot.

*

A tankönyv alapjául a szerző előadásai szolgáltak, melyek a Szverdlovski Állami Egyetem Természettudományi Karán hangzottak el. Előadásaiiban a szerző *kísérletet* tesz a *dialektikus materializmus kurzusának specializálására* fizikusok, matematikusok, műszakiak stb. érdeklődési körének megfelelően. E feladat megoldását a szerző elsősorban abban látja „hogy a dialektikus materializmus általános tételeit *sajátos* bizonyító anyag aspektusában” kell kifejteni. Ebből a szempontból a tankönyv sikeresen oldja meg a feladatot. A bizonyító anyag korszerű, szakszerű, feldolgozása alapos.

Nézetem szerint azonban a dialektikus materializmusnak ebben a felosztásban tör-

¹ Lenin Művei. 14. köt. 3. o. Szikra, 1954.

ténő kifejtése korlátozza a feladat teljesítésének lehetőségét. A bizonyító anyag speciális válogatása önmagában még nem oldja meg a problémát. Ehhez magának a tananyagnak speciális aspektusú kifejtésére van szükség. Lehetséges-e ez? Szerintem igen. Hasonló választ tartalmaz a szerző álláspontja is, amikor a dialektikus materializmusnak egy másik (ontológia—gnoszeológia) felosztási lehetőségét ismerteti. „Speciális aspektuson” itt a dialektikus materializmus általános tételeinek a természet jelenségeire alkalmazott formáit kell érteni. A kitűzöttfeleladat megoldásához szerintem nemcsak a bizonyító anyag, hanem elsősorban a filozófiai tételek speciális kifejtése szükséges.

Bizonyos fokig ez a szempont is érvényesül a tankönyvben, mint módszertani elv, mint a bizonyító anyag elrendezésének, csoportosításának az elve. Egy-egy tétel bizonyításánál az anyagot általában a természet (szervetlen és szerves), a társadalom és a tudat területe szerinti csoportosulásban találjuk. Ezen túlmenően a szerző több helyen kísérletet tesz az általános tételek speciális megnyilvánulási formáinak kimutatására az említett területeken. A dialektikus materializmus specializált kurzusának kidolgozására eddig még számottevő próbálkozás nem történt, különösen tankönyv formájában. Itt tehát az első komolyabb kísérletről van szó és mint ilyen, igen tanulságos és számos eredményt hozott.

*

M. I. Rutkevics könyvének egyik legértékesebb vonása a *tananyag alkotó keze-lése*.

A mozgásformák osztályozásával kapcsolatban már Engels nézeteinek ismertetésében sok érdekes mozzanatot találunk. A szerző felhívja a figyelmet Engels munkáinak olyan részleteire, melyek közvetlen kapcsolatban vannak a természettudomány jelenkori fejlődésével. A mechanikai mozgásforma helyére vonatkozóan pl. utal Engelsnek ama megállapítására, hogy „minden mozgás valamilyen helyváltoztatással kapcsolatos, akár égitestek, földi tömegek, akár molekulák, atomok vagy éterrézecskek helyváltoztatásairól van szó. Az illető mozgás természetét korántsem meríti ki, de elválaszthatatlan tőle”.² A fizikai mozgásforma tartalmát illetően idézi Engels következő gondolatát: „Amikor a fizikát mint molekuláris mozgás mechanikáját jelöltük meg, e közben nem

vesztettük szem elől, hogy ez a kifejezés semmiképpen sem fogja át teljesen a mai fizika területét. Ellenkezőleg. Az éterrezgések, amelyek a fény és a sugárzó hő jelenségeit közvetítik, kétségkívül nem a szó mai értelmében vett molekuláris mozgások.” (Uo. 178—179. o.) A természet tudomány új tényekre támaszkodva tovább lép ezekben a kérdésekben. — A mechanikai mozgás — állapítja meg más szerzőkkel egyetértésben³ — „... mint teljesen sajátos mozgásforma nincs összefüggésben az anyag egy meghatározott fajtájával, minden anyagfajta-hoz hozzátartozik és minden más mozgásforma külső mozzanatát képezi.” (113. o.) A hőmozgást a fizika legújabb eredményeinek fényében már lehetetlen egyszerűen azonosítani a molekuláris mozgással. „A hőmozgás általában a mikorézecskeknek (melyek összességükben a makrotesteket alkotják) rendszertelen kaotikus mozgása.” (114. o.) „A hőmozgás bármely *statistikus* fiziko-kémiai folyamat oldala, mozzanata.” (115. o.) A szerző B. M. Kedrov álláspontjától eltérően a geológiai tudomány tárgyát nem tekinti sajátos mozgásformának. A geológia tárgya „... a mozgásformák sajátoszerű összessége olyan anyagi alakulatban mint a földkéreg”. (116. o.)

A dialektika általános bevezetője a tankönyvben két részből áll: a dialektika mint tudomány és a dialektika mint a gondolkodás módszere. Ez már önmagában is lényeges előrelépést jelent a tananyag mélyebb, sokoldalúbb, tudományosabb kifejtése tekintetében. Ez az elv érvényesül az egyes törvények bemutatásánál is. Első helyen a mennyiség és minőség, a mennyiségi és minőségi változások és kölcsönhatások törvénye kerül tárgyalásra. A következő fejezet a fejlődés irányával és a progresszív fejlődés *néhány* törvényszerűségével foglalkozik. A szerző itt a következő törvényszerűségeket sorolja fel: a folyamat meggyorsulása, a progresszív és a regresszív viszonya az előrehaladó fejlődésben, a dialektikus tagadás és a fejlődés előző szakaszainak megőrzése, a tagadás tagadásának törvénye. Ezek a törvényszerűségek sajátosan nyilvánulnak meg az anyagi világ különböző területein és nem mindegyikük bír egyetemes jelleggel. Ilyen a tagadás tagadásának törvénye is. „A dialektikus tagadás, mégha kétszer ismétlődik is, és a tagadás tagadásának a törvénye semmiképpen sem egy és ugyanaz.” (410. o.) A dialektikus tagadás ugyan a tagadás

³ B. M. Kedrov: Az anyag mozgásformáinak kölcsönös viszonya a természetben. Tájékoztató. 1959. 3. sz. H. M. Fatalijev: A természettudomány filozófiai kérdései II. A moszkvai egyetem kiadása. 1959.

² Engels: A természet dialektikája. 79—80. o. Szikra, 1952.

tagadása törvényének mozzanata, de dialektikus tagadás van „a fejlődés minden folyamatában, a régi minőségnek új minőségbe való átmeneténél, ott is ahol a tagadás tagadásának törvénye nem hat.” (411. o.) „A tagadás tagadása tehát az előrehaladó fejlődés egyik fontos törvényszerűsége, de nem azonos magával az előrehaladó fejlődéssel és nem minden progresszív fejlődési folyamatban hat.” Azaz „nem a legáltalánosabb, hatóköre szempontjából”. (418. o.) „A tagadás tagadásának törvénye a fejlődési folyamatok spirális jellegét, az alacsonyabb stádium mozzanatainak bizonyos formában történő ismétlődését fejezi ki. Tartalmának minden más értelmezése helytelen.”

A tankönyv külön pontban foglalkozik az ellentmondás kibontakozásával a fejlődés folyamatában. Ez a problémakör az ellentétes oldalak viszonyának és az ellentmondás megoldásának a kérdéseit foglalja magába. A szerző itt az ellentétek egységének és harcának viszonyára vonatkozó lenini tétel egy sajátos értelmezését adja. „Néhány elvtárs úgy gondolja, hogy az ellentétek egysége azért viszonylagos és időleges mert az mindig egy meghatározott egység, a testeknek egy meghatározott minőségi állapota, amely a régi minőség új minőségbe való átmenetével más, új lesz, a harc ezzel szemben végnélkül folytatódik, tehát abszolút.” (478. o.) A lenini tétel

csak akkor értelmezhető helyesen, írja Rutkevic, ha figyelmet fordítunk a használt terminológia értelmezésére. „Az »egység« terminus itt az *azonossággal*, az *egyezeséssel*, az *egyenlő hatással* szinoním értelemben használt.” (479. o.) Az ellentétek harcában állandóan megváltozik az ellentétes oldalak „erőviszonya”. Az oldalak viszonyának gyökeres megváltozása „feltételezi az átmenetet az ellentétes oldalak viszonylagos egyensúlyának, egyenlő hatásának mozzanatán. Ha az ellentétek minden testben mindig egyenlők volnának, kiegyensúlyozódnának, akkor egyszerűen nem volna mozgás. Az ellentétek azonosága az egyensúly, az egyenlő hatás értelmében időleges átmeneti, viszonylagos, míg az ellentétek harca abszolút”. (469. o.)

Csupán néhány példára szorítkoztunk az illusztráció kedvéért. A fent idézett megállapítások természetesen nem tekinthetők egyértelműen helyesnek és az érintett kérdések végleges megoldásának, különösen vonatkozik ez a progresszív fejlődés törvényeinek és ezen belül a tagadás tagadása törvényének értelmezésére. Elég világosan mutatják azonban, csakúgy mint az előzők, hogy M. I. Rutkevic könyve számottevő hozzájárulás a marxista tankönyvirodalom fejlődéséhez és tartalmát tekintve jelentősége túlnő egy tankönyv keretein.

Horváth József

Bochenski—Church—Goodman: Vita az univerzálékról*

1956 márciusában a Notre Dame-i Egyetem (Egyesült Államok) szimpoziumot rendezett több ismert nyugati burzsoá filozófus és logikus bevonásával az univerzálék immár több ezer éves múltja tekintő, ma is vitatott problémájáról. Ugyanebben az évben az elhangzott előadások nyomtatásban is megjelentek — egy önálló füzetecske formájában. Habár ez a kiadvány keveset őriz meg magából a szimpozium sajátos formájából (az előadásvitákat nem tartalmazza), mégis — részben az előadók személye, részben maguknak a cikkeknek egy-egy irányzatot képviselő jellege miatt — érdeklődésre tarthat számot.

A három tanulmány korántsem egyforma érdekességű. Kiválik közülük N. Goodman cikke („Az individuumok világa”)

mind világos problémafelvetésével, mind kifejtési módjával. Nelson Goodman egyike a mai amerikai burzsoá filozófia legprominensebb képviselőinek, s egyben ő számít a nominalizmus legjelentősebb képviselőjének a mai nyugati filozófiában. Goodman nominalizmusa azonban igen sajátos, eltérő attól, amit ezen a kifejezésen általában érteni szoktunk. A nominalizmus elvét „filozófiailag” úgy határozza meg, hogy a nominalista számára minden, ami *van* — individuum, de a nominalista *bármit* fel foghat individuumként. Épp ezért nincs értelme a kérdésnek, milyennek kell lennie annak, amit én individuumként foghatok fel. A helyes kérdésfeltevés: milyennek válik egy rendszer, ha én ezt vagy azt fogom fel individuumként. A nominalizmus Goodman számára nem ontológiai elv, amely a külvilágról tartalmaz valamely explicit állítást, hanem a filozófiai rendszer felépítésének logikai, belyesebben kon-

* I. N. Bochenski, A. Church, N. Goodman: The problem of universals. A symposium. 1956. University of Notre Dame Press.

struktív (de nem formális) elve, habár a szerző nem tagadja, hogy ezen konstrukciós követelménynek ontológiai alapjai vannak. Ennek megértéséhez figyelembe kell venni a filozófia feladatának sajátos felfogását Goodman munkáiban.

Goodman elveti a neopozitívizmus tudomány és filozófia koncepcióját, amely szerint az első feladata az empirikus adatok előre való megjósolása, a másodiké pedig az előbbi logikai struktúrájának analízise. Habár mindkét feladatot lényegesnek tartja, aláhúzza, hogy mind a tudomány, mind a filozófia — és elsősorban az utóbbi — egyben a világ magyarázata is, a filozófia feladata — „összekapcsolni, rendszerezni, interpretálni, magyarázni”. A filozófus a tudomány eredményeiből, mint nyersanyagból indul ki és igyekszik ezeket immár — legalább is lényeges vonásaikban — rekonstruálni a lehető legkisebb számú előfeltevésből és a lehető legnagyobb logikai szigorral és világossággal. Így a filozófia a tudomány nem formális, de tartalmi analízisét nyújtja, világossá teszi mit is állít a tudomány, mire is vonatkoznak, hogyan értendők a tudományos állítások. Mindezt pusztán rendszeres felépítés segítségével lehet elérni. A filozófiai rendszer, a tudományos rendszerhez hasonlóan (itt kifejezetten axiomatikus rendszerről van szó) „atomisztikus felépítésű”, azaz bizonyos véges számú tárgy, viszony, tulajdonság stb. fogalmából indul ki, amelyeket jellemez, kapcsolatba hoz egymással bizonyos állításokban, amelyeket azonban nem elemmez. Ezekből az állításokból kiindulva építi aztán fel a filozófus meghatározott logikai és konstrukciós szabályok, elvek alapján rendszerét. A nominalizmus elve épp ezen szabályoknak egyikét alkotja Goodman felfogásában.

A nominalizmus elve nem ad választ arra, mit válasszunk filozófiai rendszer kiindulópontjául, *mit* kell tekinteni a világ alapvető összetevőjének. Azonban ha ez a választás már eldőlt, a nominalizmus elve leszögezi — mit alakíthatunk és főként mit *nem* alakíthatunk ki ebből a kiinduló anyagból. Technikai nyelven szólva a nominalista „nyelv” nem tartalmazhat funkcionális változókat és kvantorokat ezek számára, azaz ennek logikája csupán elsőfokú függvénykalkulusból (first order predicate calcul) állhat (ítéletkalkuluson kívül, természetesen). Itaz a nominalizmus egyenértékű az *osztályok* létének tagadásával. Vizsgáljuk meg, mit jelent ez konkrétan.

Tegyük fel, hogy egy nominalista és egy „platonista” filozófus egy és ugyanazon számú, mondjuk 5 elemből kezd felépíteni filozófiai rendszerét. Ez először is

feltételez 5 létezőt, 5 atomot. A nominalista ezen túl feltételezi, hogy önálló létezőként számítanak ezen atomok különböző *összegei* is, ezek is individuumok. Ilyen van összesen ($2^5 - 1$) darab. És több létezőt már nem fog feltételezni és nem is tételezhet fel. Bármely két különböző létezőt vesznek is ki a nominalista „univerzumából”, ezek feltétlenül különböző elemekből állnak, különböző „atomokra” bomlanak. Más a helyzet a „platonista” univerzumában. Ő is elismeri ennek a ($2^5 - 1$) létezőnek létét (osztályokként fogva fel őket), azonban tovább megy ennél, feltételezi, hogy léteznek az osztályok osztályai és így tovább, ad infinitum. A platonista univerzumából kiemelhetek 2 olyan *különböző* létezőt, amely *egy és ugyanazon elemekre* bomlik. Pl. *K* és *L* különböző osztályok, ha *K* két elemből áll — *a* és *b* osztályból s *c* és *d* osztályából, míg *L* két másik elemből áll — *a* és *c* osztályából s *b* és *d* osztályából. És a különböző osztályok mégis *egy és ugyanazon elemekre* bomlanak: *a*, *b*, *c* és *d*-re. Ezt zárja ki a nominalizmus elve, amely tehát az „entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” Ockham-i tételének alkalmazása: nincs létezők különbsége a tartalom különbsége nélkül („No distinction of entities without distinction of content” — Goodman).

Hogy ennek a felfogásnak filozófiai értékét megállapíthassuk, nézzük meg, hogyan működik a gyakorlatban. Ehhez persze először arra van szükség, hogy eldöntsük — mit is választunk felépítésünk atomjaiként. Természetesen ez a választás nagymértékben befolyásolja azt, mit lehet egy, a fenti értelemben nominalisztikus konstrukció segítségével „kihozni”, megmagyarázni, s ugyanakkor Goodman szerint az elemek kiválasztása és maga a konstrukció két teljesen független dolog. A későbbiek során bizonyítani fogjuk, hogy ez nem igaz, e két lépés között szoros kapcsolat áll fenn s ennek következtében a nominalizmus elvének tisztán logikai — konstruktív jellege illuzórikus. Jelenleg azonban jelöljük meg „atomokként” a *különböző* makroszkopikus tárgyait és (ráadásul, az egyszerűség kedvéért) a számokat s nézzük, milyen konzekvenciákhoz vezet minket a nominalizmus elve. Következtetéseink, természetszerűleg, csak példák és nem általános érvényűek (mivel az „atomokat” még sok másféle módon is meg lehet választani), azonban úgy hisszük, azok a nehézségek, melyek a vizsgálódás során előttünk fellépnek, nem véletlen jellegűek és lehetőséget adnak a nominalizmus mélyebb premisszáinak és következményeinek megértéséhez.

Kezdjük ott, ahol ezek a nehézségek a legjelentősebbek, a matematikában. Tekintsük pl. a törtek bevezetését a matematika logikai felépítésénél. Meghatározhatom

(Russell nyomán) az $\frac{m}{n}$ törtet mint x és y

egész számok közti viszonyt, amely akkor áll fenn, ha $xn = ym$, vagy egyszerűbben — hogy kizárjam az általános viszony nyilván „platonista” fogalmát — mint két egész számból álló elrendezett halmazt. Azonban nyilván két elrendezett halmaz nem azonos, ha elemei azonosak, mint

ahogy $\frac{m}{n}$ sem egyenlő $\frac{n}{m}$ -el. Teljesen azo-

nos problémával találkozunk a komplex számok bevezetésénél, nem is beszélve egyéb, a nominalista felfogás számára még nehezebb kérdésekről. A klasszikus matematika felépítése nominalista alapon elképzelhetetlen. Épp ezért minden nominalista eleve arra van kárhoztatva, hogy a matematika objektumaitól minden létet megtagadjon, azaz pusztán formális, interpretáció nélküli kalkulusként értelmezze a matematikát. Így azonban megoldhatatlan dilemma áll elő: hogyan magyarázható, hogy e minden interpretáció híján levő formális rendszer alkalmazható a való világ objektumaira, illetve az azokból nyert absztrakciókra, s ezen alkalmazás során olyan eredményeket érünk el, amelyek a valóságnak megfelelőek. Ha figyelembe vesszük a matematika „platonista” és a valóság e nominalisták által feltételezett szigorúan nominalisztikus felépítését, struktúráját, ez a megegyezés kifejezett csodaként jelenik meg előttünk.

Nem kisebb problémák jelentkeznek az empirikus tudományok és a köznapigyakorlatra való alkalmazás esetében sem. Mindössze két egész elementáris kérdést kívánunk felvetni. Nézzük először a következő, tudományosnak ugyannehezen mondható, de feltétlen igaz állítást: „A piros — szín.” Ilyen formában ez az állítás a nominalista számára elfogadhatatlan, lévén, hogy ez feltételezi nemcsak osztály („piros”) hanem még osztályok osztályának („szín”) létezését is. Azonban a nominalista vizsgálódhat azzal, hogy könnyen képes átírni ezt számára teljesen elfogadható alakra: „ha valamely tárgy piros, akkor az színes is”.* Ez az értelmezés azonban nem felel meg a fenti állítás értelmének, hiszen ez csak azt jelenti, hogy minden egyes esetben, amikor adva van egy tárgy, amelynek az a tulajdonsága, hogy piros, az mindig színes is. A fentebbi állítás azonban teljes világossággal mást tartalmaz, mivel piros és színes nem két

különböző tulajdonság, a kettő közti kapcsolat nem empirikusan általános, hanem logikailag szükségszerű, analitikus jellegű.

Vegyünk egy másik, immár kevésbé triviális példát. Legyen ez a matematikai

ingae egyenlete $\frac{d^2\varphi}{dt^2} + \omega^2\varphi = 0$. Ennek inter-

pretációja a nominalista számára a következő általános formájú lehet: ha egy test ilyen és ilyen feltételeknek elegendő tesz, körülbelül így és így viselkedik. A nominalista nem tudja elkerülni, hogy interpretációja ne tegye megközelítő jellegűvé a törvényt, mivel ennek feltételei olyan kikötéseket tartalmaznak, amelyek elvileg nem teljesülhetnek soha teljes pontossággal egyedi anyagi testek esetében (súlytalan, abszolút merev tengely; anyagi pont stb.). Azonban ez az adott törvény fizikai lényegének teljes félreismerése, hiszen ez nem mint megközelítés, hanem szükségszerűen a maga teljes egzaktságában következik a mechanika fizikai—matematikai apparátusából. A helyzet ugyanis az, hogy — véleményünk szerint — az adott törvény tárgya nem az egyes konkrét anyagi testek, hanem bizonyos általános viszony, amely bizonyos anyagi testek közt fennállhat, ill. fennáll. Mivel a konkrét testek egyben más viszonyokban is állnak egymással és egyéb testekkel, amelyeket az adott törvény nem érint, így bármely konkrét tárgy esetében a törvény valóban csak megközelítőleg érvényesül, ez azonban korántsem jelenti, hogy a törvénynek a maga egzakt általános formájában nincs reális fizikai (épp a fentemlített) értelme.

Ez a probléma különben jelentkezik olyan esetekben is, mikor az idealizáció momentuma a törvényben nem lép fel ennyire a felszínen. Nézzük pl. a szabadesés törvényét. Nominalista számára elfogadható megfogalmazás a következő: ha valamely test h magasságból szabadon esik, úgy sebessége a földreérés pillanatában $\sqrt{2gh}$. Természetesen ez így eleméntárisan helytelen és bizonyos korlátozó feltételeket kell még bevezetnünk: az esés a vákuumban történik, a magasság bizonyos korlát alatt marad (különben a gravitáció már nem állandó), a test tömegének is bizonyos korlátok közt kell maradnia (ami különben már a „test” fogalmában bennfoglaltatik). Azonban — és ennek aláhúása igen fontos — ha mindezeket a

* Legalábbis Goodman logikailag azonos esetben hasonló interpretációt javasolt (Vö. Goodman: The structure of appearance. 1954. Harvard Univ. Press. 35—36. o.), aminthogy ez természetes is. Itt a „piros” a világon létező valamennyi piros tárgy összességét és nem osztályát jelenti.

megszorításokat alkalmazzuk is, a törvény akkor sem lesz minden empirikus esetben igaz. Ha pl. az adott tárgy vasból van és a földön elektromágnes van, vagy ha a tárgyon belül olyan belső folyamat (pl. robbanás) zajlik le, amely így vagy úgy befolyásolja a sebességet stb. Nyilván az ilyen példák sora tetszés szerint növelhető és elvben végtelen. (Ezen esetek kizárását beleérthetjük a *szabad* és fogalmába, de akkor ezt a fogalmat kell — nominalista számára elfogadható módon definiálnunk. Az analízis valamelyik lépésénél feltétlen eljutunk elvben végtelen számú eset felsorolásának elkerülhetetlenségéhez). A nominalista, aki a törvényt, mint *egyes* tárgyak mozgásának stb. leírását értelmezi, kénytelen mindezeket a megszorító feltételeket magának a törvénynek megfogalmazásába belevenni, s így, először is, bármely törvény esetében feltételek végtelen konjunkcióját alkalmazni, másodszor pedig — mivel ez a végtelen konjunkció soha meg nem valósítható teljesen, a törvényt mint puszta megközelítést értelmezni. A tudomány törvényeinek ilyen interpretációja pusztá fikcióvá, teljesen szubjektív jellegűvé alakítja át mind a tudomány egységes voltát, mind az egyes törvények az adott tudományon belül fellépő egzakt voltát. Az egyes tudományos tételeknek ilyen értelmezése eltér a tudományon belül játszott tényleges szerepüktől.

Ezeket a kellemetlen következményeket el lehet kerülni, ha más interpretációt alkalmazunk. A fenti két példa is mutatta, hogy a tudomány törvényei általában feltételes állítások formájában rögzíthetők. A nominalista rögzítheti ezen állításokat a maguk egzakt formájában, ha őket mint *tényellentétes* feltételezéseket fogja fel, mint olyan feltételezéseket, amelyek előtagja nem teljesül, vagy nem teljesülhet. Goodman szemmel láthatólag hajlik erre az interpretációra (l. „Counterfactual conditional” c. tanulmányát Linsky [ed.]: „Semantics and the philosophy of language” c. kötetében). Ez azonban — függetlenül azoktól a nehézségektől, amelyeket az ilyen kijelentések *logikai* értelmezése egy (a nominalista számára egyedül elfogadható) extenzionális logikán belül jelent — igen jelentős ontológia—filozófiai problémákat is okoz, melyeket Goodman egyáltalán nem szándékszik észrevenni. Tanulmányában maga is leszögezi, hogy ezen tételek bizonyos *viszonyokat* fejeznek ki. Azonban hogyan egyeztethető össze az a tény, hogy a tudomány alapvető állításai viszonyokat tükröznek, azzal, hogy a valóság leírására tökéletesen elegendő individuumok és ezek egyszerű összegeinek feltéte-

lezése, ami egyértelmű a viszonyok realitásának tagadásával? Ha a tudomány törvényei tényellentétes feltételezések, amelyeket egyetlen tárgy sem elégít ki és az egyedüli létezők e tárgyak, úgy mit állítanak ezek a feltételezések egyáltalán a valóságról; *hogyan különböztethetem meg azt a tényellentétes feltételezést, hogy „ha egy testre más erő nem hat, az folytatja egyenesvonalú, egyenletes mozgását” attól, hogy „ha van pokol, az elvárható lelkek odajutnak”?*

Bármely területen vizsgáljuk tehát a nominalizmus elvét, mindenütt nagy, áthághatatlanak tűnő akadályokra bukkanunk alkalmazásában. (A sorok szerzőjének véleménye szerint a nominalizmus Goodman által megfogalmazott felfogása *elvileg* nem realizálható, ha legalábbis azt az alapvető követelményt állítjuk fel, hogy a mai tudomány *legfontosabb* eredményei e konstrukció segítségével rekonstruálhatók legyenek. Azonban ennek az állításnak bizonyítása részletesebb érvelést követelne, mint a fentebbi néhány ellenvetés). Mi az tehát, ami arra biztat bennünket, hogy ragaszkodjunk ennek az elvnek alkalmazásához? Goodman két érvre hivatkozik: az egyik az, hogy a nominalizmussal ellentétes, „platonista”, osztályok létezését állító felfogás — felfoghatatlan, nem érthető, intuitíve nem elfogadható; a másik az, hogy mindennapi tapasztalatunk alátámasztja a nominalizmus felfogását.

Tekintsük előbb ezt az utóbbi érvet. Maga Goodman is elismeri, hogy „látszólag” a valóság tényei ellentmondanak ennek az „elképzelésnek”. Így gyakran tapasztaljuk, hogy különböző dolgok egy és ugyanazon anyagból állnak, hogy egy és ugyanazon elemekből álló dolgok különböző időben különböző tárgyakként viselkednek. Goodman itt a „különböző időben” fogalmában látja a mentőövet. Nincs jogunk, hogy elvonatkoztassunk az időkülönbségektől, ugyanazok az elemek *különböző* időben már nem ugyanazok. Ez az ellenvetés azonban Goodman egész rendszere ellen fordul és lehetőséget ad, hogy mélyebb filozófiai premisszáit megvizsgáljuk.

A Goodman által vázolt nominalista rendszer lehetőségének egyik alapfeltétele, hogy *legyenek* olyan objektumok, amelyeket a rendszer kiinduló elemeiként, atomjaiként lehessen jellemezni. Amennyiben minden időpillanatban minden elem *mássá* alakul, helyesebben ha bármely két különböző időpillanatban nem lehetséges két azonos elemet találni, úgy a nominalista rendszer felépítése elvileg lehetetlen, hiszen az idő korlátlan oszthatóságára való tekin-

tettel egyáltalán nincs mit jelölni atomként. Így a nominalizmus elvének feltételezett csupán konstruktív jellege eltűnik. A nominalizmus elve mint kifejezetten *ontológiai* állítás áll előttünk: találhatók a világegyetemben olyan tárgyak, amelyek — legalábbis bizonyos időintervallumon belül — önmagukkal abszolút azonosak maradnak. Ha ez az állítás nem áll fenn, úgy a nominalizmus által feltételezett filozófiai konstrukció teljesen gyökértelennek bizonyul.

Ez az állítás azonban — jelenlegi ismereteink fényében — hamis. Nem ismerünk a világegyetemben „abszolút” individuumokat, olyan tárgyakat, amelyek akár csak meghatározott időintervallumban önmagukkal azonosak maradnak, *bármely környezetbe, bármely viszonylatokba* kerüljenek is. Az, hogy egy tárgy azonos maradjon önmagával avagy sem, saját tulajdonságain kívül, függ az őt környező tárgytól, ezekkel alkotott viszonyaitól is. A világegyetemenk nincsenek olyan végső elemei, amelyek a megfelelő filozófiai konstrukció atomjainak funkcióját tölthetnék be. Az egyes tárgyak individualitása, önállósága és elkülönültsége relatív, egy meghatározott általános struktúrától függő és annak megfelelően változó.

Épp ezért a nominalizmus elve nem fogadható el sem ontológiai, sem logikai-konstrukciós feltevés formájában. Lehetséges, hogy „egyszerűbbnek” tűnik az olyan felfogás, amely feltételezi, hogy világunk valamiféle egyszerű, tovább nem analízálható „elemekből” és azok kombinációiból áll. Ez a kép azonban nem felel meg a valóságnak. Ahogy fel kell tételeznünk azt, hogy minden egyes tárgy, legyen akár elektron, akár ember, vagy naprendszer, csak egy bizonyos meghatározott környezetben, meghatározott külső feltételek között őrzi meg a maga individualitását, hogy egyedisége nem abszolút, csak relatív, úgy fel kell tételeznünk azt is, hogy az objektív valóság tárgyai közti egyes viszonyok, strukturális kapcsolatok (amelyeket a tudomány törvényei tükröznek vissza) *bizonyos határok közt* szintén megmaradnak ugyanazoknak, habár azok a tárgyak, amelyek közt fennállnak, konkrét individualitásokat tekintve, *megváltoznak*, másokkal cserélődnek fel. A valóság tárgyainak relatív individualitását a köztük fennálló viszonyok relatív állandósága, általánossága egészíti ki.

*

Goodman feltétlenül érdekes és vitára késztető írása mellett igen szürkén hat a szimpozionum másik két előadása. *Bochenski* tanulmánya („Az univerzálék problémája”),

legalább is első felében, kitűnő példa arra, hogyan lehet a mai logika elveit felhasználni a meglevő filozófiai problémák elkerülésére és a logikai ellentmondások elleplezésére. A szerző cikke elején magát nominalistának nevezi, leszögezi, hogy nem léteznek olyan nem-gondolati dolgok, amelyek általánosak volnának, a való világban minden egyedi. Azonban mint a kifejtés menetéből világosan kitűnik, álláspontja inkább mérsékelt realizmusként jellemezhető. Az univerzálék problémáját őt síkon kívánja vizsgálni: a nyelvi szimbólumok, a szubjektív gondolati létezők (képzetek, fogalmak stb.), az objektív jelentések, a fenomenális létezők (a közvetlen érzéki vagy intellektuális szemlélet tárgyai) és a transzcendens létezők síkján. Ezen szintek közül azonnal elveti a szubjektív jelenségek és a transzcendens realitások szféráját, az utóbbit azzal az érveléssel, hogy közvetlenül nem tapasztaljuk őket, közvetve pedig csak a fenomenális világ tényeiből következtethetünk létükre, tehát elég ezen utóbbit vizsgálni. A fennmaradó három terület közül is voltaképp csak ezzel foglalkozik a szerző, az univerzálékkal kapcsolatban a jelek és jelentések területén felmerülő problémákat igyekezve visszavezetni a fenomenális jelenségek szférájában felmerülő egyes kérdésekre. Mindenesetre már itt leszögezi, hogy nem kerülhetjük el annak feltételezését, hogy van a jelentéseknek olyan formája, amely nem azonos a szimbólum használatával, a rajta végzett operációkkal, az ún. eideitikus jelentés, és vannak általános eideitikus jelentéssel bíró szimbólumok is. Azonban ez a viszonylag sovány tartalom nehezen kárpótolhat a kifejtés hihetetlenül pretenziózus, hosszadalmas és nem kevésbé lapos voltaért. A gyanútlan olvasót sorhosszúságú formulák vágják fejbe, amelyek az esetek többségében a legköznapiabb trivialisításokat vagy egyszerű logikai zavart fejeznek ki — matematikailag egzakt formában. Érdemes megnézni pl. a következő formulát: $(x,l): Un(x,l) \equiv .(Ty,z,t,u) . ySl . zSl . yHx . zHx . yPt . zPu . u$. Jelenti ez a következőt: egy szimbólum akkor univerzális, ha két különböző objektummal kapcsolatban használjuk. A matematika szisztematikus felépítése számára gyakran jelentőséggel bír egyes trivialisnak tűnő megállapítások világos rögzítése, szimbolizálása és a rendszerben játszott szerepük tisztázása. Ez azonban korántsem jelenti, hogy minden szimbolikus formába öntött trivitalitás egyben tudományos vagy filozófiai jelentőséget nyer. Az ilyen kifejtés egzaktága különben csak látszólagos. Például szerzőnk igen

hasznosan tenné, ha megmondaná, mit is ért „objektumon”. Ugyanis, ha, mint ő, csak a fenomenális jelenségek síkján vizsgálódom, egy és ugyanazon ember is különböző látószögekből nézve különböző, nem azonos objektum, nem is beszélve arról, ha különböző emberek néznek egy és ugyanazon objektumot, nincs jogom feltételezni annak fenomenális azonosságát. Így bármely tulajdonnév is, az ő fentebbi meghatározása értelmében — ha fenomenalizmusát komolyan vesszük — univerzális szimbólum, ami elég meglepő eredmény — azonban korántsem véletlen. Elég arra emlékezni, hogy Russell a maga neutrális monista korszakában határozottan leszögezte, hogy voltaképp csak az „ez” - név, és bármely úgynevezett tulajdonnév nem egyéb meghatározott leírásnál (a szó speciális logikai értelmében). A különbség Russell és Bochenski közt mindössze az, hogy az előbbi, mint jelentős gondolkodó, valóban végigviszi — ha kell ad absurdum — a maga helytelen előfeltevéseiből következő állításait, míg az utóbbi kicsinyes szimboliztikus játékkal igyekszik elfedni az olvasó előtt szubjektív idealista filozófiájának ellentmondásait és tarthatatlanságát.

Csak a cikk második, rövidebb része tartalmaz néhány érdekes gondolatot. Itt a fenomenális létezők szintjén vizsgálja az univerzálék problémáját Bochenski — az esetek többségében azonban az, amit mond, voltaképp a tudatunktól függetlenül létező világra vonatkozik — melynek létét ugyanekkor ő legalábbis problematikusnak nyilvánítja — és értelmet veszti, ha a szubjektív tapasztalatra vonatkoztatjuk. Ez a vonás általában jellemző az egész pozitívista ihletettségű filozófiai irodalomra, amely általános formában állandóan leszögezve az objektív világ létére vonatkozó kérdés értelmetlen voltát, minden állítást a szubjektív tapasztalatra vonatkoztatva, szívesen csempészi vissza az egyes konkrét kérdések vizsgálata során a szubjektív tapasztalat helyébe az objektív, tudattól független világot, hogy bizonyos, idealizmusából következő nehézségeket egyszerűen eltüntessen.

E problémára vonatkozó vizsgálódásait Bochenski annak leszögezésével kezdi, hogy az általunk alkalmazott klasszifikációk legalább egy része nem tekinthető teljesen arbitrárisnak, azaz magukban a rendszerezett tárgyakban van valami, e tárgyak közt léteznek olyan viszonyok, amelyek ezt a klasszifikációt igazolják és lehetővé teszik. Milyen jellegű ez a viszony? Két lehetséges válasz adható erre a kérdésre: a hasonlóság-elmélet és az azonos-

ság-elmélet. Az első szerint a klasszifikációk alapjául szolgáló viszony a tárgyak hasonlósága, a másik szerint bizonyos aspektusban vagy aspektusokban, bizonyos tulajdonságaikban meglevő azonosságuk. Az első elmélet azonban, amely a nominalista számára a legelfogadhatóbb lenne, önellentmondásos, önmaga feltételezi az ellentett elmélet igazságát. Ugyanis minden hasonlóságon alapuló klasszifikáció már feltételezi az azonosságot: nem egyszerűen hasonlóság, de *meghatározott aspektusban* való hasonlóság alapján rendszerezünk (szín, forma, nagyság stb. szerint). Ha pl. szín szerinti hasonlóság szolgál a rendszerezés alapjául, úgy lehetséges, hogy e dolgok színük tekintetében csak hasonlóak, azonban valamennyi *színes*, azaz bizonyos tulajdonságuk *azonos*. Tehát csak az azonosság-elmélet bizonyul elfogadhatónak. Azonban ez az elmélet is találkozhat bizonyos nehézségekkel, amelyre már a görög szkeptikusok is rámutattak. Ez az ellenvetés a következőképp fogalmazható meg: legyen adva két különböző dolog, melyeknek egy és ugyanazon (azonos) tulajdonsága van. Mivel e két dolog különböző, tehát van legalább egy olyan tulajdonság Ψ , amely az egyikhez hozzátartozik (legyen ez x) és a másikhoz (y) nem. Ha az azonos tulajdonságot x -ben tekintem, ennek a tulajdonságnak megvan az a tulajdonsága, hogy együtt szerepel Ψ -vel, y -ban viszont e tulajdonsága nincs meg. Tehát a Ψ tulajdonság a két szóban forgó esetben nem lehet azonos, mivel maga is *különböző tulajdonságokkal* bír. Bochenski nem lát más kiutat ebből a helyzetből, mint annak feltételezését, hogy az azonosságnak általában alkalmazott matematikai—logikai fogalma (amely szerint két dolog csak akkor azonos, ha minden, amit az elsőről állítok, a másodikról is állítható) a predikátumok esetében nem alkalmazható változtatás nélkül, ez esetben az azonosságnak egy más típusát kell kialakítanunk. Az itt fellépő azonosság csak részleges azonosság, nem felel meg a dolgok szintjén fellépő teljes azonosságnak. Bochenski végső következtetése az, hogy a különböző ontológiai szinteken (pl. a tárgyak és a tulajdonságok szintjén) az azonosság és a létezés különböző típusai, értelmei érvényesek. Ennek a ténynek meg nem értése jellemzi szerinte mind az extrém nominalizmust, mind az extrém realizmust. Ezen doktrínák hibája nem az, hogy helytelenül oldják meg az univerzálék kérdését, hanem az, hogy fel sem vetik. Mert az univerzálék kérdése elsősorban annak problémája, hogyan magyarázható meg az azonosság. És ez a bonyolult probléma egyszerűen eltűnik, ha

kezdetben már minden azonosságot mint tárgyak közti azonosságot (matematikai—logikai azonosságot) fogunk fel, avagy ha tagadjuk azt, hogy egyáltalán lehetséges azonosság. A probléma helyes megválaszolása a jelen pillanatban azért okoz nehézségeket, mert még nem állnak rendelkezésünkre elegendő logikai eszközök az azonosság különböző típusainak pontos meghatározásához.

A szimpóziumon a „platonista” álláspontot napjaink egyik legkiválóbb logikusa, A. Church védelmezte. Church előadása („Állítások és mondatok” [*Propositions and sentences*]) a kérdés egy speciális logikai vetületével, a „jelentés” problémájával foglalkozott, melynek ismertetéséhez néhány szót kell előlegeznünk.

Tekintsük valamely nyelv valamely szavát, pl. a magyar „asztal” szót. E szót legalább három aspektusban tekinthetem. Tekinthezem először mint tárgyat, önálló objektumot: pl. mint nyomdafesték meghatározott konfigurációját, amely más hasonló jellegű tárgyakkal együtt, meghatározott sorrendben elrendezve, nagyobb tárgyi egységeket alkot (ezek felelnek meg a mondatoknak, mondatok sorozatainak stb.). Bármennyire szokatlan is legyen a szemléletnek ez a módja, bizonyos, meghatározott esetekben — axiomatizált és formalizált rendszerek esetében — mikor a „tárgyak” kombinációit irányító szabályok világosan fixáltak és meghatározhatók, — igen eredményes, gyümölcsöző lehet. Lényegileg a szimbolikus logika a szavak ilyen vizsgálatainak lehetőségén alapul. Természetesen, ez a vizsgálati mód korántsem az egyedüli. Az „asztal” szót tekinthetem, mint olyant, ami *jelöl* valamit, ami valami nyelven kívülinek (az adott esetben jól ismert anyagi tárgynak) *jele*, *szimbóluma*. (Ez a funkció az, amit az angolnyelvű logikai irodalom „reference”, „denoting”, a német „die Bedeutung” néven ismer.) Tekinthezem azonban e szót egy harmadik aspektusban is, *jelentését*, *értelmét* véve (ezt jelöli az angol logikai irodalom „sense”, „meaning”, a német a „der Sinn” szóval), azt, amit e szó jelent az e nyelven beszélő emberek számára. Ez a funkció nem azonos (legalább is feltehetőleg) az előbbivel. Egy és ugyanazon tárgyat jelölő szavak, sőt akár egyetlen szó jelentése sem feltétlen azonos (különböző emberek számára, különböző pillanatokban): az, hogy a „szív” mit *jelöl*, azt egyformán tudja minden magyarul beszélő ember. Azonban az orvos számára jelentése (amit ért ezen) nem azonos azzal, ahogy a laikus érti. Ennek a pszichológiai különbségnek tiszta logikai megfele-

lője is van. Tekintsük a következő kifejezéseket: „Shakespeare” és „a Hamlet szerzője”. Ezek egy és ugyanazon dolgot *jelölik*, második aspektusukat tekintve azonosak (az egyszerűség kedvéért vonatkoztatunk el attól, hogy az egyik egy szó, míg a másik több szóból álló leírás, ezt a nehézséget el lehetne kerülni más példákon, részletes megvitatása viszont azt az igen nehéz problémát vetné fel, hogy mi is a „szó”). Azonban korántsem azonosak harmadik aspektusukat tekintve. „Shakespeare a Hamlet szerzője” — ez az állítás szintetikus, ténymegállapítás, míg „Shakespeare az Shakespeare” — analitikus, logikai igazság. Ha a szavaknak a harmadik aspektusát mellőzzük, a két, azonos tárgyat jelölő, szó felcseréléséből származó igen lényeges logikai különbség létrejötté megmagyarázhatatlanná válik.

Ezt a megkülönböztetést nemcsak szavak, hanem mondatok esetében is megtehetjük, ezeket is tekinthetjük önálló tárgyakként, valamire vonatkozó jelekként és jelentésekként (a mondatoknak ezt az utóbbi aspektusát jelöli Church a latinból származó „proposition” szóval). Azonban épp e harmadik aspektusnak léte jelentős problémákat és vitákat okoz. A nominalista beállítottságú logikusok elvetik a jelentést, mint önálló aspektust, mivel ennek feltételezése (lévén a jelentések egy része általános) maga után vonná annak elismerését, hogy az univerzáléknak legalább egy faja létezik. Argumentációjukban arra hivatkoznak, hogy valami hasonló feltételezése a logikában (pszichológiai jogosultságát nem tagadják) feltétlen a platoni eszmék valamely válfajának felújítását eredményezné. Épp ezért arra törekcszenek, hogy a szó, mondat jelentését visszavezessék ennek más (szemantikai és pragmatikai) aspektusaira. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelentés kiküszöbölése gyakran csak előjáték ahhoz, hogy szó és tárgy szemantikai kapcsolatát, a jelölést is likvidálják vagy legalábbis szubjektivistá értelmezése számára nyissanak utat. Különösen jellemző ez a tendencia Quine logikai—filozófiai nyelvelméletére.

Church cikke épp ezekre a nominalista támadásokra kíván válaszolni. Ez a válasz azonban korántsem meggyőző. Church elsősorban arra hivatkozik (és ezt bizonyítja is), hogy a jelentés és propositio fogalmának nominalista konstrukciókkal való helyettesítésére tett eddigi javaslatok eredménytelenek és elfogadhatatlanok voltak, ez a program nincs végrehajtva. Sőt, ha végrehajtása egy későbbi időpontban sikerülne is, ez olyan bonyolult és hosszadalmas átalakításokat és konstrukciókat köve-

telne meg, amelyek a logika egész felépítését áttekinthetlenségig bonyolulttá tennék. A jelentés fogalmát épp ezért el kell fogadnunk, éppúgy, ahogy a matematika vagy fizika leegyszerűsítésének céljából is bevezetünk az axiómákban szereplő létezőkön kívül segédfogalmakat, egyéb létezőket. Ezt az alapvető gondolatot egészíti aztán ki több finom, ha nem is döntő jelentőségű megjegyzéssel, pl. azzal, hogy a finitiztikus nominalizmus számára elérhetlenné válnak olyan egyszerű disztinkciók, mint a különbség a között, hogy egy tételt egy adott axioma rendszeren belül elvileg nem lehet bebizonyítani (a Gödel-tétel értelmében), és aközött, hogy a tétel lehetséges bizonyítása oly hosszú, hogy gyakorlatilag nem leírható.

Church megjegyzései helyesek és gyakorlati szempontból meggyőzőek. Korántsem ilyenek azonban elméletileg. A matematikai és fizikai „segédfogalmakkal” való analógia sántít. E „segédfogalmakat” ugyanis egyértelműen definiálni tudjuk az axiómákban szereplő primitív terminusok segítségével úgy, hogy a rendszerben való szerepeltetésük sem logikai ellentmondáshoz, sem az objektív valóság tapasztalati tényeinek meg nem felelő ítéletekhez nem vezet. És éppen ez az, amit nem tudunk megcsinálni a jelentés esetében. Ez ideig nem sikerült a jelentés fogalmát egyértelműen megmagyarázni, más, alapvetőbb fogalmakra visszavezetni, vagy használatát úgy korlátozni, hogy az logikailag teljesen szabatos legyen (olyan mértékben, ahogy azt a logikában használt fogalmaktól megköveteljük) s ugyanakkor minden objektív idealista, platonista interpretáció

lehetőségét kizárja. Ezt a veszélyt, persze sokszorosan felnagyítva, használják fel a fogalom nominalista bírálói. Persze, a jelentés fogalma igen hasznos fogalom mindazokon a területeken, így a logikában is, melyek a gondolkodás tanulmányozásával foglalkoznak. De pusztán a hasznosságra hivatkozni nem elegendő; hogy a nominalizmus érveit valóban vissza tudjuk utasítani, meg kell oldani a fentebbi, jelenleg nem teljesített feladatot. Nyilván ebben jelentős szerep vár a marxista logikusokra is. Különböző Church érvelésének hitelét igen lerontja az a tény is, hogy érvelve a jelentés fogalmának hasznossága mellett, maga is elköveti azt a hibát, amittől a nominalisták óva intenek: objektív idealista szellemben értelmezni a fogalmat, azt állítván, kifejezetten Leibniz gondolatmenetét idézve fel, hogy az „igaz” és „hamis” mint predikátumok nem a gondolatokra és nem a tárgyakra, hanem a proposíciókra, az absztrakt állításokra vonatkoznak.

A szimpozion — azon kívül, hogy megmutatta a mai burzsoá filozófia idealista jellegéből adódó tartalmi és logikai torzításokat — számunkra tanulságos lehet abból a szempontból, hogy felhívja a figyelmet a nagyobb logikai pontosság követelményére. Éppen az univerzálék esetében jelentkezik nálunk, főleg egyes népszerűsítő művekben az a veszély, hogy az elvileg helyes tételeket logikailag nem egzaktnak, nem teljesen világos formában fejtenek ki. Ezeknek a kérdéseknek további vizsgálata elősegítheti egyben a mai burzsoá filozófiai nézetek elleni kritikai harc sikerét is.

Márkus György

Determinizmus és szabadság a modern tudományok korában

A sokatigérvő cím egy tudományos ülészak referátumait tartalmazza, amelyek a New York-i Egyetem Filozófiai Intézete által rendezett szimpozionum hangzottak el. Az ülésszak jellegéből következően a résztvevők viszonylag rövid, a probléma leglényegesebb vonásait sűrítő hozzászólásokra vállalkoztak, ami lehetetlenné tette a kérdések monografikus igényű, sokoldalú feldolgozását. A szimpozion anyaga alapján nem ismerkedhetünk meg bővebben egy-egy szerzővel, ezt a hiányosságot azonban bőven ellensúlyozza az az élő vita, amely bepillantást enged az amerikai filozófia alkotóműhelyébe.

Az ülésszak jellegzetessége, hogy a komplex témával összhangban nemcsak a hivatásos filozófusok vettek részt a vitában, hanem a filozófia iránt érdeklődő neves fizikusok, jogászok, etikusok is. Ebből ered a tematika feldolgozásának hármas tagozódása. Először a determinizmus és indeterminizmus általános filozófiai problémáit vizsgálták, azután a kérdés természettudományos összefüggéseit (ez a rész azonban gyakorlatilag csak a modern fizika determinizmust érintő problémáival foglalkozott), végül a harmadik kérdésesoport a „determinizmus és felelősség a jogban és az etikában” című témakört foglalta magába.

A vitában elhangzott felszólalások rendkívül magas száma (27 hozzászólás) nem ad lehetőséget arra, hogy egyenként foglalkozunk az összes nézetekkel. Számunkra elsősorban az az érdekes, hogy milyen általános vonások jellemezték a vitát, milyen világnézeti alapon ütköztek össze az ellentétes nézetek.

A vitaindító referátumot *B. Blanshard* tartotta „A determinizmus ügye” címmel. Blanshard koncepciója jellegzetesen *mechanikus*, a determinizmus lényegét az ok-hatás viszony egyetemességében látja (képletileg: ha A fennáll, akkor B feltétlenül bekövetkezik). A determinizmus meghatározásánál Blanshard figyelmen kívül hagyja az okozott jelenség önmozgását és szerepét az okozat létrejöttében s ezzel lehetőséget ad nagyszámú vitapartnerének, hogy a mechanikus elemek jogos bírálását felhasználva, megkísérleljék a determinizmus tudományos elégtenségét bebizonyítani.

Blanshard érdeme, hogy szembeszáll azzal az uralkodó felfogással, amely a kvantummechanika eredményeit egyértelműen az indeterminizmus bizonyítékának tartja. Rámutat arra, hogy ebben a kérdésben korántsem egységes a legnevesebb fizikusok álláspontja: Heisenberg, Bohr, Eddington indeterminizmusa mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni Russel, Planck és Einstein nézetét sem, akik továbbra is egy determinisztikus világkép mellett törtek lándzsát. Véleménye szerint a Heisenberg-féle bizonytalansági relációból nem azt a következtetést kell levonni, hogy az oksági törvény a mikrojelenségek-nél érvényét veszítette, hanem azt, hogy „tudásunk bizonyos területein ismereteinknek az oksági törvényt illetően vannak határai”, de az oksági törvény tudásunktól függetlenül egyetemesen hat.

Blanshard determinizmusát az indeterminizmus képviselői több oldalról támadták. Az egyik legérdekesebb reakció az analitikus irányzat hívének, *M. Black*-nek cikke, amelynek címe: „Előidézni valamit” (*Making something Happen*). Black egyetlen példa (egy pohár víz megivása) sokoldalú elemzésén keresztül mutatja ki azt, hogy egy cselekmény előidézése mennyire sajátos formákat ölthet, s hogy az okozati összefüggés differenciálatlan alkalmazása elmosza a jelenségek közötti különbségeket. Az analízis eredményeként azonban Black nem arra a következtetésre jut, hogy az okozati összefüggés kategóriája tovább finomítható; ellenkezőleg, az okozati összefüggést általában alkalmatlan segédeszköznek tartja a tudomány számára. „A tudományos szemlélet az okozati koncepció halála” — írja.

Az indeterminizmus képviselőinek legfőbb érve, amelyet több változatban használnak fel: az *okozati összefüggés* ismeretelméleti síkra való helyezése és azonosítása az *előreláthatóság* (*predictability*) *problémájával*.

Ezt az elvet legtisztábban az egyik legreakciósabb amerikai filozófus, *S. Hook* képviseli, akinek égisze alatt a kötet létrejött. Hook szerint az okozati összefüggésnek annyiban van pragmatikus értéke, amennyiben az ok segítségével az okozat előre kiszámítható. Mivel a modern tudományos felfogás szerint számos olyan terület van (például a mikrofizika, a történelem stb.), ahol az előrelátás elvileg lehetetlen, a determinizmus tarthatalansága nyilvánvaló — állítja a szerző.

Jellegzetesen cinikus választ ad Hook arra az ellenvetésre, hogy az előreláthatóság hiánya talán az adott terület okozati összefüggéseinek bonyolultságából ered s ami ma előreláthatatlan a tudomány számára az, — mivel objektíve meghatározott —, a jövőben előrelátható lesz. Hook nem tagadja annak a lehetőségét, hogy az előreláthatóság hiánya egy meglévő, de bonyolult oksági összefüggésből származhat, azonban a pragmatizmus számára ez tökéletesen egyet jelent: bármi legyen is az előreláthatóság hiányának oka, a tudomány ezeket a jelenségeket jelenlegi előreláthatatlanságuk alapján indeterminálnak tekinti.

Az előreláthatóság elvének másik képviselője *W. Barrett*. Barrett abból az érvből indul ki, amelyet James (és Windelband) alkalmazott a determinizmussal szemben: a determinizmus figyelmen kívül hagyja azt az *újat*, amely a jelenségekben létrejön s az okokból levezethetetlen. Ez az új elem az oka annak, hogy az események széles területe előreláthatatlan a tudományos kutatás számára. Barrett koncepciója a *vallási indeterminizmus sajátos válfaja*; szerinte isten, aki mindenről tud, képes az összes jelenségek előrelátására, az ember azonban „a képernyő másik oldalán él” s ezért ne ártsa magát isten dolgába.

Ezzel Barrett önkéntelenül is ítéletet mond saját indeterminizmusa felett. Állásfoglalásából világosan kiderül, hogy a jelenségek objektíven determináltak s csak egy antropomorf (Barrett kifejezése) szemlélet számára tűnnek a jelenségek indeterminuáltaknak.

Barrett négy területen próbálja kimutatni az előreláthatóság hiányát: a matematikában Gödel tételére utal, a fizikában a kvantummechanika eredményeire, a művészetben a művészi intuíciora, amelynek következtében a művészek általában nem

tudják előre, milyen művet hoznak létre, és végül a történelemre, ahol – hallgatólagosan felhasználva az újkantianus szemléletet – a történelmi események egyediségére hivatkozik.

Az érvek közül a legérdekesebb a történelemmel összefüggő fejtegetés, amelyben világosan kifejezésre jut Barrett reakció, idealista történelemszemlélete. Barrett szerint ugyanis az a történelemszemlélet, amely akár a történelmi események fő vonalát is előreláthatónak veszi, elavult, XIX. századbeli, „inkább ideológiai, mint tudományos elképzelés”. Az elavult és a modern szemlélet ellentéte az októberi forradalom „marxista” és pragmatikus értékelését hozza fel példának. Jellemző, hogy az októberi forradalom marxista ábrázolására Barrett „véletlenül” nem talált jobb lehetőséget, mint Trockij „Az orosz forradalom” című munkáját.

Barrett azt igyekszik kimutatni, hogy a marxista történeti felfogás nem a történelemből indul ki, hanem előre meghatározott sémák igazolásaként állítja be a történelmi eseményeket, szemben a modern szemlélettel, amelyre példaként S. Hook „A hős a történelemben” című munkáját hozza fel. A cikkből nem derül ki, hogy Barrett tudatlan vagy hamisít, amikor a marxista szemlélet lejárata érdekében azt állítja, hogy a marxisták közül 1914 előtt senki sem mondta azt, hogy a forradalom esetleg Oroszországban fog kitörni. Barrett végkövetkeztetése egyértelmű: „A történelmi jövő teljesen problematikus és bizonytalan.”

A fizikusok többsége is az indeterminizmus mellett foglalt állást. P. Bridgman, az ismert fizikus, vitaindító cikkében sokoldalúan ábrázolja a fizikai indeterminizmus és determinizmus harcát. Az indeterminista Bridgman szerint a *mikrofizika területén a véletlen és a valószínűség* jelentős szerepe következtében, az oksági törvény érvényét veszti. A mikrofizikában jelentkező véletlen és valószínűség nem epistemológikus, hanem *ontológikus*, s ennek bizonyítékeként Neumann tanítására hivatkozik, aki szerint nem lehetnek olyan „rejtett paraméterek”, amelyek a véletlenszerű jelenségeket meghatározzák.

Bridgman nem elégszik meg a Barrett által felhozott vallási és más idealista érvekkel, sőt érdekes módon Einstein determinisztikus álláspontját éppen vallási alapja miatt kritizálja. Bridgman szerint Margenau iskolája következetesebb determinizmusában mint Einstein, aki azon az alapon tagadja a véletlen és valószínűség objektivitását a kvantummechanikában, hogy „az Uristen nem kockázik”, tehát

nem alkothatott olyan rendszert, amelyben véletlen összefüggések vannak. Ha Einstein azt mondta volna, hogy vannak még feltáratlan kísérleti tények, amelyek meghatározzák a véletlen jelenségeket, akkor ez tartható álláspont lenne.

Margenau irányzata ugyanakkor közelebb áll az indeterminizmushoz, mert ez az irányzat nem állítja azt, hogy az egyes mikrorészecskék mozgása és helyzete okozatilag meghatározott, hanem mozgásuk statisztikai törvényszerűségéből vezeti le determinista álláspontját. Ezzel a felfogással szemben Bridgman Born nézetére hivatkozik: „A véletlen csak egy szubjektum várakozásával összefüggésben értelmezhető”, és ez a szubjektívizmus kizárja az objektív oksági viszony fennállását.

A determinizmus előretörésének jele, hogy más modern művekhez hasonlóan, a determinisztikus és indeterminisztikus álláspontot már nem úgy állítja szembe Bridgman, mint az elavult mechanikus szemlélet és a modern indeterminisztikus koncepció ellentétét, hanem a konzervatív determinista álláspont és a modernebb determinisztikus felfogás kontrasztjaként.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya C. J. Ducasse tollából ered. Ducasse oly módon próbálja megvédeni a determinizmust, hogy közben igyekszik magát elhatárolni Blanshard determinizmusának mechanikus oldalaitól. Ducasse szerint alaptalan az az indeterminista koncepció, amely az előreláthatóságot mechanikusan azonosítja a determinizmussal s az előreláthatóság hiányából a determinizmus csődjére következtet. Az előreláthatóság követelménye csak a Laplace-féle mechanikus determinizmus szükségzerű velejárója.

Ducasse sokoldalúan bírálja a Laplace-féle koncepciót, amelynek fő fogyatékoságát abban látja, hogy egyetlen mozgásformával, a mechanikával próbálja az összes jelenségeket megmagyarázni és ezáltal figyelmen kívül hagyja a többi törvényszerűséget, valamint a jelenségek egyedi törvények által meg nem határozott részét. Ducasse ahhoz a következtetéshez jut, hogy „a determinizmus az *elméleti előreláthatóság* értelmében jámbor, de bigott szükséglete a tudományos hitnek”.

Ducasse azonban nem a determinizmust tartja helytelennek, hanem annak csak mechanisztikus válfaját ítéli el és egyértelműen állást foglal a determinizmus modern válfaja mellett, amely az oksági törvényt az egyes tudományterületek sajátosságainak megfelelően differenciáltan értelmezi és a törvényszerűségek mellett elismeri az okozatilag meghatározott véletlen jelenségeket is.

A kötet jelentős részét teszik ki azok a viták, amelyek az emberi szabadság, valamint az erkölcsi és jogi felelősségrevonás problémáival foglalkoznak. A vita alapját P. Edwards és J. Hoppers eikiei alkotják. Edwards abból a megkülönböztetésből indul ki, amelyet James állított fel a determinizmus két válfajának értékelésére. James különbséget tesz a következetes, a fatalizmusig eljutó, úgynevezett kemény determinizmus (hard determinism) (amelynek képviselői többek közt Priestley, Schopenhauer (?), Freud és Clarence Darrow) és a determinizmust és indeterminizmust összeegyeztetni kívánó „lágy determinizmus” (soft determinism) között, (amelynek képviselőik Shlick, Ayer, Stevenson és Noel Smith).

Edwards és Hoppers egyaránt az Amerikában népszerűtlen kemény determinizmus mellett foglalnak állást, bár elhatárolják magukat a fatalizmustól. Álláspontjuk lényege: ha minden jelenség okozatilag meghatározott, akkor az emberi akarat is determinált, következésképpen az emberek erkölcsi és jogi felelősségrevonása csak a társadalom védelmén alapulhat; a szubjektív elítélés és értékelés azonban kiküszöbölendő, mert az elítélendő cselekmény elkövetője éppúgy nem cselekedhetett másképpen mint az, aki társadalmilag hasznos magatartást tanúsított. Edwards és különösen Hoppers figyelmen kívül hagyják az erkölcsi és jogi felelősségrevonás objektív oldalát (hogy tudniillik valamely magatartás akkor is jó vagy rossz marad, ha azt nem „szabad akaratból” követték el) a szubjektív oldal kiküszöbölése koncepciójukban elnyeli az objektív oldalt is.

Rendkívül jellemzők Hoppersnek az akarat teljes meghatározottsága mellett felhozott érvei. Hoppers szerint az emberi akarat látszólagos meghatározatlansága és az ezzel összefüggő hamis szabadságérzés onnan ered, hogy az emberek nincsenek tudatában azoknak a valódi hajtóerőknek, amelyek akaratukat meghatározzák. Ezek a fel nem ismert okok a tudatalatti tényezők, amelyek a gyermekkorban kialakulva egyértelműen meghatározzák azt, hogy ki válik bűnözővé s ki marad törvénytisztelő polgár. Hoppers freudi alapon áll, s legfőbb érvként a pszichoanalitikusok eredményeire hivatkozik, akik a múltból következtetnek a jelenre és kis jelekből meg tudják állapítani, hogyan fog a vizsgált ember a jövőben cselekedni.

A vitában résztvevők zöme bírálta Edwards és Hoppers koncepcióját. A bírálát jellegetessége, hogy nemcsak és nem is elsősorban a koncepció túlzásait kifo-

gásolták, hanem magát a determinista alap gondolatot tartották helytelennek. H. Hintz szerint Edwardséknak egyáltalán nem sikerült megcáfolniuk azt az alapigazságot, hogy az ember másképpen is választhatott volna, mint ahogyan választott. Hintz azt a sokszor ismételt és a deterministák által megválaszolt ellenérvet hozza fel, hogy a jövőbeni eltérő választás igazolja azt, hogy a jelenben is többféleképpen választhat az ember.

Hintz nem a környezettől való viszonylagos függetlenség érdekében emel szót (ezt a viszonylagos függetlenséget Edwardsék sem tagadják), hanem az akarat szubjektív meghatározatlansága mellett foglal állást. Ezen az alapon helyteleníti, hogy Edwardsék koncepciójában a felelősség csak pragmatikus ösztönzés a jövőbeli cselekedetek számára s azt állítja, hogy az ilyen értékelés aláassa az emberi méltóságot és a civilizált társadalmat.

Hasonlóképpen foglal állást a nemrég elhunyt A. Pap, aki azzal érvel, hogy a determinista álláspont alapkérdése „választhatom-e a választásomat” értelmetlen probléma. A determinizmus hibája abban áll, hogy a determináltságot azonosítja a kényszerítéssel. Pap tulajdonképpen a puha determinizmus híve, a determinizmust összeegyeztethetőnek tartja a választási szabadsággal.

Sokat foglalkozik a determinizmus erkölcsi és jogi problémáival S. Hook is, aki abszurditásig élezi az edwardsi álláspont ellentmondásait, hogy ezzel a determinizmust mindjobban megfoszsa hitelétől. Hook egyrészt azzal érvel, hogyha az embernek akarata teljesen meghatározott, akkor igazolható a „Karamazov testvérek”-ben szereplő Szmergyakov életelve: „minden dolog megengedett”. A kemény determinizmus — állítólag — szentimentalizmushoz vezet, annyi sajnálat jut a bűnösnek, hogy nem marad belőle az áldozatnak.

Jellemző, hogy Hook minden eszközt felhasznál reakciós politikai pecsenyéjének a megsütéséhez és ezért a következő szónoki kérdést teszi fel: „Azt vetik szemünkre, (a deterministák), miért vádoljuk Sztálint és Hitlerrel” — önként elkövetett bűneikért, hiszen Hitler és Sztálin életútja csecsemőkoruk óta okozatilag meghatározott volt? (A hasonlatból világosan kiderül Hook célja, Sztálin és Hitler, a Szovjetunió és a náci Németország hamis azonosítása. Ugyanez a törekvés jelentkezik H. Hart írásában, aki a rossz büntetőjog példaként három államot említ együtt: a náci Németországot, a Szovjetuniót és Dél-Afrikát.)

Mi az oka annak, hogy az amerikai filozófiában, ahol az idealista irányzatok szinte egyeduralgó szerepet játszanak, ilyen éles formát ölthet a determinizmus és indeterminizmus harca?

Ez a jelenség csak annak tűnhet szokatlannak, aki a determinizmust mechanikusan azonosítja a materializmussal, és ezért ebben az összeütközésben feltétlenül a materializmus és idealizmus összeesését véli felfedezni. A valóságban azonban a determinizmus és indeterminizmus problémái *viszonylag* függetlenek az idealizmus és materializmus kérdéseitől. Igaz, az indeterminizmus mindig idealista tendenciákat rejt magában, mert a meghatározatlanság szükségszerűen misztikus, irracionális tényezőkkel kapcsolódik össze, de a determinizmus már sokkal szélesebb világnézeti tartalmakat foglalhat magában, egyaránt létrejöhet idealista és materialista talajon.

Ha világnézeti tartalmuk alapján vizsgáljuk meg a kötetben szereplő harcokat, akkor világosan kiderül, hogy a legtöbb esetben az *idealista determinizmus* csap össze az *idealista indeterminizmussal*. Blanchard, a determinizmus egyik fő képviselője, cikkének összefoglalójában egyértelműen elhatárolja magát a materializmustól és kijelenti, abszurditás azt hinni, hogy a determinizmus feltétlenül magában foglalja a materializmust.

Nem nehéz felfedni a Hospers-féle determinizmus idealista jellegét sem. Hospers teljesen egyetért a freudizmussal, determinizmusa jórészt misztikus, tudatalatti tényezőkön nyugszik, amelyek már a csecsemőkorban megváltoztathatatlanul meghatározzák az emberek életútját.

Jellemző, hogy az egész erkölcsi és jogi kérdésekkel foglalkozó részben még csak fel sem merül annak a gondolata, hogy a társadalom anyagi tényezői determinálják-e az emberek akaratát.

A kötet szerzőinek materialista-ellenesége a legvilágosabban Bridgman okfejtéséből derül ki, amellyel hallgatólagosan minden hozzászóló egyetértett. Bridgman az egyetlen, aki a materialista determinizmussal közvetlenül is polemizál és a dialektikus materializmushoz közelálló Mario Bunge-t választja ellenfelül. Bridgman is-

merteti Bunge materialista axiómáit, és azután leszögezi, hogy a determinizmus e fajtája tudománytalan, mert nem a tudományos tapasztalatból, hanem „tudományon kívüli” előfeltevésekből indul ki. Végül fintorogva megállapítja, hogy Bunge axiómáin „a marxista dialektika erős szaga érezhető”.

Jellemző Bridgman „objektivitására”, hogy Barrett vallási indeterminizmusában egyáltalán nem lát „tudományon kívüli” szempontokat, az állítólagos tudományon kívüliséget csak a materializmusnál hibáztatja.

A determinizmus és indeterminizmus harcának értékelésénél nem szabad megfeledkeznünk még egy lényeges mozzanatról. A hozzászólók zöme a determinizmust mechanikus értelemben fogja fel, Ducasse-t kivéve, a védelem és a támadás egyaránt egy mechanikus koncepció körül folyik. Plasztikusan fejezi ki a résztvevők ezirányú véleményét a kötet borítólapja, amelyen a cím mellett mindössze két egymásba kapcsolódó fogaskerék látható — nyilván a determinizmus emblémájaként.

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kötet szerzői nem fukarkodtak a reakciós politikai következtetésekkel, akkor érthetővé válik, miért engedték meg maguknak a hozzászólók, hogy az amerikai „filozófiai demokrácia” illusztrálásaként éles harcot folytassanak az idealista determinizmus és az idealista indeterminizmus kérdésében.

A világnézeti korlátok egyben megszabják a kötet színvonalát. A vitában felhozott érvek túlnyomó többsége ismert, különböző variációkban már többször elhangzott állítás, és kevés jel mutat arra, hogy a résztvevők kísérletet tennének a legújabb tudományos eredmények filozófiai általánosítására.

A kötet sajátos összeállítására miatt hiba lenne az anyagból közvetlenül az amerikai filozófia színvonalára következtetni (a kötet egyes szerzőinek lényegesen jobb írásai is vannak), mégis a gyűjtemény fényt vet az amerikai egyetemi filozófia világnézeti helyzetére, vitamódszereire, és ennyiben tanulságos olvasmány.

Földesi Tamás

V. P. Volgin: A társadalmi gondolat fejlődése Franciaországban a XVIII. században

(A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása. Moszkva, 1958. 413 o.)

A filozófusok és történészek érdeklődésére egyaránt számot tarthat V. P. Volginnak a XVIII. századi — döntően

burzscá — francia társadalmi gondolat fejlődéséről írt nagyszabású összefoglaló munkája.

A XVIII. századot „francia század”-nak szokás nevezni, mert — legalábbis a század derekától kezdve — az európai fejlődésre egyre nagyobb hatással van a Franciaországban kiéleződő társadalmi válság és annak ideológiai vetülete, amely a burzsoá forradalmat eszméileg előkészíti, majd később maga a forradalom. Franciaország a polgári forradalom klasszikus országa és egyben az az ország, amelyben a burzsoá világnézet — ha összességében tekintjük — a legmagasabb csúcstól érte el.

A XVIII. század francia burzsoáziája a forradalom felé haladó, rohamosan öntudatosodó osztály. Ideológusai számára egyre világosabb a burzsoáziának a feudális renddel való ellentéte, ugyanakkor ez az ellentét mint az egész harmadik rend és a fennálló rendszer ellentéte jelentkezik számukra. A burzsoázia ideológusai tehát az egész társadalom, vagy legalábbis döntő többsége nevében lépnek fel, s ez az igény a társadalom összérdekeinek képviselésére egyrészt objektíve is sok tekintetben jogosult, másrészt jogosult és őszinte szubjektíve, mivel ebben a korban még sem a burzsoáziában, sem a proletariátusban nem tudatosult a két osztály kibékíthetetlen érdekellentéte. A burzsoá gondolkodást még nem köti meg a proletariátustól való félelem, viszont lelkesíti a burzsoáziának az egész nép vezetésében betöltött szerepe. Éppen ez teszi lehetővé — mint arra Volgin rámutat —, hogy — a forradalom után számára többé el nem érhető — nagy magasságokba emelkedjék. Ez határozza meg klasszikus jellegét és teszi figyelmünkre különösen érdekessé.

Ugyanakkor azonban, noha a XVIII. sz.-i francia társadalmi eszmék története „a burzsoá ideológia rohamos növekedésének és rendkívüli elterjedésének története” (5. o.), a kor eszméi már új erők jelentkezéséről is tanúskodnak. Az előproletariátus még határozatlan vágya utópikus kommunista művek megírására ösztönöznek egy sor szerzőt.

Magán a burzsoá ideológián belül is különböző áramlatok vannak, a mérsékelt ellenzéki, kompromisszumos elméletektől kezdve, amelyek a burzsoázia felső rétegének, az antifeudális front jobbszárnyának érdekeit és hangulatait tükrözik, egészen a balszárnyat alkotó kispolgárság ideológiai képviselőiig. Ráadásul a különböző áramlatok hatása fejlődési szakaszonként más és más. A század közepén még igen erősek a kompromisszumos irányzatok (ezt példázza a fizokraták „törvényes despotizmusa”, Voltaire ingadozása az angol alkotmány és a felvilágosodott monarchia között, Montesquieunek a „kompromisz-

szum szellemével” átítatott tanítása), míg a további fejlődés — noha a kompromisszumos tendenciák ekkor sem szűnnek meg — a radikálisabb áramlatok meg erősödését hozzák, Rousseau „Társadalmi szerződése” például csak a forradalom idején éri el legnagyobb hatását, amikor aztán a jakobinusok politikai evangéliumává válik.

Az irányzatok itt adott vázlata is mutatja, hogy a problémakör amit a könyv felölel, rendkívül gazdag és szerteágazó, és Volginak, aki egyébként a társadalmi elméletek fejlődésének kitűnő ismerője, nagyon gazdaságosan kellett bánnia a feldolgozásra váró anyaggal. Könyve az anyag bőségéből eredő nehézséggel lényegében sikeresen birkózik meg, és ha az egyes irányzatok és művek kitűnő elemzése mellett az összkép valamivel halványabb is, a könyv egészében mégis sokoldalú, pontos és megbízható képet ad a XVIII. sz.-i francia társadalmi nézetek fejlődéséről.

Volgin műve hat fejezetre oszlik. Az első a burzsoá ideológia megalapozóival foglalkozik és a történelmi előzmények futólagos ismertetése után Voltaire és Montesquieu munkásságának részletes analízisét adja. A második fejezet a kor közgazdasági nézeteit elemzi, a harmadik az enciklopedistákkal (Diderot-val, Holbachkal és Helvetiusszal) foglalkozik, a negyedik a demokrata és egyenlősítő nézeteket ismerteti (különösen jól sikerült itt a Rousseau-ról szóló rész). Az ötödik fejezet címe: „Kommunista elméletek és szövetkezeti tervek”, a hatodik — záró — fejezet pedig a forradalom előestéje politikai-társadalmi irodalmának fő vonalait vázolja fel.

Noha Volgin természetesen a társadalomra vonatkozó nézetek vizsgálatát tekinteti főfeladatának, e feladatot szélesre — és helyesen — értelmezve, a szükséges mértékben általában kiter az elemzett irányzatok és írók általános filozófiai nézeteire is, és különösen arra, hogy ezek a nézetek hogyan hatnak az adott gondolkodó társadalomfilozófiájára, illetőleg milyen módosulásokon mennek át éppen a társadalomfilozófiai nézetek hatására. Legkézenfekvőbb ennek az összefüggésnek megmutatása Voltaire nézeteinek ismertetésénél, s a szerző itt valóban él is az alkalommal. Igen jól sikerült ebből a szempontból is Mesliernek és Testamentumának ismertetése. Volgin, aki munkásságának jó részét éppen a modern, tudományos kommunizmus előfutárai tanulmányozásának szentelte, nem elégszik meg a Testamentum közvetlenül társadalmi-politikai vonatko-

zású részeinek és gondolatainak vizsgálatával, hanem — rendkívül meggyőző és stílusában is igen szép elemzésében — elénk állítja Meslier egész világnézetét, megmutatja ennek rendkívüli következetességét, a Testamentum alkotórészeinek — társadalmi-politikai tanításának, a keresztény kinyilatkoztatás bírálatának, a materialista filozófiának — logikai és érzelmi egységességét.

Volgin könyvének átfogó jellege lehetlenné teszi a benne foglalt valamennyi főkérdés ismertetését. Be kell érünk e helyen néhány fontosabb, filozófiai szempontból érdekesebb gondolat jelzésével.

Volgin munkájában alaposan elemzi azokat az ideológiai formákat, amelyekben bizonyos eszmék jelentkeznek, és ugyanakkor rámutat azokra a különbségekre, amelyek a tartalomban a látszólag azonos forma mögött a különböző szerzőknél mutatkoznak. Különös gondot fordít a természetjogi elméletnek és a rá jellemző módszertannak analizésére, mivel ezek rendkívül nagy szerepet játszanak a század francia politikai gondolkodásának alakulásában. A *természetjog* mint forma szinte valamennyi XVIII. sz.-i társadalmi-politikai elméletben megtalálható. A kifejezetten polgári elméletek mellett hatással van a kommunisztikus irányzatokra is. Általában — legalábbis részben — különböző tartalmakat hordoz, mégis számos olyan vonással bír, amely — kisebb vagy nagyobb mértékben — jellemző a század valamennyi társadalmi-politikai elméletére. E vonások, melyekre a szerző számos helyen visszatér, az alábbiakban foglalhatók össze:

A természetjog kiindulópontja a metafizikusan értelmezett, elvileg minden valóságos történeti vonásától megfosztott, egységesnek és változatlanul felfogott ember, az „ember általában”, örök és változatlan természettel felruházva. A természetjog alapvető módszere deduktív racionalisztikus levezetés néhány axióma jellegű tételből. Az emberi természetből logikusan következő jogok „természeti” jogok, melyek ésszerűek, logikai érvekkel bizonyíthatók és minden értelmes ember számára meggyőzőek. A „természetjogok” és a természeti állapot általában szemben állnak a fennálló joggal, az uralkodó „természetellenes”, „ésszerűtlen” állapotokkal. A természeti törvények nem a fennállónak reális törvényei, hanem absztrakt normák, amelyeket értelmünk diktál a létnek. A természeti állapotot ugyanakkor igen gyakran reálisan létezett történeti korként is ábrázolják, mintegy az „aranykor” racionalista változataként.

Az elvont ember általában, a korburzsoá teoretikusai atomista társadalom-felfogásra való hajlamának megfelelően, elszigetelt ember. Ehhez az elképzeléshez kapcsolódik az individuumok közti társadalmi szerződés elmélete. Végül, a természetjogi elmélet egybekapcsolódik a társadalmi viszonyok racionalista felfogásával, amely a haladás fő mozgatóerejét az emberi értelem fejlődésében és tökéletesedésében, az ismeretek felhalmozódásában, a felvilágosodás sikereiben látja.

Volgin könyve világosan megmutatja a XVIII. sz.-i társadalmi elméletek *idealista jellegét*, azt, hogy a kor gondolkodói végső soron az eszméi-ideológiai mozzanatok tartják döntőnek a történelemben. Emellett azonban rámutat azokra a törekvésekre is, amelyek a fenti alaptendencia túlnyomó érvényesülése mellett, a történelemben érvényesülő *anyagi-gazdasági mozgatórugók* feltárására irányulnak. Ilyen törekvéseket mutat Turgotnak — aki egyébként a történelemben mindenekelőtt a felvilágosodásnak, az értelem sikerének növekedését látja — az emberi társadalom első szakaszairól adott fejlődési sémája, amely a gyűjtögetés, vadászat, állattenyésztés és földművelés egymás utáni kifejlődéséből magyarázza a társadalmi szervezet változását, a rabszolgaság kialakulását stb. An enciklopedisták közül Helvetius az, akinek társadalmi nézeteiben leginkább találhatók materialista tendenciák. Helvetiusnak a társadalom mozgatóerőivel kapcsolatos felfogását — mutat rá Volgin — kettősség jellemzi. Egyfelől megtaláljuk nála a felvilágosodás döntő szerepére vonatkozó szokásos racionalista elképzelést, másfelől viszont a társadalomban a — persze igen határozatlanul felfogott — érdekek harcát domborítja ki, amely harcban az erősebb győzedelmeskedik. Továbbá Helvetius a XVIII. sz.-i gondolkodók közül talán a legnagyobb erővel hangsúlyozza a népesség növekedésére mint a termelés előrehaladásának mozgatóerejére vonatkozó elgondolást. Nézetei más pontokban is sok tekintetben — bár határozatlanul — az uralkodó racionalista felfogással ellentétes, materialista történetfelfogás felé mutatnak. Végül is azonban a racionalizmustól való minden elszakadási kísérlete után újból visszatér a racionalizmushoz, annál is inkább, mert az emberi társadalom múltjának józan és kíméletlen analizéséből rendkívül pesszimista következtetések adódnak számára a társadalom további fejlődési irányára vonatkozóan. Helvetiusnál mégis, végeredményben, győzedelmeskedik a jobb jövőbe vetett hit. De nem látván

olyan erőt, ami az érdekek harcában a számára eszményi — viszonylag egyenlő kistulajdonosokból álló — társadalmi rendet meg tudná teremteni, kénytelen visszatérni a felvilágosító álláspontra, amelyet szerint az igazság győzelme elkerülhetetlen.

Különösen jelentős a történetfelfogás fejlődésében Rousseau-nak az egyenlőtlenség eredetéről írt tanulmánya, amelyet Volgin igen részletesen ismertet és elemez. Bár Rousseau-nak ez a műve sem mentes kora társadalmi elméleteinek racionalizmusától és a természetjogi formuláktól, e formába azonban Rousseau új tartalmakat visz be. Volgin itt rámutat Rousseau felfogásának dialektikus mozzanataira, amelyekre egyébként már Engels felhívta a figyelmet. Rousseau meglátja a fejlődés antagonisztikus vonásait, rámutat, hogy a földtulajdon megjelenésétől az emberi haladás egyben az egyenlőtlenség haladása, észreveszi, hogy a történelemben az elért eredmény igen gyakran nem felel meg a kitűzött célnak stb. A külsőleg dialektikus konstrukciók iránti előszeretete Rousseau-t néha egészen paradox jellegű következtetésekhez vezeti, amilyen például az a megállapítása, hogy az egyenlőtlenség szélsőséges kifejlődésével az emberek visszatérnek az egyenlőséghez — de a rabságban való egyenlőséghez.

Rousseau néha zseniálisan kitapintja a folyamatok valódi mozgatórugóit. Különösen érdekesek azok a megállapításai, melyekben az embert a történelmi fejlődés útján elindító erőket elemzi. A természeti állapotban szerinte nincs haladás, noha az ember a határtalan tökéletesedés noha az ember a határtalan tökéletesedés képességével rendelkezik. Az emberek elszaporodásával azonban kiélesedik a küzdelem a létfenntartásért, és ez az embereket új munkaeszközöknek és a termelés új fogásainak feltalálására sarkallja. És minden lépés ezen az úton új fokra emeli az embereket életük minden területén. Így a halászatra és vadászatra való áttérés megteremti a családot és eredményezi a letelepedést, a fémolvasztás és a földművelés megjelenése pedig megteremti a társadalmat, a földmagántulajdonnal, egyenlőtlenséggel és államhatalommal. Nagyon fontos, hogy Rousseau felfogásában a társadalmi élet valamennyi eleme minden korban mint meghatározott egység jelenik meg, s az egész történeti folyamat egységes és törvényszerű. Joggal láthatjuk benne azt a gondolkodót — állapítja meg Volgin —, aki „a legvilágosabban fejezi ki a XVIII. sz.-ban azokat a materialista tendenciákat, melyek csak nagyon határozatlan formában jelentkeztek olyan

kortársainál, mint Turgot, vagy a Rousseau-nak sokat köszönhető Helvetius.” (220. o.) Az ilyen materialista tendenciák korlátozott jellegét mutatja ugyanakkor az a tény, hogy Rousseau nem képes a maga demokratikus társadalmi ideáljának történeti megalapozást adni, és a társadalmi jelenségek dialektikus és materialista felfogásának felcsillanásai ellenére is, politikai rendszerét szigorúan racionalista módszerrel építi fel (lásd: Társadalmi Szerződés). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Volgin Rousseau elemzésének igen érdekes része az, amely az egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezés és a „Társadalmi szerződés” közti elméleti-módszertani különbségeket mutatja ki. Ezek a különbségek annál tanulságosabbak, mivel bennük bizonyos mértékig általános törvényszerűség mutatkozik meg. A burzsoá világnézet korlátai, racionalista idealizmusa, felvilágosító illúziói ugyanis annál nagyobb mértékben ütköznek ki, minél közelebb jutunk a burzsoá ideológia tanulmányozásában a társadalom átalakításának gyakorlati problémáihoz.

Fontos helyet foglal el Volgin könyvében a *társadalmi törvényszerűség* gondolata fejlődésének, illetőleg a törvényszerűséggel kapcsolatos állásfoglalások ellentmondásosságának feltárása. Még Montesquieu-nél is, aki a törvényt ma is helytálló módon szükségsszerű viszonyként határozza meg, más szerzőknél (pl. Holbachnál és másoknál) méginkább, kettősség található a törvény felfogásában: a törvény hol objektív és meghatározó, minden körülmények között érvényesülő, hol pedig normatív jellegű, és ez a két felfogás keveredik, nem különül el egymástól. Kár, hogy Volgin nem vizsgálja meg ennek az ellentmondásnak kapcsolatát a determinizmus általános metafizikus felfogásával, úgy, ahogyan az a XVIII. sz.-i francia materialistáknál jelentkezik, és könyvében általában nem eléggé domborodik ki ez, hogy a kor gondolkodói nemcsak idealisták a társadalom magyarázatában, hanem egyben, ezzel szoros összefüggésben, a társadalmi jelenségek véletlenszerű felfogásától sem tudnak megszabadulni. Egyáltalán, azt lehetne mondani, hogy miközben az elemzésben élesen kidomborodik a tárgyalott történelemfelfogások idealizmusa, némileg háttérbe szorul metafizikus jellegük, illetőleg az idealizmusnak a metafizikával való összefüggése.

A törvényszerűség problémájával kapcsolatban még meg kell említeni, hogy Volgin könyve fontos különbségre mutat rá az „emberi természetből” fakadó „örök természeti törvény” felfogásában. Egyes

íróknál — pl. Diderot-nál — a „természeti törvény” mintegy *a priori* van meg az ember tudatában, míg másoknál — pl. Helvetiusnál — e törvény a tapasztalat, elmélkedés és ész termékeként jelentkezik. Sajátos módon éppen az előbbi felfogás az elterjedtebb és a kor polgári ideológiai szükségleteinek jobban megfelelő.

A tárgyalat mű érényei közé tartozik az egyes eszméáramlatok és elméleti megállapítások társadalmi gyökerei vonatkozó elemzéseinek pontossága és megbízhatósága. Figyelemre méltó pl. az az analízis, amit Rousseau-nak a vallással kapcsolatos állásfoglalása társadalmi összefüggéseiről ad. Rousseau-nak, a kispolgárság kiemelkedő teoretikusának társadalomfelfogása szélsőségesen individualista jellegű. Ez a kispolgári individualizmus nyomja rá bélyegét a jövő társadalmára vonatkozó utópiájára is, melyben az állam alapját az egymástól elszigetelt termelők alkotják, akik lényegében semmiféle társadalmi kapcsolatban nem állnak egymással, még politikai pártokat sem alkothatnak, sőt nem is tanácskozhatnak egymás közt. Teljesen érthető, hogy Rousseau ezt az amorf, belső kapcsolatokat nélkülöző alakulatot a vallási ösztönzőerők („polgári hitvallás”) cementjével akarja megerősíteni. „A kispolgári individualista utópia számára az állampolgári vallás elengedhetetlen, mint ellensúly az erejükét megőrzött és a kispolgári demokráciát szüntelenül létében fenyegető kapitalista tendenciákkal szemben, mint fék a gazdagok és vigasztalás a szegények számára.” (244. o.)

Volgin könyve a *kommunista gondolat* fejlődésére vonatkozóan is gazdag, nálunk részben ismeretlen anyagot tartalmaz. Meslier Testamentumának, Morelly és Mably munkásságának elemzése mellett például ismerteti az utópikus kommunizmus történetének egyik — nálunk talán teljesen ismeretlen — érdekes alakját, Dom Deschamps-t, akinek utópikus művét egyébként Diderot is ismerte és nagyra becsülte. A Benedek-rendi szerzetes Deschamps művének jellegzetessége abban van, hogy kommunizmusát egy skolasztikus-metafizikus rendszerrel kapcsolja össze és alapozza meg, másrészt pedig egészen szélsőséges formában tartalmazza a korai kommunista elméletekre jellemző reakciós aszkétikus tendenciákat. (Az ideális társadalomban megsemmisítik a „mesterséges” szükségleteket, megsemmisítik a szép művészeteket, a könyveket és az írást, nem fogyasztanak sem húst, sem halat, sem sőt stb.) Érdekes és nálunk szintén kevésbé ismert anyagot tartalmaz Volgin

könyvében a forradalmat közvetlenül megelőző évek és hónapok politikai irodalmáról adott áttekintés.

A mű ismertetése során még feltétlenül fel kell hívni a figyelmet egy lényeges gondolatra, amit a szerző — könyve egyik központi eszméjeként — különös erővel hangsúlyoz. Volgin a különböző írók elemzésekor is kiemeli és a könyv zárószavában visszatér rá, hogy a XVIII. századi burzsoá ideológiában alapvető ellentmondás áll fenn *eszmény és valóság* elmélet és gyakorlat között. Az elmélet követelményeinek és a belőle fakadó eszményeknek (annak, ahogyan a történelemnek az „emberi természet” és a belőle fakadó tapasztalati és ésszerű elvek szerint le kellett volna és le kellene folynia) ellentmond a szomorú valóság (az az, ahogy a „téveszmék által félresiklott” történelem a valóságban lefolyt). Ellentmondás áll fenn továbbá az elméleti-elvi tételek és a belőlük levont gyakorlati következtetések között. Szinte valamennyi korabeli gondolkodóra jellemző, hogy nem tudja levonni saját elméleti előfeltevéseiből a logikus következtetéseket. A burzsoá gondolkodók a feudalizmus elleni, egyben osztálytársadalmi érdekekért is folyó harcukban olyan elméleti tételekkel lépnek fel, amelyek mintha aláásnák minden kizsákmányoláson és osztályérdekeken alapuló társadalom alapjait. A gyakorlatban azonban csupán egy idealizált osztálytársadalmat javasolnak, hűek maradva a magántulajdonhoz és a „gazdasági tevékenység szabadságához”.

Hasonló a helyzet a demokrácia elveinek alkalmazásával. Marat és néhány 1789-es pamfletíró kivételével, megrekednek a tulajdonosok demokráciájánál, a köztársasági eszményképekkel szemben pedig rendszerint a monarchia különböző válfajainál. Kettősség jellemzi általában a társadalmi forradalommal kapcsolatos korabeli állásfoglalásokat is. Elméletileg sokan elismerik a forradalom jogosultságát, gyakorlati elképzeléseikre azonban rányomja bélyegét a — habár határozatlan — félelem a tömegek forradalmi fellépésétől, aminek következményeképpen kíváncsúnak és lehetségesnek tüntetik fel a fokozatosan elterjedő felvilágosodás eredményeként végbemelő békés társadalmi átalakulást és hosszú ideig vissza-visszatérnek a „filozófuskirály” utópikus illúziójához.

Az elmélet és gyakorlat közti szakadék általában, habár más okokból, a kor kommunista irodalmára is jellemző. „A XVIII. sz. kommunistái, Meslier kivételével, aki az elnyomottakat nyíltan határo-

zott és kíméletlen haragra szólítja az elnyomók ellen, vagy egyáltalán nem vetették fel a társadalmi átalakulás módjainak kérdését (Morelly), vagy pedig áttérve a gyakorlati javaslatokra, lemondtak kommunista előfeltevéseikről (Mably).” (402. o.)

Befejezésül elmondhatjuk, hogy V. P. Volginnek a fentiekben ismertett könyve

mind tárgyát, mind a tárgy feldolgozásának színvonalát tekintve értékes, tartalmas munka, amelynek magyar nyelven való megjelentetése igen hasznos volna, annál is inkább, mert az korszakkal és e problémakörrel foglalkozó magas színvonalú marxista munkáknak nagyon is szűkében vagyunk.

Buk Pál

FOLYÓIRATISMERTETÉSEK

[VOPROSZI FILOSZOFII 1960. 6. SZÁM

P. Baran (USA): Kapitalizmus és irracionalitás

A szerkesztőség P. Baran amerikai közgazdász-professzor cikkéhez fűzött előzetes megjegyzéseiben rámutat, hogy bár a cikk élesen bírálja a jelenkori kapitalizmus lélekromboló hatását és az ezen alapuló pszichológiai irányzatokat, negatívuma, hogy helytelenül értékeli Freudot, pozitív szerepet tulajdonít neki az emberi magatartás racionális magyarázatában.

*

A szerző, az általa „pszichologizmusnak” nevezett XIX. századi anti-marxista áramlatot két alapelve vezeti vissza: 1. a társadalmi folyamatokat az egyes individuumból kiindulva kell vizsgálni. 2. az individuumot pszichikai erők irányítják. A „pszichologizmus”-t a felhalmozódott tudományos ismeretek fokozatosan háttérbe szorították. Felváltotta a freudi pszichoanalízis és egyes quasi marxista fogalmak keveréke, melyet „szociálpszichologizmus”-nak nevez. Ez — szemben a megelőző irányzatokkal — elismeri, hogy az egyén a társadalmi környezet hatásának is ki van téve, a társadalmat azonban mindig csak az egyén „környezeteként” értelmezi. — (Család, munkahely, lakóhely stb.)

A múlt századbeli absztrakt „pszichologizmus” szerint a történelmet a megmáshíthatatlan emberi természet határozza meg. E szerint lehetetlen megszüntetni a kizsákmányolást, a háborúkat, stb. hiszen ezek az „emberi természet örök tartozékai”.

Kissé más következtetések adódnak a „szociálpszichologizmus”-ból: ha az emberi fejlődést a társadalmi „környezet” határozza meg, akkor az iskolák, kórházak,

családi kollektívák, stb. növelésével jelentős javulást érhetünk el az emberi együttélés körülményeiben.

A „szociálpszichológusok” szerint ez a kiút a mai társadalom emberének nehéz helyzetéből.

Ezekben az elméletekben torzított formában a kapitalista társadalom valóságos viszonyai tükröződnek vissza. A „pszichologizmus” világosan utal az egyén magányosságára, gyengeségére a kapitalizmusban és így sokkal jobban megközelíti az igazságot, mint a liberalizmus frázisai. Vagy amikor a „homo homini lupus” elvét az örök igazság rangjára emeli, sokkal mélyebben ragadja meg a kapitalizmus válságát, mint a különböző ájtatoskodó, filantróp doktrínák. Szintúgy a „szociálpszichologizmus”, amikor felfedi kultúránk borzalmait: oktatási rendszerünk siralmas állapotát, városaink szegénységét, a szinesbőrűek és munkanélküli fehérek életviszonyait — hívebben tükrözi a kapitalista valóságot, mint a magánkezdeményezés lelkes apostolai. Amikor viszont ezeket a jelenségeket tudatlanságunknak, enerváltságunknak és más pszichikai tényezőknek a számlájára írja, akkor az igazi okok feltárásáról való lemondásának ad kifejezést és amikor gyógyítható betegségeknek tekinti a kapitalizmus rákfénit; akkor a kapitalizmus vezéralakjainak szellemében jár el. Ily módon a „szociálpszichologizmus” alighanem a monopolkapitalizmus ideológiájának legfontosabb elemévé válik, mely igyekszik megtalálni a tőkés rend legkiáltóbb visszahatásainak ellenszerét, olymódon, hogy közben megőrizze és megerősítse magát a tőkés rendszert.

A „szociálpszichologizmus” bírálatát azonban úgy kell folytatni, hogy ne keverjük össze a magot a konkollyal és használjuk fel azokat a tudományos nézeteket, melyeket a „szociálpszichologizmus” helytelenül értelmezett. Itt mindenekelőtt a freudi pszichoanalízisről van szó. A marxisták úgy vélik, hogy ez egészében tudománytalan elmélet. Ez a vélekedés onnan ered, hogy Freud törekvését az emberi magatartás irracionális indítékainak feltárására azonosítják az irracionálisizmus dicsőítésével. Bár Freudnál — különösen késői munkáiban — valóban igen erős ilyenirányú tendenciák vannak, nézetei valójában nem ezt a törekvést fejezik ki. Miután Freud elismerte azt a vitathatatlan ténytet, hogy az emberi magatartást túlnyomóan irracionális tényezők irányítják, minden erejével arra törekedett, hogy racionálisan magyarázza meg ezeket az irracionális motívumokat. Távol állt attól, hogy ezeket az irracionális tényezőket elérhetetleneknek tartsa a tudományos elemzés számára. Freud nem érte el célját, de sokkal messzebb jutott, mint bárki elődei vagy követői közül. Az emberi tevékenység racionális elméletét csak a marxizmus alkothatja meg, de ehhez fel kell tárnia és tovább kell fejlesztenie Freud kutatásainak minden értékes elemét. Másrésztől fel kell eleveníteni a marxizmus néhány elhanyagolt elemét.

A marxizmus tagadja az emberi természet változatlanságát (szemben a „pszichologizmussal”), de tagadja e változás tizedrangú tényezők hatására bekövetkező gyors lefolyását is (szemben a „szociálpszichologizmus”-sal). Az emberi természet kutatását a létet meghatározó alapvető tényezők megértésére kell irányítani. Ezek között kiemelkedő szerepet játszik a termelés és termelékenység növekedése. Ez maga után vonja a racionalitás növekedését mind a termelésben, mind a szellemi tevékenységben. A kapitalizmusban azonban ez csak részleges racionalitás, mely éles ellentétben áll a társadalom egészének irracionálisával. A részleges és általános racionalitás ellentétének alapja az ember elidegenedése a termelőeszközöktől, amely a jelenkori kapitalizmusban érte el legmagasabb fokát. Mindez nagyban befolyásolja az egyén pszichikai struktúráját is. A munkástól a technikai folyamat magasfokú képzettségét követel, de ugyanakkor

számára a folyamat eredménye értelem- és célnélküli. A „makroértelmetlenség” a „mikroértelmetlenséget” is negatív befolyásolja, miután a profit utáni hajszája hozza létre. Az intellektuális tevékenység mind gyakrabban pusztán operatív sémák, rek-lám-célok létrehozására irányul, vagy éppen a háború, tehát a pusztítás szolgál-tába van állítva.

Mindennek sokféle pszichológiai következménye van. Először is a lázadás a kapitalista racionalitás ellen, mely az irracionálisizmus könnyű zsákmányává teszi az embereket. Másrészt a termelőerők fejlődése az „emberi természet” legmélyebb átalakulását hozta létre. Mindez az ösztönös emocionalitás, amit a megelőző századok korbács-fegyelme még meghagyott a dolgozóknak, az most a piac érzéketlen gépezetének sokkal szisztematikusabb s általánosabb nyomása alá került. A monopolkapitalizmusban e támadás tovább fokozódott. A szerelmet nemi kielégülésre, a szépséget „Miss Ameriká”-ra „racionálizálták” stb. Mindez a tőkés termelés belső lényegét fejezi ki. E folyamat döntő csapást mért arra, amit Freud és előtte Marx-Engels az emberi boldogság forrásának véltek: az egyéni fejlődés szabadságára és az ember társadalmi teljességének megvalósítására. Ami az emberi érzelmekből megmaradt, az agresszivitás medrébe terelték. Az ember elidegenedése önmagától: ez az alapja az emberi pszichikum sajátosságainak a kapitalista társadalomban.

Freud nem tudott idáig eljutni. Elméletének hézagait a „szociálpszichologizmus” nézeteivel igyekezett áthidalni és ez volt legkevésbé sikerült vállalkozása. A marxisták viszont (Pavlov jelentős eredményeinek hatására) fiziológiai tényezőkkel próbálták megmagyarázni az emberi magatartás sajátosságait és gyakran elhanyagolták a tudat szociológiáját. Bármily fontosak is a fiziológiai determinánsok, az alapvető mégis a kapitalizmus gazdasági és társadalmi rendje és az általa meghatározott elidegenedési folyamat. Az emberi tevékenységet csak akkor érthetjük meg, ha a biológiai és társadalmi tényezőket dialektikus kölcsönhatásukban vizsgáljuk, melyen belül az utóbbiak a meghatározók. Az az állítás, hogy a jellem struktúrája megváltoztatható a társadalmi rend megváltoztatása nélkül, a „szociálpszichologizmus” kódóitása.

A társadalmi haladást az jellemzi, hogy az ember, milyen fokot ért el a természet erői feletti uralomban, mennyire képes azokat az emberiség érdekében felhasználni. A problémák megoldásában igen fontos szerepet játszik a természet-tudomány, amely hozzájárul a természeti erők legyőzéséhez, a termelés tökéletesítéséhez, a munkatermelékenység emeléséhez.

A tudomány fejlődését végső soron a termelés fejlődésének szükségletei határozzák meg. Emellett a tudománynak saját külön feladata is van — a természet mély és sokoldalú tanulmányozása, a jelenségek belső mechanizmusának feltárása. A tudósok a fundamentális tudományos problémák megoldásával a természeti erők leigázásának újabb és újabb útjait hozzák létre.

Melyek a haladás hatalmas fegyverének, a modern tudomány fejlődésének az alapvető perspektívái?

Az ipari fejlettség színvonalának egyik alapvető mutatója a kitermelt energia, elsősorban a villamosenergia mennyisége. Az atom és termonukleáris energia termelésének megvalósítása óriási távlatot nyit meg az emberiség előtt. A szerző szerint a század végére a magszintézis lesz az egyik alapvető energiaforrás és ennek révén a XXI. század elejére legalább százszorosára emelkedik a villamosenergia termelés. Ez által lehetővé válik az ipari, mezőgazdasági és házi munkák összes formáinak villamosítása.

Az energia azonban a termelés folyamatának és az emberek anyagi szükséglete kielégítésének csak egyik feltétele. Másik fontos feltétele a nyersanyag, amely a technikai haladás legkonzervatívabb eleme. Az utóbbi években a tudósok hatalmas eredményeket értek el olyan anyagok létrehozásában, amelyek nem találhatók meg a természetben. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a szintetikus anyagok termelésének és továbbfejlesztésének óriási lehetőségei vannak. Ahogy a történelemben beszélünk kő-, réz- és vaskorszakról, ugyanúgy beszélhetünk a szintetikus anyagok koráról, és napjainkat úgy lehetne jellemezni, mint a szintetikus anyagok korszakának előestéjét.

Beláthatatlan perspektíva áll az emberiség előtt az élelmiszerek termelése területén is. A tudományos fejlődés lehetővé teszi, hogy a termőföldek korszerűbb művelésével, új termelési módszerek bevezetésével többszörösére növeljék a mező-

gazdasági termelést. Emellett éppen az energiatermelés hatalmas növekedésével a ma meg nem művelt földeket is termővé lehet tenni, a kémia és biológia fejlődésével területeket lehet bekapcsolni az élelmiszer-új termelésbe.

Az utóbbi évtizedekben az orvostudomány fejlődése is meggyorsult. A halálos betegségek többségét már megszüntették, a még meglevők ellen is egyre hatásosabban tudnak védekezni. Nincs már messze az az idő, amikor minden ember számára biztosítani lehet a teljesértékű, hosszú életet.

Napjainkban rohamléptekkel fejlődik az elektronika és telemechanika is. Ezek fejlődése már a közeljövőben lehetővé teszi a termelés önrányítását. Az automatizálás, az elektronikus számológépek fejlődésével magának a munkának a jellege is megváltozik. Ezek a modern gépek megszabadítják az embert az automatikus, nem alkotójellegű, sztereotípuszerű munkától, az emberi munka valóban alkotó jellegűvé válik.

Ezek azok a hatalmas lehetőségek, amelyeket a tudomány fejlődése feltár az emberiség előtt. Ezeknek az életben való megvalósítása azonban csak olyan társadalmi rendszerben lehetséges, amely biztosítja a termelőerők fejlődésének teljes lehetőségét, a tudományt a nép szolgálatába állítja.

Ezután a szerző a tudományos haladás problémáját vizsgálja a kapitalizmus viszonyai között. Elmondja, hogy a burzsoá folyóiratokban élénk vita folyik a tudomány fejlődésének társadalmi következményeiről, és különösen nagy lökést adott ennek a vitának az atom-és termonukleáris energia gyakorlati felhasználásának lehetősége. A burzsoá tudósok, abból kiindulva, hogy a modern tudomány az emberek tömeges kipusztításának eszköze lehet, a tudomány egészének antihumanizmusáról, társadalomellenességéről beszélnek.

Ezek a pesszimista nézetek a tudomány társadalmi szerepére vonatkozólag abból következnek, hogy a burzsoá tudósok és szociológusok nem értik és nem látják azt a szoros belső kapcsolatot, amely a társadalom berendezkedése és a tudomány fejlődése és felhasználása között fennáll. Ők a kapitalizmusból indulnak ki, és itt a tudomány valóban ellentmondásos szerepet játszik. A kapitalizmus korunkban nemcsak hogy gátolja a termelőerők fejlődését, hanem gyakran hatalmas anyagi

értékek pusztulásához is vezet, a tudományt a monopolisták kis csoportja önző érdekeinek szolgálatába állítja.

A XX. század tudománya véglegesen megszünt egyes emberek személyes ügye lenni. Az utóbbi évtizedekben a tudomány fejlődésének egyik jellemző vonásává vált, hogy a tudósok munkáját ilyen vagy olyan formában a társadalom szervezi és irányítja. A bizonyítékok ellenére sok burzsoá tudós és szociológus tagadja ezt, és a tudomány, a tudomány fejlődésének függetlenségéről, a tudós „alkotási szabadságáról” beszélnek. Azt állítják, hogy a tudomány fejlődése csak a tudós alkotó kezdeményezésétől, „alkotási szabadságtól” függ, és nem tűr meg semmiféle külső beavatkozást a társadalom részéről. Ennek alapján ezek a tudósok fellépnek a tudományos kutatás bármiféle tervezése ellen. A kollektív kutatásban, a kutatások tervezésében a tudós és a tudomány szabadságának, az „alkotó szabadságnak” megsértését látják. Ez nem igaz, hiszen a tudományos kutatást nemcsak a Szovjetunióban, hanem a kapitalista országokban is irányítják, mert ha nem az állam, akkor az egyes monopóliumok határozzák meg a kutatás irányát, mégpedig saját érdekeiknek megfelelően. Másrészt éppen a tudományos kutatás tervezése és központi irányítása, a tudományos kollektívák széleskörű kiterjesztése teszi valóban lehetővé a szabad kutatást, a tudós tehetségének és képességeinek teljes kibontakozását, mert erre minden eszközt és lehetőséget biztosítanak. Ezt a gyakorlatban is bizonyítják azok a világraszóló sikerek, amelyeket a szovjet tudomány az utóbbi években elért.

M. T. Jovcsuk : A munkásosztály kulturális és technikai fejlődése a Szovjetunióban

A cikk első részében a szerző a munkásosztály kulturális és technikai felemelkedésének folyamatát és ennek elemeit vizsgálja. A Szovjetunióban folyó kommunista építés egyik legfontosabb feladata a szovjet társadalom, mindenekelőtt az egész munkásosztály kulturális és technikai színvonalának állandó emelése. E feladat megoldásában már eddig is óriási eredményeket ért el. Ma a Szovjetunióban 71,2 millió embernek van elemi iskolánál magasabb végzettsége. A kulturális és technikai színvonal állandó emelésének egyik új és nagy jelentőségű tényezője az adók megszüntetése és a 7, illetve 6 órás munkanapra való áttérés.

Mit értünk a „dolgozók kulturális és technikai színvonalán”? A szocialista társadalomban a dolgozók kulturális és tech-

nikai színvonalán a szó széles értelmében, a dolgozók társadalmi termelési tapasztalatainak, termelési és kulturális jártasságuknak, tudományos és kulturális látókörüknek, általános politikai és speciális technikái, a munka folyamatában — mindenekelőtt az anyagi termelés szférájában — megnyilvánuló felkészültségüknek összességét kell érteni. A szocializmus viszonyai között a dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelése sokoldalú. Ez a sokoldalúság a dolgozók munkához való viszonyában, munkájuk termelékenységében, a technika és a tudományos technikai eredmények elsajátításában, a politikai, tudományos és általános kulturális látókörük kiszélesedésében fejeződik ki. A kulturális és technikai színvonal emelésének fényes példáit nyújtják a kommunista munkabrigádok.

1957—59-ben a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete által vezetett kollektíva széleskörű vizsgálatot folytatott gazdasági szakemberek bevonásával a szverdlovski és Szverdlovszk környéki üzemekben a munkások kulturális és technikai színvonalának emelkedésével kapcsolatban. E folyamatot a következő összefüggésekben vizsgálták: műszaki haladás és szakmunkásképzés, a tudomány és a termelés együttműködése, a szocialista munkaverseny és a munkások műszaki alkotókészsége, a munkások általános műveltségi színvonalának növekedése, a munkásfiatalok képzése és nevelése, a munkások kommunista nevelésének tartalma és formája a kapitalizmus maradványaival folytatott harcban, a munkásosztály hatása a szovjet falu kultúrájának növekedésére stb. A kutatás középpontjában az a szerep állt, amelyet a munkásosztály kulturális és technikai színvonalának növekedése játszik a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbségek leküzdésében.

A lefolytatott kutatások konkrét módon bizonyítják, hogy a szovjet munkások kulturális és technikai színvonala évről évre jelentős mértékben növekszik, és ma már a szakmunkások jó része eléri a technikusok színvonalát, sőt közeledik a mérnökök színvonalához. Egyre több olyan munkás van, aki nem egy, hanem több szakmát sajátít el. Pl. öt különböző iparágakhoz tartozó üzemben lefolytatott vizsgálat szerint a munkások 31—44%-ának kettő, 12—23%-ának három vagy ennél is több szakképzettsége van. Egyre több az olyan munkás, aki középiskolai végzettséggel rendelkezik. A szverdlovszki terület 1958-ban felvett fiatal munkásainak mindössze 25%-a végzett 7 vagy ennél kevesebb osztályt.

Az elvégzett kutatások lehetővé tették a kulturális és technikai színvonal emelése terén mutatkozó hiányosságok feltárását, megmutatták ezek leküzdésének útjait. Az egyik ilyen legfontosabb hiányosság, hogy az elért hatalmas eredmények ellenére, a munkások kulturális és technikai színvonalára még nincs összhangban a műszaki haladás már elért színvonalával. Ennek megoldására az eddiginél sokkal több munkást kell bevonni a továbbképzésbe, differenciáltabbá és ugyanakkor sokoldalúbbá kell tenni az oktatást a különböző szintű üzemi iskolákban.

A cikk végén a szerző a kulturális és technikai színvonal emelésének további perspektíváival foglalkozik, és rámutat ennek a folyamatnak a szocializmusból a kommunizmusba való átnövése idején megnyilvánuló törvényszerűségeire. Megállapítja, hogy a dolgozók kulturális és technikai színvonalának (a fizikai munkának a szellemi munkához való közeledését és a köztük levő határok eltörlését jelentő, szüntelen és állandóan növekvő) emelkedése a szocialista társadalom fejlődésének törvényszerűségét képezi. Ez új törvényszerűség, mely a szocializmus győzelmének és a Szovjetunióban megvalósított kulturális forradalomnak eredményeképpen jött létre. Másik ilyen törvényszerűség, hogy a dolgozók kulturális-technikai színvonalának növekedése az új és régi közötti harcban, a maradiság, az emberek tudatában levő kapitalista csökevények ellen folytatott harcban valósul meg.

A szocialista társadalom haladó és törvényszerű tendenciája az is, különösen a szocializmusból a kommunizmusba való átnövés idején, hogy az értelmiség — tudósok, mérnökök, tervezők, kultúrmunkások — száma és súlya a dolgozó tömegekhez viszonyítva állandóan növekszik.

Végül a szerző megállapítja, hogy a szocialista társadalom a technika fejlődésével, a munkatermelékenység állandó növekedésével biztosítja a munkanap csökkenését és ezzel a dolgozók szabadidejének növekedését, ami a dolgozók kulturális és technikai színvonalára állandó növekedésnek egyik legalapvetőbb feltétele.

Maurice Cornforth : Látszat és lényeg

Megismerésünk a tényekkel és külső összefüggéseikkel való elsőleges megismerkedéstől a folyamatok, törvények és a tényeket meghatározó belső összefüggések megismerése felé halad. A megismerés mozgása törvényeinek tanulmányozása a materialista dialektika egyik alapvető

problémája, igen fontos a filozófiai tudomány fejlődése, a mai burzsoá filozófia elemzése és bírálata szempontjából.

A „lényeg” fogalmának használata a filozófusokat gyakran megtévesztette. Úgy tűnik, mintha a megismerés célja valami végleges, önmagában elegendő lényeg felfedéséből állna, mely általában a dolgok, a végső lényeg ama oldala, mely nem hagy helyet valamiféle további megismerésnek. Minthogy pedig ilyenféle lényeget sohasem fedeztek fel, egyes filozófusok azt a következtetést vonták le, hogy a „dolgok lényege” nem megismerhető.

Tudásunk azonban sohasem lehet teljes. A lényeg kimeríthetetlen, s az, amit az adott pillanatban „lényegnek” nevezünk, a megismerésnek csak viszonylagos foka. Lenin ebben a vonatkozásban rámutatott arra, hogy a lényeg ismerete mindig relatív, csak egyik foka a tárgyról alkotott emberi tudás elmélyítésének.

A látszat, a jelenség igen gyakran ellentétes a lényeggel, ezért csak a látszat vizsgálata tévútra visz bennünket. Éppen, mert a látszat (az pedig, amiből a megismerésben ki kell indulnunk mindig a látszat, a jelenség) megtévesztő, mindig arra kell törekednünk, hogy felfedjük az annak alapján levő valóságot.

A dolog a kölcsönhatás folyamatában leplezi le a maga lényegét. Ebből kiindulva néhány filozófus arra a következtetésre jutott, mintha a „folyamat” bizonyos értelemben végleges, feltétlen realitás lenne, a „dolgok” viszont csak az elnevezésüknek megfelelő szimbólumok. Az ilyesminek azonban semmi alapja sincsen. Ha igaz, hogy a dolgok folyamatokban lépnek fel, akkor igaz az is, hogy ezek a folyamatok, a maguk helyén, a dolgok kölcsönhatásainak folyamatai.

A megismerés folyamata mindig a jelenség ismeretétől a jelenség lényegének feltárása felé vezet. A dolgokat mindenkeleltől hatásuk szerint ítéljük meg, s csak azután térünk már át annak vizsgálatára, hogy mi idézte elő ezt a hatást. A látszat és a valóság, a forma és a szubsztancia, a külső és a belső okok viszonya: ennek feltárása a tudomány egyik fő feladata. Ha ezt nem értjük, akkor helytelenül értelmezzük a tudományok módszereit és következtetéseit.

A mai burzsoá filozófiában hiányzik a vizsgált lét és lényeg dialektikus kapcsolatának valamiféle koncepciója. Ennek a filozófiának tendenciája az egymással szemben álló iskolákra való bomlás, amelynek mindegyike hamis elvekben alapul. Így pl. vannak filozófusok, akik azt állítják, hogy ők valamely sajátos meg-

látás segítségével behatoltak, vagy behatolnak a dolgok lényegébe, és vannak olyan filozófusok, akik tagadják az ilyen behatolás lehetőségét. Mindkét irányzat képviselőire jellemző azonban, hogy nem tudják, hogyan lehet a léttől a lényegig eljutni a kutatás tudományos módszereinek segítségével. Az első iskola hívei azt állítják, hogy ők a lényegét valamilyen sajátos, a tudománytól független úton értik meg. Mások elismerik, hogy csak a tudományos módszerek adhatnak ismereteket, ugyanakkor azonban kikötik, hogy ezek az ismeretek nem mennek túl a megfigyelés külső adatainak és korrelációinak határain.

Így a burzsoá filozófiában polémia alakult ki egyrészt az „abszolút” és a „transzcendentális” eszmék hívei között, másrészt a szélső empirizmus és a szkepticizmus képviselői között. E vita alapja egészen hibás elhatárolás: vagy megértjük az abszolút realitást, a realitást végső fokon, valamiféle külön meglátás, hit vagy intuíció segítségével, vagy egyáltalán semmit sem tudunk, nem is tudhatunk a közvetlen tapasztalati adatokon kívül. A mai burzsoá filozófiát az a téveszme jellemzi, hogy szerinte tudományos módszerek segítségével nem lehet a léttől a lényeghez eljutni.

A kapitalizmus serkenti a természet-tudományokat, segíti a természettudományos felfedezéseket és a technikai fejlődést olyan mértékben, amennyire a tőkés termelés hasznát szolgálják a tudományos technikai eredmények, de ugyanezért szigorú korlátokat is emel a tudomány, mint egész sokoldalú fejlődése elé.

A tudomány fejlődésének korlátozását a kapitalizmusban tükrözi az a tény, hogy burzsoá irányzatokhoz tartozó filo-

zófusok — bár a legkülönbözőbb kérdésekben szemben állnak egymással, megegyeznek abban, hogy a tudomány lehetőségei korlátozottak. Megegyeznek abban, hogy a tudományos ismeret megismeretet bennünket egyfel-mással, de semmit sem tudhatunk meg a dolgok lényegéről.

A kapitalizmus negatív hatása a tudományos fejlődés egészére, a tudós tudományos vizsgálati és világnézeti módszerére különösen a mai társadalomtudományok terén nyilvánul meg. Ezt magyarázza, hogy a társadalom tudományos megismerése, mely természete szerint egyáltalán nem áll szemben a természet tudományos megismerésével és azzal egységes egészet alkot, hivatott a kapitalizmus ellentmondásainak feltárására és a szocializmusba való átmenet szükségszerűségének bizonyítására.

A burzsoá társadalomtudományt nem véletlenül jellemzi az a törekvés, hogy tagadja vagy elködösítse a társadalmi változások belső okait, a társadalmi formák szubsztanciáját. A burzsoá „tudományfilozófia” tehát megfelel a burzsoá koncepcióknak és a burzsoá társadalmi gyakorlatnak, mely a jelenségek, meglevő formák és külső okok tanulmányozására szorítkozik. Ilyen a valóságban a burzsoá szociológia alapiránya. A burzsoá társadalomkutatás ilyen korlátozottságát abszolutizálja a mai „tudományfilozófia” képviselői. Az ő fogalmaik szerint ez az, ami a tudomány hivatása és ez minden, amit a tudomány tehet.

A cikk végén a szerző arról ír, hogy a burzsoá filozófiában uralkodó szubjektív idealizmus ma bizonyos mértékig módosul, ami abban nyilvánul meg, hogy egyre inkább eltávolodik régebbi legdurvább formáitól.

VOPROSI FILOSZOFII 1960. 8. SZÁM

B. P. Gorszkij : A formállogikai és dialektikus azonosság problémája

Ismeretelméleti-metodológiai szempontból az azonosítás két folyamatát kell megkülönböztetnünk egymástól, amelyek az absztrakció különböző fajtáival fűggen össze. E két folyamat: a tárgy azonosítása önmagával, valamint különböző tárgyak azonosítása. Amikor a tárgyat önmagával azonosítjuk, akkor nem teszünk semmi mást, minthogy kiemeljük az állandóan változó környezetünkől az egyes tárgyakat a maguk szigorú meghatározottságában. A különböző tárgyak azonosítá-

sánál már ezen előbbi folyamatra támaszkodunk. A cikk az azonosság e két fajtájától elvonatkoztat és az azonosság bizonyos közös vonásait tárgyalja.

Hogyan lehet definiálni a formális azonosságot? Tarski a következőképpen definiálja a leibnizi formulát: „ $X = Y$ akkor és csakis akkor, ha X rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyekkel Y , és Y rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyekkel X .” E meghatározás számos nehézséget tartalmaz. Először is

támaszkodik a „tulajdonság” fogalmára, amely szintén még nem tisztázott. Másodszor ez a meghatározás két különböző tárgy azonosságáról beszél és nem vonatkozik arra az esetre, amikor a tárgy azonos önmagával. A leibnizi formulát többben is megkísérelték pontosabbá tenni, így pl. Zsegalkin, Reichenbach, Quine, Russell és mások. Mindezen kiegészítések felhasználhatók bizonyos feladatok megoldásánál, azonban egyik sem alkalmas egy abszolúte általános formula szerepére. Leibniz törvényéből könnyen levezethető logikailag egy sor más azonossági törvény, pl. a reflexív, szimmetrikus, tranzitív stb. logikai törvények. A kérdés Leibniz-féle megközelítése esetén egy absztrakt formális azonosságot kapunk.

Hogyan közelíti meg a dialektikus materializmus az azonosság problémáját? Már Herakleitosz folyó-példájánál felvetődött az ismeretelmélet egyik legfontosabb problémája, ti. hogy miként lehet az állandóan változó anyagi valóságot meghatározott, pontos fogalmakkal visszaadni. A marxizmus erre a kérdésre a következő megoldást adja: minden azonosság konkrét és nem absztrakt, amennyiben minden tárgy állandóan változik. Minden jelenség lehet önmaga és ugyanabban az időben más is, mert tartalmaz magában ellentétes oldalakat, tendenciákat. Ezen ellentétes oldalak pedig nemcsak kizárják, hanem fel is tételezik egymást, minthogy bizonyos momentumokban egybeesnek, azonosak, összefüggnek egymással. Ilyen egybeesés nélkül nincs dialektikus ellentmondás. Ahogyan beszélhetünk a valóságban viszonylagos nyugalomról, ugyanúgy beszélhetünk a konkrét állapotok meghatározottságáról, ami legalábbis a következőket jelenti: 1. A változások folyamata mindig determinált a változó tárgy megelőző állapota és azon feltételek által, amelyek között a változó tárgy létezik. 2. A tárgyak megváltozásának folyamata (illetve egyes tulajdonságaik megváltozása) az objektív valóságban nem kaotikusan megy végbe. Minden tárgy nem önkényesen változik, hanem mint Hegel kifejezte, „saját másává” lesz. Pl. egy és ugyanazon nevű tárgyakat csak úgy tudunk azonosítani, ha egy és ugyanazon tárgyat különböző viszonyokba hozzuk más tárgyakal és e különböző viszonylatokban vizsgáljuk.

Összefoglalva: Leibniz törvénye csakis a matematikai apparátussal dolgozó tudományokban használható fel. Ez a törvény nem azt jelenti, hogy maga az anyagi valóság alá lenne rendelve ennek és így jellegét tekintve metafizikus lenne.

V. A. Lektorszkij, V. N. Szadovszkij: A rendszerkutatások alapelveiről (Bertalanffy „általános rendszerelméletének” problémái)

Amikor jellemezzük az utolsó 100—200 év tudományos fejlődését, az eredmények mellett két fontos körülményre kell felhívni a figyelmet: egyrészt a konkrét tudományos diszciplínák speciális feladatainak fokozatosan bonyolultabbá válására; másrészt a tudósok előtt álló metodológiai problémák állandóan növekvő összetettségére. A modern tudomány egyik legfontosabb sajátossága, hogy a kölcsönösen összekapcsolt elemek rendszerbefoglalására, rendszeralkotásra törekszik. Napjainkban nincs egyetlen olyan tudomány sem, amely ne foglalkoznék a „rendszerjelenségek” metodológiai alapelveinek feltárásával. A sok kísérlet közül igen nagy érdeklődésre tarthat számot Bertalanffy „általános rendszerelmélete”.

Bertalanffy a húszas évek végén megalkotta ún. „organícista” világnézetét, amely szerint az élő organizmus nem az egyes elemek konglomerátuma, hanem olyan meghatározott szisztéma, amely organizációval és egész-jelleggel bír. Bertalanffy álláspontja szerint az organizmus olyan filozófiai koncepció, amely a modern biológia és egy sor ún. rendszert alkotó jelenségek analizisével foglalkozó tudomány alapján jött létre.

Bertalanffy kidolgozta a rendszerkutatások metodológiai alapelveit és kifejti ezeket az ún. „nyílt rendszerekről” és az „általános rendszerről” szóló elméleteiben.

A „nyílt rendszerek” elméletének kiindulópontja a „rendszer” fogalma, amely nem más, mint az egymással kölcsönhatásban levő elemek komplexuma. Kiindulva ebből a meghatározásból, a rendszereket ténylegesen azonosítja a tárgyak organikus halmazával. Azonban ez nem azt jelenti, hogy Bertalanffy tagadja azon nem organikus halmazok rendszer-jellegét, amelyeket a klasszikus fizika mutatott ki, csak ezeket a rendszereket ún. „zárt-rendszereknek” nevezi, amelyek funkcionálásának leírására már kidolgozott matematikai apparátus van. De a „zárt-rendszerek” csak sajátos esetei a rendszereknek általában. „Zárt rendszerről” akkor beszélünk, ha abba nem lépnek be, illetve abból nem válnak ki anyagok (illetve, amelyben csak energiák változása lehetséges). „Nyílt rendszerről” beszélünk akkor, ha abba állandóan belépnek és belőle kiválnak nemcsak energiák, hanem anyagok is.

Több mint egy évtizeddel később, a 40-es évek második felében Bertalanffy kiépíti „általános rendszerelméletét”, amely az organizációk általános elméletét alkotja. Bertalanffy véleménye szerint az általános rendszerelmélet köteles kidolgozni egyrészt bizonyos fogalmak („rendszer”, „organizáció”) logikai meghatározását és osztályozni az alapvető rendszertípusokat, másrészt néhány esetben megvalósítani az egyes rendszertípusok mennyiségi elemzését is. Mindezek alapján bevezeti a tudományok szintézisének koncepcióját, amelyet „perspektívizmusként” nevez és szembeállít a „redukcionizmussal”. Bertalanffy a következő rendszerfelosztást javasolja: 1. A részek dinamikus kölcsönhatásán alapuló rendszerek. 2. Olyan rendszerek, amelyek alapját a „feed-back” kapcsolatok skémája képezi. 3. Az olyan rendszerek, amelyeket Ashby dolgozott ki.

Bertalanffy rendszere egy speciális tudományos diszciplína, amely bizonyos metodológiai funkciót teljesít. Lehetővé teszi speciális rendszerek meglehetősen széles köreinek formális apparátussal történő leírását és a rendszerek néhány osztálya objektív struktúrájának leírását.

A rendszer fogalma nála bizonyos, szintén nem meghatározott fogalmakon alapul, mint pl. az „elemek kölcsönhatása”. Az általa adott rendszer-klasszifikáció egyáltalán nem teljes, mert hiányzik belőle pl. a rendszerek egymás közötti kapcsolatainak kutatása, vagy azon feltételek kutatása, amelyek mellett a rendszer modifikálja saját formáit. Általános rendszerelmélete egyáltalán nem „univerzális tudomány”, amely felölelné a tudományos megismerés valamennyi területét. Bertalanffy mindenekelőtt egy meghatározott típusú rendszer organizációját elemzi és éppen ezért a problémának nem filozófiai megközelítését adja.

A rendszerkutatások metodológiai kérdései, ha nem is kifejezett formában, de már megvoltak a dialektikus materializmus klasszikusainak bizonyos munkáiban is. Marx elemezve a kapitalizmus gazdasági struktúráját, megfogalmazott néhány fontos metodológiai problémát az összetett rendszerek objektív kutatásával kapcsolatban. Rámutat, hogy egy olyan bonyolult objektumban, mint a gazdaság az elemek kapcsolatainak nem a viszonylag egyszerű típusai játsszák a főszerepet, hanem ezek bonyolultabb, egymásra épülő függőségei. Ezeknek a kapcsolatoknak a megléte feltételezi, hogy az ilyen típusú objektumok elemei csakis meghatározott rendszer keretein belül funkcionálhatnak, amely rendszer meghatározza helyüket és

szerepüket egyrészt, másrészt azonban maga is produktuma ezen elemeknek. Az ilyen rendszertípusok fejlődnek. Megtalálhatók bennük mind az egyidejű kapcsolatok, mind a keletkező elemek különböző idejű kapcsolatai. Ez utóbbiakat az egyiknek a másiktól való keletkezése jellemzi. Ezeket a rendszer-objektumokat Marx „organikus egésznek” vagy „dialektikusan felosztott egésznek” nevezte.

A. A. Zinovjev : Az összefüggés fogalmának meghatározása

A cikk az összefüggés problémájának azt az oldalát emeli ki, amely annak tisztán formális mozzanataira vonatkozik. A tárgyak összefüggését a következő módon lehet előzetesen meghatározni: Két különböző tárgy kapcsolatban van egymással, összefügg, ha az egyik bizonyos tulajdonságainak létezése vagy hiánya alapján következtetni tudunk a másik ilyen vagy olyan tulajdonságának meglétére vagy hiányára. (A tárgyak keletkezését és megszűnését mint határeseteket kezelhetjük.)

Az összefüggések segítségével a tárgyakat közvetve, más, velük ilyen vagy olyan kapcsolatban álló tárgyakon keresztül ismerjük meg. Felhasználva a visszatükrözés alapelvét, az ismeretek meghatározott struktúráján keresztül meghatározhatjuk, mi felel meg ezeknek az ismereteknek. Ennek megfelelően, meghatározva az összefüggésekről szóló kijelentéseket, mint a kijelentések sajátos típusát meghatározhatjuk magát az összefüggést is, mint ami visszatükröződik ezen típusú kijelentésekben.

A probléma ilyen megközelítése szükségszerűvé teszi mindenekelőtt, hogy meghatározzuk az összefüggésekről való ismereteink helyét az ismeretek rendszerében, vagyis körülhatároljuk azon ismeretek körét, amelyekkel foglalkozni kell.

Az ítéleteket és ítélet-csoportokat alkotó emberi ismereteket két csoportra oszthatjuk: 1. egy szubjektumú ítéletek (az egyes tárgyak tulajdonságainak meglétéről vagy hiányáról való kijelentések), 2. két vagy több különböző szubjektummal rendelkező ítéletek (olyan kijelentések, amelyekben két vagy több különböző tárgyról mondunk valamit). Bár e két típus átalakítható egymásba, az ítéletek logikai struktúráját és a velük való műveleteket illetően lényegesen különböznek. A második ítélet-csoportot szintén két alcsoportra oszthatjuk: 1. olyan típusú kijelentések, mint „A szám nagyobb mint B”, 2. olyan típusú kijelentések, mint „az adott tömegű gáz

hőmérsékletének emelkedésével a többi változatlan feltételek mellett megnövekedik annak nyomása is”, „érték nincs használati érték nélkül” stb. A második csoport második alcsoportja alkotja az összefüggésekről való kijelentések osztályát.

Ahhoz, hogy jellemezhessük ezen ítéleteket, a következő két absztrakciót kell megtenni: 1. El kell vonatkoztatni a nyelvi formák sokféleségétől és a tisztán logikai formát kell vizsgálni. Erre igen alkalmas az olyan feltételes ítéletforma, amely nem fejez ki logikai következményt. 2. A legegyszerűbb esetet kell venni: „ha X akkor Y ”, mert minden esetben az alapvető metodológiai nehézséget az elementáris formák analizisében találjuk.

A fenti típusú ítéletet röviden a következő szimbólummal kell jelölni: xSy . Az Nx és Ny szimbólumok x és y tagadását jelölik. Az xSy ítéletet a következő sajátosságok jellemzik: 1. Ha igazak az xSy és x ítéletek, akkor igaz y ítélet is. 2. y igazsága nem következik önmagában még xSy igazságából és y igazsága nem következik önmagában csak x igazságából. 3. xSy és Ny igazságából még nem következik Nx

igazsága. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy xSy és Ny mindketten lehetnek igazak, valamint azt, hogy xSy és $NySNx$ szintén mindketten lehetnek igazak.

Miből következik az xSy ítélettípus ilyen jellege? Mindenekelőtt az világos, hogy xSy ítéletet nem lehet úgy felfogni, mint x és y ítéletnek a klasszikus ítéletkalkulusban ábrázolt igazságfüggését. xSy kijelentést el lehet gondolni mint a következő kijelentés rövid leírását: „vagy (x és y), vagy (Nx és Ny)”. Ehhez még két feltételt is kell teljesíteni. Az olyan logikai jeleket, mint „és”, „nem”, „vagy” stb. olyan axiómarendszerrel kell meghatározni, hogy az biztosítsa a két ítélet igazságából az y igazságát. A kijelentések rendezésére pedig olyan korlátozásokat kell bevezetni, hogy azok törvényszerűvé tegyék az első pontban meghatározott következtetés levonását. A kijelentések rendezését úgy lehet interpretálni, mint a tárgyak olyan tér- és időbeli rendezettségének visszatükrözését, amely a fentebbi kijelentés-típusban megtalálható.

Ezután a cikk az összefüggések egy sajátos példáján, a „megfelelés” összefüggésén keresztül illusztrálja a fentieket.

VOPROSZI FILOZOFII 1960. 9. SZÁM

A. L. Szubbotyin: A matematikai logika mint a formális logika fejlődési foka

A matematikai logika létrejöttével és kidolgozásával a formális logika fejlődésének új szakaszába lépett, s a hagyományos logika addig előtérben álló problematikája — nevezetesen a szillogisztika, — háttérbe szorult. Ezt a körülményt az indokolja, hogy egyrészt a matematikai logika a szillogisztikánál sokkal általánosabb és alapvetőbb logikai rendszereket dolgozott ki, másrészt az új logikai kutatások iránya a legszorosabban összefüggött a matematikai, később pedig más technikai feladatok megalapozásával. A matematikai logika így olyan effektív alkalmazást nyert a konkrét tudományos kutatás apparátusaként, amelyre a hagyományos formális logika természetszerűen nem tehetett szert.

A logika fejlődésének mai foka képessé tesz bennünket arra, hogy megértsük a hagyományos és matematikai logika viszonyát. E feladat megoldásánál az első nehézség a köztudatban lévő „hagyományos logika” kifejezés meghatározásának nehézsége. A hagyományos logikán rendszert a lényegüket és keletkezésüket tekintve különböző logikai tanításokból el-

fogadott elméletek halmazát értik, amelyet az iskolai oktatás céljaira formáltak egészé. A klasszikus logikai örökségből mindenek előtt az arisztoteleszi szillogisztikát vették át, s ez a hagyományos logika jelentős részét alkotta. Ha megvizsgáljuk a matematikai logika és a hagyományos logika viszonyát, mindenekelőtt a matematikai logika és az arisztoteleszi szillogisztika kapcsolatát kell feltárnunk.

Ezután a szerző a jelenkori formális logika jellegzetességeit vázolja a következő főbb vonásait emeli ki.

1. A logikai kutatás lényegében a formalizáció, a logikus gondolkodás megmintázása, a formula-nyelv logikai alkalmazására alapozott formális rendszerben vagy logikai kalkulusban való megmintázásának módszerével történik. A logikai objektumok, összefüggések és viszonyok megadott szabályok alapján végrehajtott tisztán formális átalakításoknak alávetett formulákban fejeződnek ki.

2. A jelenkori logika magában foglal egy sor formállogikai rendszert, amely

rendszerek mindegyike a logikai folyamat különálló oldalainak idealizált, absztrakt modellje. Ennek következtében meg kell különböztetni az emberi gondolkodás objektív, tartalmi logikáját a formállogikai rendszerektől. E tartalmas logika egyes folyamatai vagy oldalai mint a formális rendszerek interpretációi jelennek meg, maguk a formális rendszerek pedig e tartalmas logikai folyamatok elméleti modelljei.

3. A formalizmusok leírásának és alapos vizsgálatának feladata más jellegű tartalmas logikai eszközök, nevezetesen a metalogika eszközeinek igénybevételét teszi szükségessé. A metalogika a jelenkori formális logika fontos részét alkotja és a formalizmusok, valamint a logikai szemantika mellett annak alapvető elméleti tartalmát képezi.

Ha mindezek figyelembevételével nézzük a klasszikus szillogisztikát, megállapíthatjuk, hogy Arisztotelesznek köszönhetjük a logika első formális vizsgálatát. Szillogisztikája az első kísérlet logikai for-

malizmus kiépítésére. Igaz ugyan, hogy ez igen tökéletlen, s nem is szorosan vett formalizmus volt. S bár az ókorban történtek kísérletek más logikai rendszerek megalkotására (az ítéletek logikájának kidolgozása, ami a sztoikusoktól csak töredékesen maradt ránk) a hagyományos logika csak egyetlen formállogikai rendszert ismert, nevezetesen a szillogisztikát, amelyre a fentiekben kívül jellemző az is, hogy a formális apparátus eszközeit nem különböztette meg a metalogika eszközeitől.

A szerző szerint a jelenkori formális logika és az arisztoteleszi szillogisztika közti viszonyt a csíra és a fejlődő ifjú szervezet viszonyához lehetne hasonlítani.

Sajátos helyzete van a hagyományos logikának. Ha mint kompilatív diszciplínát tekintjük, művelődési jelentősége szempontjából kell elsősorban értékelni. Ugyanakkor, ha a hagyományos logikát klasszikus logikai öröksége szempontjából nézzük, akkor a mai matematikai logika egyik előzményeként kell tekintenünk.

I. Sz. Narszkij: A neopozitivizmus igazságkritériumának bírálata. A verifikáció problémája. (Második rész)

Az első cikk a Voproszi Filozofii 1959/9. számában jelent meg a s Magyar Filozófiai Szemle 1960/1. számában ismertette. A második cikk azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek 1935—36 óta a verifikáció elvének értelmezésében mentek végbe. Ez az elv a neopozitivizmus ismeretelmélete szerint az ítéletek tudományos értelmességének kritériuma. Mivel ez a tudományos értelmesség egyben az ítélet igazságának elfeltétele is, a verifikáció elve a neopozitivista ismeretelméletben egyben igazság és hamisság kritériuma. Az említett változások ezen elv értelmezésében a pozitivisták táboron belüli, de főleg azon kívüli kritikák hatására következtek be, s a verifikáció elve szubjektív-idealista jellegének kijavítását célozták.

Ezek a javítások elsősorban abban fejeződtek ki, hogy a neopozitivisták többé nem tartják fenn az ítélet értelmességének és ellenőrizhetőségének azonosságát. Ha valamely ítéletet nem ellenőrizhet az adott szubjektumok halmaza, ez nem jelenti azt, hogy az adott ítélet teljesen értelmetlen volna. A verifikálhatóság fogalma ezáltal két különböző fogalomra tagolódott: értelmesség és ellenőrizhetőség fogalmára.

Értelmesség és ellenőrizhetőség azonoságának feladása a neopozitivizmuson belül két vonalon ment végbe.

E fenti gondolatokat először R. Carnap mondta ki, aki megkülönböztetést tett

egyrészt az ellenőrizhetőség (ami egy adott tétel konkrét ellenőrzésének módját jelenti) és megerősíthetőség között, mely utóbbi az érzéki tapasztalás lehetőségét jelenti, s amely arra szolgál, hogy megerősítse az adott ítélet igazságát vagy hamisságát érzéki úton, abban az esetben is, ha az ilyen tapasztalás konkrét útja előttünk ismeretlen. Ez az igazság objektív jellegének elismerése felé vezető lépés volt, amit a neopozitivisták azonban szabályként nem rögzítettek, nyíltan nem ismertek el, csak a materializmusnak tett akaratlan engedményük volt a verifikáció elvének kijavítása útján. Ez a nyíltan-el-nem-ismerés azután újabb homályosságokra és szubjektivisták értelmezésekre vezetett, s újabb tévedések forrása lett.

A verifikáció elvének másik „kijavítása” a verifikáció elve szószertinti értelmezésének (a rendszer mondatainak kölcsönös megfelelése) formalista korlátait oldotta föl. Ismét visszatértünk a verifikáció: a mondat és az általa rögzített tény megfelelése értelmezéséhez. Ez a változás a logikai szemantika létrejöttével volt kapcsolatos. A verifikáció értelmezését a szemantikai igazság-fogalommal hozták összefüggésbe.

Ezt a lépést A. Tarski tette meg, aki felhasználta a szemantikai igazságfogalmat, s aki egyben a logikai szemantika megalapítója volt. Tarski az adott tétel ér-

zéki úton való ellenőrizhetőségét úgy tekintette, hogy ez független a tétel elfogadásának tényétől, következésképpen nem eshet egybe a tétel igazságával. A szerző szerint ez a megközelítés szűk logikai határok között jogosult, de pozitívista abszolutizálása téves konkluziókhoz vezetett, ami abban is kifejezésre jutott, hogy a gyakorlat és elmélet viszonyának kérdését az ismeretelmélet, mint elmélet szempontjából közömböset elutasították, Így a logikai szemantika elvei az igazság feltételeinek a ténybeli ellenőrizhetőséggel való azonosságának elutasításához vezettek. Természetesen, valamely elmélet tételeinek gyakorlati ellenőrzése valóban nem ennek az elméletnek a feladata, hanem általában a tudomány feladata, elméleti megalapozása pedig a materialista ismeretelméletre hárul.

A továbbiakban a cikk utal arra, hogy az igazság feltételei és az ellenőrizhetőség közti különbség még jobban kihangsúlyozódott, mikor megkülönböztetést tettek a mondat ellenőrizhetősége és az ítélet igazsága között. E kérdés vizsgálatának pozitívista filozófiai aspektusa nyilvánvalóvá válik, mikor ezt a megkülönböztetést mint soronkövetkező „kényelmes” konvenciót tekintik. Ezzel kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy a verifikáció konvencionalista értelmezése, amely az egész neopozitívizmusra jellemző, a logikai szemantikában is megtalálható.

Ezután a szerző azokat a változásokat vizsgálja, amelyeket a verifikáció elvének értelmezésében annak valószínűségi felfogása útján vezettek be, majd megállapítja, hogy e valószínűségi felfogás csak

az irányzaton belüli agnosztikus vonások megerősödéséhez vezettek.

Végül a szerző általánosítja megállapításait és levonja a következtetéseket. Megállapítja, hogy bár a verifikáció problémája a szimbólikus logikában valóban létezik (mint összetett mondatok logikai értelmességének függése az egyszerű mondatok értelmességétől), ezt meg kell tisztítani a neopozitívista interpretációtól és a materialista ismeretelmélet alapjaira kell helyezni, de ilyen minőségben sem „veheti fel a versenyt” a gyakorlat ismeretelméleti kritériumával. Ami a verifikáció elvét, mint a neopozitívizmus igazság-kritériumát illeti, azt el kell utasítani.

A verifikáció elvének, mint filozófiai alapelvnek bírálatát megnehezíti az a tény, hogy az utóbbi két évtizedben ugyanazok fejlesztették a logikai szemantikát, akik egyben a neopozitívizmus propagandájában is részt vettek. A logikai szemantika eredményeit a pozitívizmus számlájára írják, tagadják hiányosságainak összefüggését a pozitívizmussal, a materializmusnak tett akaratlan engedményeket mint a pozitívizmus tökéletesítését tüntetik fel. Nem szabad azt hinni, hogy a mai neopozitivisták közelednének a materializmushoz, ellenkezőleg: harcolnak ellene egyrészt a dialektikus materializmus álláspontjának elhallgatásával, másrészt pedig azért, hogy elavultnak tartják minden filozófia dilemmáját. Ezen belül, a pozitívista dilemmát is elavultnak minősítik, mivel a logikai szemantikát, — amelyet jogtalanul azonosítanak a neopozitívizmussal — nem filozófiai, hanem speciális diszciplínának tartják.

Ju. I. Rubinszkij: A technokrácia elmélete Franciaországban

Az utolsó két év folyamán a francia burzsoá és reformista szociológiai irodalomban igen elterjedt az ún. technokrácia elmélete. Ez az elmélet, mint ismeretes, a 20-as években az Egyesült Államokban keletkezett és azt hangsúlyozta, hogy a tőke és a tőkével való gazdálkodás elválása a technikai szakemberek — a „menedzserek”, a „termelés szervezői” — uralmához vezet. Ennek a reakciós elképzelésnek sikere a francia burzsoá értelmiség körében összefügg a parlamenti rendszer válságával, az állammonopolista tendenciák nagyarányú növekedésével és a francia fináncióke szerkezetében végbement bizonyos változásokkal.

A technokrata elméletek francia variánsainak fontos megkülönböztető vonása, hogy szoros kapcsolatban áll az állam, a

politikai hatalom problémáival. Ezen elmélet híveinek központi gondolata, hogy a technikai előrehaladásnak megfelelően a gazdasági életben jelenleg aktívan résztvevő állam igazgatása egyre komolyabb szakképzettséget követel. A hivatásos politikusok szerepe egyre inkább csökken a hivatalnokok, mérnökök, pénzügyi szakemberek szerepéhez képest. S ebből arra következtetnek, hogy az államapparátus szerepe egyre kevésbé lesz politikai jellegű és gazdasági adminisztrációban merül ki.

A szerző ezen nézetek igazi osztálytartalját meggyőzően bizonyítja a technokrácia elmélete franciaországi történetével. Ezek az elképzelések egyrészt sajátos keveredései a reakciós amerikai szociológusok koncepciójának, valamint Saint-Simon és Proudhon politikai doktrínái leggyengébb

oldalainak. Másrészt azonban hiba lenne egyszerűen amerikai importot látni ebben az elméletben, amely már a háború előtt is arra szolgált, hogy a politikai kérdéseket háttérbe szorítsa, elavultaknak nyilvánítsa azokat, és ezáltal utat nyisson a munkáltatók egyesülése és a szakszervezetek közvetlen, effektív együttműködését hirdető fasiszta elképzelésnek. Ez az együttműködés valamely korporatív rendszerben valósulna meg, amely rendszer lényeges eleme az erős állam, mely a munka és a tőke közti konfliktusokat részrehajlás nélkül simítaná el. A háború után ezek az elméletek akkor kerültek újra forgalomba, mikor a gyarmati rendszer válsága és a külső piacokért folyó konkurenciaharc kiéleződése a burzsoá államtól a pozícióiért folyó harc új eszközeit követelte meg. A technokrácia elméletének újbóli elterjedése összefügg a monopoltőke és az állam összenövésének — személyi hatalom formájában létrejött — változtatásával, amelynek ideológiai alátámasztását szolgálja.

Az állam politikája az uralkodó osztály koncentrált gazdasági érdekeinek kifejezője. Az állam csak akkor válik az adminisztráció, a gazdasági irányítás eszközévé, ha egybe funkcióit elhalnak. De amíg a kapitalizmus fennáll, addig az állam az marad, ami volt minden kizsákmányoló társadalomban: az osztályelnomás szerve. Épp ezért tarthatatlan a technokrácia elméletének azon tétele, miszerint az állami politikai funkciói háttérbe szorulnának.

A szerző ezekután a technokrácia elméletének azon tételeit vizsgálja és bírálja, amelyek szerint a mai kapitalista társadalomban a magántulajdon állítólag eltűnik. Ezt a tételt azzal indokolják, hogy egyrészt az állam gazdasági szerepe nő és a soklépcsős részvénytársaságok kialakulásával bizonyos változás állott be a banktőke szerepében, másrészt pedig azzal, hogy a részvénytőke egy részének kis tőkések kezén való koncentrációja a nagy pénzeszoportok hatását az ártermelésre semlegesíti, és ennek eredményeként a két fél sűrűdését kiegyenlítő „technokrata” — mintegy legyőzve a magántulajdont, —

ellenőrzi azt. Továbbá, abból a tényből kiindulva, hogy ezek a technokraták jövedelmük nagy részét mint fixfizetést kapják, arra következtetnek, hogy nemcsak a magántulajdon, hanem a kapitalista profit is eltűnik. A technokraták tevékenységének célja csakúgy, mint a burzsoá államé, a tőkés termelés gazdasági hatékonyságának növelése.

A cikk tényeket hoz fel, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a kapitalista állam állami szektorának a magánszektor függelékévé való átalakulásának folyamata messze előrehaladt. Ugyanakkor a részvénytőke koncentrációja kis részvényesek kezén nem csökkenti azt a kiváltságos szerepet, amelyet a kapitalista osztály egészében játszik. Éppen ellenkezőleg, fokozza az értéktöbblet újrafelosztását a burzsoázia között és felhalmozódását — a részesedési és beruházási társaságok rendszere által — az ipari és pénzmágnások egy szűk csoportjának kezében. Esetleges változás csak az értéktöbblet formájában következik be, amelynek elcsajátítása óriási bérek, osztalékok stb. formájában történik.

Végül a cikk a franciaországi technokrata elméletek reformista és revizionista értelmezését elemzi. Ezek szándéka, — bármilyen formában vagy mezben jelentkezzenek, — hogy elméletileg megszüntessék a munka és tőke közötti osztályantagonizmust. Viszont a jelenkor valósága szöges ellentétben áll a kapitalizmus ezen legújabb apologetái elméleti elképzeléseivel. Az Egyesült Államok acélipari munkásainak múlt évi sztrájkja egyrészt bebizonyította az osztályharc élességét a legfejlettebb kapitalista viszonyok között is, másrészt a burzsoá állam osztályjellegét.

A szerző rámutat arra, hogy a tények az „igazgatási forradalom” híveinek valamennyi alapvető tételét megdöntik. Az állam a magas profit megszilárdításával egyre inkább az átlagprofitráta süllyedő tendenciája elleni harc eszközévé válik; nemcsak gazdasági síkon, hanem a dolgozók elleni politikai intézkedések útján is fokozódóan igyekszik biztosítani az uralkodó osztályok céljainak elérését.

O. G. Drobnyickij: A marxista etika kötelesség kategóriájának kérdéséhez

A szerző abból indul ki, hogy a kommunizmus építésének kibontakozása egyre nagyobb követelményeket állít a marxista-leninista etika, a kommunista nevelés módszertani alapja elé. A szerző a kötelesség kategóriáját, — amely szerinte a marxista etika egyik méltán központi he-

lyet elfoglaló kategóriája, — két vonatkozásban vizsgálja.

Egyik feladatának annak kiemelését tartja, hogy az egyén kötelességének a szocialista társadalomban sajátos erkölcsi tartalma van. Az erkölcsi kötelesség (amely az objektív társadalmi törvények követel-

ménye, de a társadalmi tudatban mint a társadalom követelménye jelenik meg) és az egyéni érdek a társadalmi törvények követelményeinek az emberi cselekvésben megnyilvánuló két leggyakoribb formája. E két forma amely egybe is eshet, de ellentétes irányban is hathat, a szocializmusban mindinkább egy irányba hat, mivel az egyéni és társadalmi érdek a kommunizmus felé vezető fejlődés folyamán egyre inkább egybeesik. Ennek megfelelően az erkölcsi kötelesség fogalma a szocialista társadalomban jelentősen kiszélesedik, s a kommunizmus építésének konkrét, az egyén előtt álló sajátos feladatok, különböző társadalmi (a foglalkozással kapcsolatos, szülői, stb.) kötelezettségek formáját ölti. Azonban, ezen túlmenően az erkölcsi kötelesség sajátos vonásokkal is rendelkezik. Ugyanakkor, amikor közvetlen tartalma ilyen értelemben konkrét, az erkölcsi kötelesség fogalma általánosabb ezeknél a kötelességeknél, és bármilyen konkrét formát öltön is, minden esetben ki lehet mutatni összefüggését a társadalmi érdekekkel, az egyénnek a társadalommal szembeni kötelességével.

P. D. Puzikov: A dolgok minőségeinek különböző rendűségéről

A szerző szerint problematikus a minőségek az a tankönyvekben (pl. „A marxista filozófia alapjai” címűben) és más munkákban is található meghatározása, amely szerint (ti. a dolognak) teljessége és tulajdonságainak egybefüzője, s amely meghatározás szerint a minőség megváltozásával a tárgy mint olyan, megszűnik létezni. E meghatározás több kérdést vált ki: mi a különbség a dolog (tárgy) és a minőség, valamint a lényeg kategóriái között, s hogyan kell érteni a minőségi változások sokféleségét. Az e kérdésekre adott feleletekből az tűnik ki, hogy a dolog és minőség, minőség és lényeg egymással azonosak, vagyis a dolgok — egyminőségűek.

E véleménynel szemben mind gyakrabban hangsúlyozzák — továbbfejlesztve Engels ismert gondolatát — a dolgok minőségeinek különbözőrendűségét vagy sokaságát. Épp ezért a szerző elérkezettnek látja az időt e vitatott kérdések tisztázására.

A „dolog”, „minőség”, „mennyiség” kategóriáit aszerző először a Marx előtti filozófia tükrében vizsgálja. Arisztotelesz nézeteinek vizsgálatával kapcsolatban hivatkozik Lenin gondolatára, miszerint a minőség és mennyiség kategóriái alá vannak rendelve a dolog, mint a szemlélet objektuma kategóriájának.

A cikkben felvetett másik kérdés az erkölcsi kötelesség megnyilvánulásának különböző formáival kapcsolatos, ezeket vizsgálja a szerző az erkölcsi feladat megoldásának és az egyéniség erkölcsi fejlődésének különböző fokain. Az erkölcsi kötelesség, amely nemcsak megelőzi és lehetővé teszi a cselekedetet, hanem végrehajtásánál is jelen van, s mint kritérium szerepet játszik a már végerhajtott cselekedet értékelésénél, különböző változásokon megy át és különböző formákat ölt az erkölcsi feladat megoldásának mértéke szerint.

Az erkölcsi feladat megoldásának mozanatait vizsgálva a szerző rámutat a társadalmi követelmények formájában megjelenő erkölcsi normáknak — a társadalmi viszonyokban gyökerező — szociális meghatározottságára, majd a tett erkölcsi értékelésének különböző összetevőit elemzi. A cikk a felvetett problémákkal kapcsolatos burzsoánézetekeket bírálja, és a továbbiakban felhívja a figyelmet az erkölcsi kötelesség azon új formáira, amelyek a kommunista munkabrigádokban a munkához való kommunista viszony alapján alakulnak ki.

A minőség és mennyiség hegei meghatározásait vizsgálva a cikk kimutatja, hogy azok nem igazolják a dolgok egyminőségűségéről alkotott véleményeket, sőt ellentmondanak annak. A szerző hivatkozik Csernisevszkijre, aki a dolgok minőségén határozmányai sokaságát értette, s a minőség és mennyiség fogalmát a dolgokra vonatkoztatta.

Ezekután a megismerésnek — a meghatározatlan valamitől a dolgok minőségének megismerése felé haladó — útját vázolja leszögezve egyrészt, hogy a minőség kategóriája segítségével a megismerés rögzíti a dolgok határozmányainak sokaságát, másrészt, hogy ezen a fokon a megismerésnek tetszőleges határozmányait (a dolog lényegét, annak tartalmát, tartalmát vagy formáját stb.) rögzíti e kategória. A megismerés folyamata ezek után egyrészt a minőség mennyiségi kifejezése, másrészt ezzel együtt a lényeg megismerése felé halad. Ezen a fokon jelennek meg mennyiség és lényeg, a dolog kategóriájának alárendelt kategóriái.

Mindebből a szerző arra a következtetésre jut, hogy nem a minőség „teremti” a dolgot, hanem a dolgok rendelkeznek sokféle minőséggel. A dologról nem mint minőségek összegéről, hanem a dolog külön-

bőzőrendű (mélység, terjedelem, típus, jellegszerinti) minőségeiről kell beszélni.

Ezek után a marxizmus klasszikusaira hivatkozva a minőséget úgy határozza meg, hogy az a dolgok és jelenségek, azok tulajdonságainak és oldalainak, jegyeinek és sajátosságainak, viszonyainak és rendeltetésüknek, állapotainak és fejlődési fokuknak bármely határozománya, amely rendűségének megfelelően vagy érzetekben, vagy fogalmakban, vagy ítéletekben, meghatározásokban fejeződik ki. A mennyiség kategóriájának meghatározásával kapcsolatban a szerző Hegelre hivatkozva kimerítőnek tartja azt a definíciót, amely szerint a mennyiség a minőség számszerű kifejezése.

A szerző helytelennek tartja a mennyiség és minőség kategóriáinak mint a dolgok önálló határozományainak a felfogását, mivel e felfogás nem veszi figyelembe a kategóriák viszonylagosságát, amely nélkül nem lehetne dialektikus a megismerés. A dolgoknak önálló határozományaik nincsenek, csak különbözőrendűek, amelyek egy bizonyos vonatkozásban mint minőségek jelennek meg, más vonatkozásban mint mennyiségek fejeződnek ki.

A szerző ezekután megjegyzéseket fűz a mennyiségi változások minőségekbe való átsapása törvényének „A marxista filozófia alapjai”-ban s más művekben található értelmezéséhez, rámutat az „egymínőségűség” formula és ezen összefüggés értelmezésére, s ezzel kapcsolatban a törvény elfajta értelmezésének hibáira. E formula elterjedése egyrészt olyan fölfogáshoz vezetett, amelynek értelmében a minőségi változás tartalmilag dolgok, formailag pedig minőségek megsemmisülése és teremtdése, másrészt a minőségi változások, a

természet és társadalom jelenségei bonyolult, sokoldalú fejlődésének különböző oldalait tükröző kategóriák sajátos egységsítése irányában hatott. A mennyiségi változás folyamatát először a mennyiségi és minőségi változások két önálló szakaszára bontják, figyelmen kívül hagyva önállóságuk viszonylagos voltát majd a mennyiségi változásokat fokozatosaknak és evolúciósoknak nevezik, a minőségeket pedig ugrásszerű és revolúciós változásoknak tartják. Ezen egyszerűsítő értelmezésekkel szemben a szerző három kifogást emel:

1. Szerinte ugyanis vannak olyan, szintén minőségi változások, melyek nem vezetnek ugyan a dolgok változásához, e dolog szempontjából nem gyökeres változások, de minőségi változások, amennyiben változás következik be a dolog állapotában, viszonylataiban, összefüggéseiben.

2. Ennek megfelelően pontosabbá kell tenni az evolúciós fejlődés fogalmát, amely a szerző szerint szintén minőségi, ha nem is gyökeres, a dolog egészét megváltoztató revolúciós változás.

3. Nincs szükség az egyik minőségről a másikra való „átmenet” és az „ugrás” azonosítására, a minőségi változások formáinak, mint ugrásoknak a felfogására. Ezzel nem tesszük dialektikusabbá a fejlődés koncepciójának felfogását, mivel az átmenet fogalma is jól tükrözi a dolog lényegét, a minőségi változások formái pedig sokféleké. Az ugrások — fordulópontok, csomópontok a fejlődésben.

A materialista dialektika kidolgozásának feladata feltételezi kategóriáinak tökéletesítését, azok tartalmának pontosabbá tételét és gazdagítását a megismerés előrehaladásának és elmélyülésének megfelelően.

CERCETARI FILOZOFICE 1960. 4. szám

Ath. Joja: A dialektika és a logika kezdetei

A szerző rámutat arra, hogy a korai görög gondolkodók nem tekintették a világot a dolgok egyszerű halmazának, hanem rendszernek (— *kósmos* —) s ez a rendszer számunkra folyamat is volt. A ioniai bölcselők szerint a dolgok és jelenségek e rendszerben anyagi alapelveikből (*arché*) alakulnak ki és abba olvadnak vissza. Ezzel az álláspontjukkal szembehelyezkedtek a különböző mitológiai magyarázatokkal. A világ anyagi egységének alapját azonban ők még valamilyen meghatározott anyagban keresték.

Anaximandrosz az *apeiron* fogalmának bevezetésével túlhaladja ezt az álláspontot; az *apeiron* már nem az anyagnak egy különleges fajtáját, hanem magát az anyagot jelenti. Megjelenik tehát az anyag elvont, filozófiai fogalma. A logikai elvonatkoztatással egyidejűleg pedig megjelenik maga a logika. Az *apeiron* fogalma bizonyos fokig dialektikus fogalom, mert magában foglalja az általánost és az egyest; a differenciálatlan és meghatározatlan, a végtelen és általános egyúttal a véges, meghatározott és konkrét formák hordozója.

A szerző szerint ez a fogalom már a dialektikus logika sejtje.

A milétozsiak felfogása után a tanulmány a pitagoréus iskola elemzésére tér rá. Ezzel kapcsolatban tagadja, hogy a pitagoréusok a valóságot eleve valami immateriálisra vezették volna vissza. Kezdetben az immateriális fogalma még nem létezett: ez éppen a pythagoreusoknál kezd kialakulni. Ők is anyagnak fogták fel a világot, csak hogy kiemelték az egyik viszonyulását, a számot, azt önállóvá s az anyagi dolgok lényegévé tették. A számok kezdetben anyagi valóságot képviseltek: a *tetractys*-ben: térbeli pontok összességét. Később szakították el a számokat az anyagi világtól, ami a platon *eidostan* előzménye lehetett. A pythagoreusok ezzel megnyitották az utat az idealizmus számára, ám ugyanakkor jelentős lépést tettek a szenzualistól a logikai és az absztrakció felé. Áttértek a világ minőségi felfogásáról a mennyiségi magyarázatára. A milétozsiak folyamat-szemlélet helyét nálunk a harmónia fogalma foglalja el, amelyben az ellentétek megmerevednek és statikussá válnak. Ez a metafizikus szemlélet kezdete a filozófiában.

A szerző Herakleitosz filozófiai nézeteit elemelve kimutatja, hogy filozófiája alapvetően materialista, miután az örökítő tűz anyagi szubsztancia, és nem ideális folyamat, mint ahogyan azt Hegel és nyomában Lassalle állították.

A tanulmány legnagyobb része Herakleitosz dialektikájával foglalkozik. Kimutatja, hogy Herakleitosz kétféle gondolkodási módot különböztetett meg. Az egyik az *idia phronésis*, amely a dolgok felszínes, hétköznapi szemléletét jelenti és nem képes a jelenségeket egységükben, egészükben, mozgásukban és ellentéteikben felfogni. Így ez nem más, mint metafizikus gondolkodási mód. A másik, a *xynós lógos*, ezzel ellentétben a valóság helyes képét nyújtja és arra tanít, hogy a dolgok összefüggésükben léteznek, minden ellentétet harcából születik és hogy ami önmagából differenciálódik, az önmagával összhangban van. Ez tehát a dialektikus szemléletmód, amely megállapítja: *a)* a jelenségek egységét és kölcsönös függését, *b)* autodifferenciálódását és önmozgását, *c)* az ellentétek harcát, mint egyetemes mozgásforrást.

A *xynós lógos* és az *idia phronésis* ilyen magyarázata alapján világos, hogy Herakleitosznál nemcsak a dialektikus szemlélet jelenik meg, de a dialektika és metafizika logikai és metodológiai megkülönböztetése is — mégpedig először az emberi gondolkodás történetében.

A *xynós lógos* helyességének alapja a herakleitoszi koncepció szerint, hogy megfelel a dolgok *lógos*ának. Herakleitosznál a fogalmi *lógos* az egzisztenciális *lógos* tükröződése. (Tekintetbe kell venni ugyanakkor, hogy a szubjektív gondolkodás fogalma ekkor még nem létezett a görög bölcseletben.)

A továbbiakban a szerző a herakleitoszi *Éris ton enantion* fogalmat elemzi. Az efezosi bölcselőnél az ellentétek harca általános, törvényszerű, szükségszerű; ez az összes dolgok szülője, a létezés feltétele, amely létezés önmagában ellentétes harmóniát alkot. Az ellentétek egysége így a létezés alaptörvénye. Herakleitosznak ezek a megállapításai elsősorban a valóságra vonatkoznak, azonban nem kis jelentőségűek a logika — névszerint a dialektikus logika — kialakulása szempontjából. „A *lógos* nem válik logikává Herakleitosznál, de ez a *lógos* a logika hordozója”. Annak alátámasztására, hogy a herakleitoszi koncepció, bár latensen, de magában foglalja a dialektikus logika alapelemeit, a szerző a többi közt Arisztotelész Herakleitosz-ellenes érvelésére is hivatkozik. Arisztotelész ugyanis a logikai síkon megfogalmazott ellentmondásmentesség törvényéből indul ki akkor, amikor cáfolni próbálja Herakleitosznak a valóságról, a létről szóló ellentmondás-tanát. Arisztotelész ezt a tanítást illogikusnak nevezte. Az ellentmondásmentesség tételéről szólva a szerző rámutat arra is, hogy maga Arisztotelész sem alkalmazta ezt teljes következetességgel. Ezt csak az eleaták merték megtenni. Az *A=A* tétel konzekvens alkalmazása ugyanis szükségképpen a mozgás tagadásához vezet.

A szerző végül kifejti, hogy a modern tudomány fejlődése állandóan igazolja Herakleitosz zseniális megsejtését és határozottan követeli annak az *organum dialekticum*-nak kidolgozását, amely képes a világ végtelen, sokoldalú, változó, önellentmondó lényegének kifejezésére.

Kurt Rödel : Az alapvető ellentmondás Németországban és az NSZEP politikája ennek megoldására

A tanulmány azt az elméleti problémát veti fel, hogy lehetséges-e az antagonisztikus ellentmondás békés úton, fokozatosan történő megoldása, különös tekintettel a német kérdésre. A szerző már a bevezetésben leszögezi, hogy igennel válaszol a feltett kérdésre. Mindenekelőtt utal azokra a történelmi eseményekre, amelyek a második világháború után végbementek. A népi demokráciák fejlődése gyakorlati bizonyítása volt ennek a megoldásnak. Hivatkozik továbbá a marxizmus klaszikusainak álláspontjára ezzel a problémával kapcsolatosan. Marx rámutatott arra, hogy egyes országokban megvan a lehetősége annak, hogy a munkások békés úton érjék el a céljukat. Ugyanakkor természetesen hangsúlyozta, hogy az országok többségében az erőszakhoz kell folyamodni. Lenin áprilisi téziseiben a forradalom békés úton való végigvitelével számolt. Általában ki lehet mondani, hogy a kommunisták mindig a békés utat választják, ha azt a harc feltételei lehetővé teszik, és csak akkor folyamodnak erőszakhoz, ha erre az ellenség kényszeríti rá őket.

A szerző ezekután rátér Németország konkrét problémáinak elemzésére. Németországban jelenleg az alapvető ellentmondás egyfelől a német nép békeszerető erői, másrészt a militarista erők között áll fenn. Az a kérdés mármost, hogy lehetséges-e ennek az antagonisztikus ellentmondásnak békés eszközökkel történő megoldása. A Német Szocialista Egységpárt politikájának fő célkitűzése éppen abban áll, hogy megteremtse a feltételeket a békés és fokozatos átmenetre. Ezen feladat megoldásának legfontosabb feltétele a béke megvédése. Ez lehetővé teszi a testvérháború elkerülését a két német állam között. A demokratikus

Németország a maga részéről azzal járul hozzá a leghathatósabbban a német kérdés megoldásához, hogy egyrészt következetes békepolitikát folytat, másrészt minden erővel gyorsítja a gazdasági tervek teljesítését. A szocializmus győzelme a Német Demokratikus Köztársaságban nagy vonzóerőt fog jelenteni Németország minden dolgozója számára.

Kurt Vetter : A katolicizmus álláspontja a háborúval kapcsolatban

A szerző előlíróban történeti áttekintést nyújt arról, hogy milyen változásokon mentek át az évszázadok során a katolicizmus nézetei. Az újtestamentum a háború megítélését illetően meglehetősen ellentmondásos. Egyaránt lehet benne találni a háború elítélésére, illetve helyeslésére vonatkozó megállapításokat. Az őskereszténység korában előtérbe került a háborúellenes álláspont. Tertullianus például határozottan megtiltotta, hogy a keresztények részt vegyenek a háborúban. Amilyen mértékben a katolicizmus államvallássá lett, úgy szűnt meg fokozatosan a háborúval szembeni elutasító magatartás. Az arlesi zsinat már kiközösítéssel fenyegette azokat, akik szembehelyezkedtek a hadviseléssel. A háború isteni rendeltetésére vonatkozó teológiai felfogást Augustinus alapozta meg. Ezt fejlesztette tovább Aquinói Tamás, amikor jogosnak nyilvánította azt a háborút, amely a törvényes felsőbbbségtől indul ki, azzal hogy annak igazságos oka és helyes szándéka van. Kisebb-nagyobb módosításokkal ma is ez a katolikus felfogás elméleti alapja. A szerző a továbbiakban elemzi a katolicizmus álláspontját a védekező, a támadó és a preventív háborúval kapcsolatban.

STUDIA FILOZOFICZNE 1960. 1. SZÁM

A. Schaff : A nem-éles kifejezések és pontossá tételük határai

Nem-éleseknek nevezzük azokat a terminusokat, amelyek több tárgyat jelölnek, de úgy, hogy ezek osztálya nincs világosan és egyértelműen elhatárolva. Ha pl. a „folyó” nevet vizsgáljuk, úgy nem egy tárgy akad majd, amelyről nem tudjuk egyértelműen eldönteni, vajon megnevezhető-e ezzel a terminussal avagy sem.

(Hol kezdődik a „kis folyó” és végződik a „nagy patak”?). Az ilyen terminusoknak „széle” van, az ilyen terminus és kiegészítő terminusának („folyó” és „nem-folyó”) terjedelme nem meríti ki az univerzumot. Az ilyen kifejezések konvenció útján való „kielezése” nem oldja meg a problémát — ha én elhatározom, hogy

minden 5 méternél szélesebb folyóvizet „folyónak” fogok nevezni, csak összehsszorítottam a „szél” határait, de nem likvidáltam azt, ugyanis vannak tárgyak, amelyekkel kapcsolatban nem tudom eldönteni, szélesebbek-e avagy sem 5 méternél.

A kifejezések „nem-éles” volta egyike azoknak a tényeknek, amelyek leginkább felelősek a nyelv helytelen értelmezéséért és használatáért. Honnan ered azonban ez a jelenség, milyen jellege van — szubjektív vagy objektív? A szerző határozottan az utóbbi értelemben válaszol e kérdésre. Az általánosítást kifejező szavak absztrakció eredményei. Ez az absztrakció klasszifikáció eredményeképp alakul ki, amely során a tárgy egyes tulajdonságait vesszük csak figyelembe s a többi, mint lényegtelen, elvetjük. Épp ezért a szavak statikusak és merevek, jelentésükben megmerevítik a valóságot, amelyet kifejeznek (beszéljenek akár a mozgásról), nem-elasztikus keretek közt tükrözik vissza annak jelenségeit. Minél pontosabb valamely terminus, annál élesebben lép fel nála ez a tulajdonság. A valóság azonban állandó mozgásban és változásban van, jelenségeit az átmenetek és kapcsolatok végtelen száma köti össze egymással. Amikor e változásoktól és összefüggésektől szükségszerűen elvonatkoztatunk, a valóságnak csak anatómiai preparátumát kapjuk meg. Épp ezért a valóságnak nyelvben való tükrözése nem egyértelmű. A valóság jelenségei nem mindig férnek be a nyelvi klasszifikáció merev kontúrjai közé — innen a „nem-éles” terminusok megjelenése. A terminus kielezésével szűkíthetjük az elhajlások mértékét, de nem tudjuk végleg megszüntetni azokat. Ez azonban nem jelent valamiféle áthatolhatatlan akadályt a valóság megismerésében. A mű-

szer segítségével végzett mérésnél bizonyos hibák elkerülhetetlenek. Elégséges azonban ismernünk az eltérések határait, hogy gondolatilag fel tudjuk mérni következményeiket. A helyzet itt is analóg — elégséges tudnunk, milyen jellegű hibák adódhatnak a valóságnak a nyelv kifejezéseiben való visszatükrözése során, hogy ezeket a hibákat, a szükséges mértékben, más kifejezések segítségével ellensúlyozzuk. Minden esetben lehetséges a hiba határát hátrább szorítani, csökkenteni mindaddig, ameddig az idealizáció nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg megengedhető lesz.

Az itt kifejtett elméleti alapokról bírálja a szerző B. Russell és L. Wittgenstein koncepcióját a tökéletes nyelvről, amelyben „nem-éles” kifejezések nem szerepelhetnek. Az ilyen nyelv megvalósíthatatlan. Ha pedig a logikában szereplő formalizált nyelvekről van szó, ezek valóban megengedik a terminusok kivételes kielezését, azonban ez csak annak következtében lehetséges, hogy ezek mesterséges konstrukciók, amelyek absztrakció és általánosítás segítségével leegyszerűsített módon képviselnek bizonyos, a nyelvben fellépő fontos viszonyokat. Az ilyen konstrukciók használata igen gyümölcsöző lehet — meghatározott célok érdekében, de csakis ezek határain belül.

Mindig emlékezni kell arra, hogy a terminusok kielezése, amit bizonyos célok megkövetelhetnek, nem cél önmagában. Ha valaki arra a gondolatra jut, hogy precízzé tegye a kifejezéseket a precízió kedvéért, teljes gondolati terméketlenség fenyegeti. Ugyanis e folyamatoknak sehol sem lehet véget vetni, s így sziszifuszi munkára lenne ítélve. Elvetve az *abszolút* pontosság követelményét, ennek helyére az adott célnak megfelelő *optimális* pontosság követelményét kell állítani.

LA PENSÉE 1960. 92. SZÁM

Lucien Sève : A mai francia filozófia körképe (5. rész). A harmadik utak — Következtetések

A szerző cikksorozatának befejező részében megállapítja, hogy az alapvető filozófiai irányzatok között, a materializmus és az idealizmus közt elhelyezkedő „harmadikutas” irányzatok sokkal több filozófusban találtak hívet, mint valaha is. Ennek a „harmadik út”-keresésnek egyik elvi alapja az arisztotelészi középfogalom-ból és Hegelnek a „meghaladással” kapcsolatos koncepciójából származik. Harminc év óta divatos a hegeli „meghaladás” kategóriájának alkalmazása az idealizmusra és a materializmusra, és ez alatt a

harminc év alatt is a marxizmust is nem-egyszer „haladták meg”. Csakhogy nem minden dialektikus ellentmondás oldódhat fel szintézisben. Vannak olyanok is, amelyeket nem egy harmadik fogalom old fel, hanem az egyik győzelme a másik felett. Ez például a tudomány és a vallás közötti ellentmondás esete is, amint arra Marx a hegeli jogbölcselet bírálatában rámutatott.

A szerző ezután a materializmus és az idealizmus közti szintézis problémáját fejtegeti. A metafizikus materializmus és idealizmus között lehetséges volt olyan

filozófia, amely mindkettőt meghaladta. De Marx után, akinek munkásságával a materializmus az absztrakt spekuláció szférájából kiemelkedett és tudománnyá lett, az idealizmus már nem reális ellentéte a materializmusnak, hanem — amint Lenin is jellemzi — vadhajítás az emberi megismerés fáján. Ma — bár az idealista filozófusok egy-egy területen létre is hozhatnak valami értékeset — az idealizmus mint olyan, nem tölt be pozitív szerepet a materializmussal szemben, hanem a filozófia Marx előtti szakaszának egy maradványa csupán. Ha mégis továbbra is megkísérlük a materializmus és az idealizmus kibékítését, ennek nem elméleti, hanem csak társadalmi és politikai oka van. A harmadik út keresése a filozófiában jellemző a középosztályokra, éppen úgy, ahogyan egy harmadik erő keresése is jellemzi őket a politikában. Ez volt a szerepe a XX. században a pozitívizmusnak, amely a mai francia filozófiában már nem élő irányzat. A természettudományokban azonban elterjedt a pozitívizmus, sőt lehet mondani, hogy ez még a fő irányzat. (Ez a helyzet többek közt a politikai gazdaságtanban, pszichológiában is.) Ennek fő oka az, hogy a természettudományos szakemberek nem kapnak megfelelő filozófiai képzést. Továbbá maga a kapitalista rendszer teljesen utilitarisztikusan fogja fel a tudományos kutatást, és abban az irányban hat a természettudósokra, hogy lemondjanak a természettudomány forradalmi hivatásáról.

Egyes polgári tudósok is fellépnek a pozitívizmus ellen. Gurvitch például rámutat arra, hogy a szociológiában az elmélet megvetése lehetetlenné teszi a magyarázatot. A pozitívista szellem elleni küzdelemben a szerző szerint különösen figyelemre méltó szerepet játszik egy kiváló materialista epiztemológus, Bachelard.

A tulajdonképpeni filozófián belül a „harmadik utak” tengelye az utóbbi harminc évben erősen balra helyeződött át. Ennek fő oka, hogy maguknak a filozófiával foglalkozóknak anyagi bázisa rendült meg a kapitalizmus előrehaladásával. Amint a szerző már az előző cikkeiben kifejtette, megkezdődött a filozófusok proletarizálódása és a filozófia demokratizálódása.

Ezek a „harmadikutas” filozófiák az alapvető filozófiai irányzatok közti erőviszonyok változásának köszönhetik a létüket. Mindenekelőtt érezhető rajtuk az, hogy van egy erőteljes és szilárd marxista irányzat és ugyanakkor az idealizmus hanyatlal és szétesik. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a „harmadik út”

a két pólustól nem egyforma távolságra helyezkedik el, hanem sokkal közelebb van a marxizmushoz. Ez az első oka annak, hogy Sartre és tanítványai, vagy a perszonalista Mounier és mások szívesen határozzák meg önmagukat a marxizmus-hoz való vonatkozásukban. Röviden szólva, álláspontjukat „marxizmus, de...”-vel lehetne jellemezni. Elfogadják a történelmi materializmust, de elvetik a dialektikus materializmust. Elfogadják a szocializmust, de elvetik a proletariátus diktatúráját stb. A szerző e „harmadikutas” irányzatok közt megkülönbözteti az ateista és a vallásos irányzatokat, és felsorolja, hogy egy sor ilyen „harmadikutas” irányzat jellemzi a mai francia filozófiát.

A XIX. századeleji hivatalos burzsoá filozófia irányzatai és a „harmadikutas” filozófiák között nagy eltérés van és jelentős haladás mutatkozik. A haladás abban áll, hogy ezek az irányzatok kritikusan állnak szemben a kapitalizmussal, és velük a filozófia megszűnt a kapitalista világ jó lelkiismerete lenni. Továbbá ezek az irányzatok megpróbálnak szakítani azokkal a spekulációkkal, amelyek a gyakorlati konzervatívizmus igazolását teszik lehetővé a hivatalos filozófiai irányzatok számára. Ezek a „harmadikutas” irányzatok már nem beszélnek transzcendens és változatlan metafizikai lényegekről, vagy a tiszta gondolatról, amely a világon túl uralkodik. Másrészt megállapítják azt is, hogy az ember és a társadalom között levő ellentmondást csak a társadalmi emberrel és az emberi társadalommal lehet megoldani, s ezzel elismerik, hogy a humanizálás és a társadalmasítás elválaszthatatlan egymástól. A marxizmusnak ezzel kapcsolatos összes tételeit ugyan nem fogadták el, de kétségkívül egyes baloldaliak e téren a fiatal Marx felfogását vallják a magukénak. Eppen ezért ezekkel a „harmadikutas” irányzatokkal lehetséges és hasznos is a vita.

Mindamellett a marxizmussal való közös kiindulópontok ellenére sem nehéz észrevenni a „harmadikutas” filozófiák és a marxizmus eltérő vonásait. E filozófusok szerint ugyanis a dialektikus materializmus háromszorosan is téved, amikor a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás tudományos alapelveit tárja fel. A természetre vonatkozólag ugyanis nem lehet dialektikáról beszélni, mert a dialektika az öntudat mozgása. Ha tehát a természettel kapcsolatban dialektikáról beszélünk, akkor visszatérünk a naiv realizmushoz, a kriticizmus előtti gnoszológiához, a természet metafizikus szemléletéhez. Továbbá az is helytelen szerin-

tük, hogy a marxisták a történelmi folyamatokat a természet történelmi folyamatainak mintájára fogják fel. A történelmi determinizmus nem számol egy visszavezethetetlen emberi tényezővel, hiszen az emberi cselekedet az öntudaton keresztül megy végbe. Ennek következtében szerintük a marxizmus tagadja az ember szerepét a történelemben, és a történelmi elméletet sematizmussá változtatja. Maga a szocializmus is inkább utópia szerintük, mint tudomány. Azt tartják, hogy miután a marxizmus a kommunista pártok és a szocialista államok filozófiája lett, új dogmatizmussá változott, és épp oly terméketlenné lett, mint minden más dogmatizmus. A marxizmus szerintük megszűnt filozófiá lenni.

A marxizmussal szembeni ellenvetéseket összefoglalhatjuk abban is, hogy a „harmadikutas” irányzatok szerint a marxizmus megfeledezett az emberről, mint a megismerés alanyáról és a történelem alkotójáról. Ezért igen fontos annak tisztázása, igazuk van-e harmadik utasoknak ebben a vonatkozásban. Sartre és a többi „harmadikutas” szerző egyszerűen vagy nem érti meg, vagy figyelmen kívül hagyja mindazokat a marxista szövegeket, amelyekben az ember szerepéről van szó. Sartre például Engelsnek azt a meghatározását, mely szerint a materializmus azt jelenti, hogy a természetet úgy fogjuk fel, ahogy van, minden tőle idegen hozzá-tétel nélkül, úgy magyarázza, hogy az emberi szubjektivitást Engels ki akarja küszöbölni, mivel az is idegen a természet-től. A marxista meghatározás azonban nem a szubjektivitást, hanem a szubjektivizmus kiküszöbölését célozza, a tudományos objektivitás szellemében.

Tehát Franciaországban egy egész sor olyan irányzat van, amely elítéli a burzsoá idealizmust, elismeri a marxizmus értékét, de alapvető fenntartásai vannak a marxizmussal szemben, és azt tartják, hogy másutt kell a kornak megfelelő filozófiát keresni. Szerintük a marxizmus megfeledezett arról a célkitűzéséről, hogy a modern korszak humanizmusa legyen és megfeledezett az emberről minden területen. A szerző szerint ezeknek a fenntartásoknak oka elsősorban az, hogy mindezek a filozófusok a marxizmust az osztályharcok félhomályában ismerték meg. A marxizmust ma Franciaországban a pártok kívül csak autodidakta módon lehet tanulmányozni. Egy autodidakta azonban nem Robinson, és nem tanítómesterek nélkül alakítja ki a véleményét, és, noha ennek nincs tudatában, az uralkodó ideológiák

befolyása alatt áll. Így tehát ezeket a „harmadikutas” filozófusokat a marxizmus megértésében elsősorban maga a polgári társadalom zavarja meg. Ezek a filozófusok többé-kevésbé áldozatai az uralkodó antikommunista előítéleteknek. Filozófiai és politikai előítéleteik kölcsönösen erősítik egymást, és ez süketté teszi őket a marxizmus egyedül hivatott tanítómestere, a kommunista párt iránt.

Ehhez járul hozzá a marxizmus renegátjainak káros hatása is. A filozófiai renegátoknak nagy tekintélyük van a nem kommunista filozófusok előtt, mint olyanoknak, akik egy nagy útról tértek vissza. Így tehát ezek a polgári filozófusok, amit nem tanulhattak meg az egyetemen, és amit előítéleteik folytán nem akartak megtanulni a kommunista párttól, azt szívesen tanulják meg a renegátoktól. Ez a helyzet Lefebvre-vel is, aki — miután renegáttá vált — a burzsoázia számára nagy marxista filozófussá lett. Így tehát a „harmadikutas” filozófia alakulásában a filozófusok burzsoá képzettségük és a marxizmus csábítása között keresnek egy harmadik utat.

Így érthető az az ellenvetésük is a marxizmussal szemben, amely szerint a marxizmus megfeledezett az emberről. Az az ember, akiről szerintük a marxizmus megfeledezett, nem más, mint a burzsoá társadalom és a burzsoá filozófia „embere”.

A szerző ezután rámutat arra, hogy az egzisztencializmus és a perszonalizmus egyaránt igen kevésbé ismeri a kor természettudományát. A marxista dialektikát elvető Sartre a Hegel előtti természettudomány színvonalán áll, tehát legalább 150 évvel később el. Így tehát mindazok az ellenvetések, amelyeket Sartre tesz Engelsnek, a XVIII. század mechanikus és empirikus koncepcióin alapulnak.

Az ehhez hasonló példák igazolják Hamelin-nek azt a régi megállapítását, amely hibájáról rója fel a filozófusoknak a természettudományos képzettség hiányát. Ez végzetes következményekkel jár a filozófiában, mert lehetővé teszi a burzsoá gondolkodás, a teológia, de mindenekelőtt a szubjektivistá relativizmus behatolását. Az egzisztencialista ismeretelmélet fenomenológiai redukciója nem más, mint szubjektivizmus, amellyel nem lehet megérteni a mai tudományok problémáit.

Sartre szerint — aki egyik cikkében megállapítja, hogy korunk filozófiája a marxizmus — az egzisztencializmus azért őrizhette meg vele szemben az autonómiáját, mert a marxizmus az emberi élet minden konkrét meghatározottságát a

véletlen oldalára helyezte, s így tehát az egzisztencializmusnak a marxizmus antropológiájának kell lennie, mivel a marxizmus elutasítja egy antropológia felállítását. A szerző rámutat arra, hogy a Sartre-féle értelemben vett antropológia: az emberről szóló tudomány — a XVIII. századbeli értelemben. Valóban, sem a dialektikus, sem a történelmi materializmus nem „antropológia”. Ha az lenne, ez azt jelentené, hogy visszatértünk ahhoz az értelmezéshez, amely szerint a pszichológia a filozófia egy ága, és ahhoz a felfogáshoz, hogy a történelemnek mint tudománynak megalapozásához pszichológiára van szükség. A szerző ezután bírálja Sartre-t, mert a Sartre-féle antropológia elsősorban a személyiség pszichoanalitikus vizsgálatát jelenti. Ez a pszichoanalitikus vizsgálat pedig csak ürügy arra, hogy ne foglalkozzanak alaposan a személyiség fejlődésének fiziológiai, ökonomiai, politikai, kulturális tényezőivel. A marxizmus védelmezi a személyiségekről való tudományt, azt az eszmét, hogy a személyiség kifejlődésének objektív törvényei vannak. Ezzel szemben az egzisztencialista antropológia az idealista hagyományokhoz maradt hű, mert szerinte nem objektív törvényekről, hanem szabad választásról van szó olyan értelemben, hogy a szabadság kizárja a szükség-szerűséget. Az az ember tehát, amelyről a marxizmus állítólág elfelejtkezik, végső soron a hagyományos polgári spiritualizmus értelmében vett ember.

A szerző ezután rámutat, hogy a perszonalizmus, amely azzal vádolja a marxizmust, hogy benne a csoport mögött eltűnik az egyéniség, a totalitarizmus igazolásává lesz. A perszonalizmus a személyiség szent értékéről beszél és a morál transzcendenciájáról a történelemre vonatkozólag. Ha azonban a morált a történelmen kívül helyezzük, akkor megengedjük azt is, hogy a történelem a morálon kívül legyen. Ezáltal létrejön az ősi metafizikus dilemma a célok utópikus tisztasága és az eszközök reális csúfsága között. Ez az, amit a perszonalizmus nem tud megoldani. A marxizmus szerint az igazi morál akkor kezdődik, amikor a konkrét immoralizmussal szemben, üres moralizálás helyett, a gyakorlati forradalmi cselekvés útjára lépünk, amikor meg akarjuk szüntetni a társadalom embertelenségét. A marxizmus a morális problémák mélyén felfedi a politikai problémákat és ezáltal a politikának morális tartalmát is ad. Így tehát a marxizmus nem feledkezik meg az emberről. Az igazi perszonalizmus a marxizmus, mert a személyiséget egyedül ez védelmezi.

A szerző végül megállapítja, hogy a „harmadik út” filozófusainál végső fokon a proletárpárt szelleme hiányzik. Szembehelyezkednek minden „kötöttséggel” és „szabadon” akarnak állást foglalni. A „harmadik út” filozófusai nem értik meg, hogy a proletariátus a nemzeti kultúra örököse, és semmi nem vész el a burzsoá társadalom által létrehozott értékekből a proletariátus kezén. A „harmadik út” filozófusainak „szabad állásfoglalása” azonban a tehetetlenség jele, nem tudnak választani a proletárpárt szelleme, illetve a reakciós ideológia között. Ez azonban nagy erővesztést jelent a baloldal számára és erősíti a jobboldalt.

A szerző következtetéseiben megállapítja, hogy a burzsoázia uralma a múlt század eleje óta csődbe juttatta a francia polgári filozófiát. Ma már a francia filozófia lelke a marxizmus, mert a munkásosztály és élcapata, a párt vette kezébe a nemzet sorsát és készíti elő jövőjét. Ez filozófiai területen egy nagy társadalmi változás előjele, és ennek következtében bevezetője a francia filozófia egy új korszakának. Ez a helyzet két fontos kérdést vet fel. Az első a marxizmusnak és azoknak a filozófiáknak a viszonya, amelyek nem akarnak azonosulni a reakciós idealizmussal. A második a távoli jövő kérdése a filozófiában, tehát a marxista filozófia sorsa egy szocialista társadalomban, ahol ez a filozófia a nemzeti kultúra örököse. A szerző ezután a filozófia sorsának a kérdésével foglalkozik. A marxizmus a hagyományos értelemben vett filozófia végét jelenti, mivel a hagyományos filozófiai problémák tudományos megoldását tartalmazza. Nagy különbség van azonban aközött, hogy hogyan értelmezi a marxizmus és hogyan a pozitívizmus a filozófia végét. A marxizmus szerint ugyanis ez a vég a filozófia egy történeti korszakának a vége, de ugyanakkor egy új korszak kezdete, és távolról sem a pusztulását jelenti. Új formában még nagyobb szerep vár a filozófiára, mint amilyet eddig betöltött. A filozófiának csak a tudományok előtti korszaka fejeződik be. A dialektikus materializmus ugyanis azáltal, hogy a filozófia alapkérdését, a gondolkodás és a lét viszonyát megoldotta, és tudományos ismeretelméletet adott, lehetővé teszi, hogy, mint minden tudomány, a filozófiai tudomány sem spekulatív, hanem tudományos alapon fejlődjen. A marxizmus az emberi gondolkodás végeleges terméke, de nem adja meg minden dolog végeleges magyarázatát. Az emberiség a jövőben hallatlan mértékben kifejlesztheti a tudományt és a technikát,

de ugyanakkor új nehézségek és lehetőségek előtt is áll. Ez az új fejlődés szükségessé és lehetővé teszi az ismeretelmélet és a dialektikus materializmus fejlődését. Ezért a jövő filozófiájától egészen mást várunk, mint amit a burzsoázia várt el a filozófusaitól.

Ma két feladata van a filozófiának. Az egyik az, hogy egyes tudományok művelőit — mint pl. a pszichológusokat — segítse abban, hogy leküzdjék az idealista hatást, és így a pszichológia materialista módon értelmezze az emberi egyéniség fejlődésének tudománya legyen. Ugyanez a helyzet az etika területén is. Ezenkívül a filozófia igen hasznos szerepet tölt be

a pozitivista és reakciós irányzatok elleni harcban.

A szerző ezután a nem marxista irányzatokkal való vita kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy az utóbbi 40 évben a tömegmozgalmak nagy előretörése jelentősen elősegítette a marxizmus elterjedését is. Ez azonban nem jelenti, hogy a vitákra nincs szükség. Ezek a viták az osztályharc mozzanatai és a nemzeti filozófiai szellem előrehaladásának alapvető tényezői. A marxista és a nem marxista filozófusok közti vita tehát a társadalmi fejlődés objektív szükségszerűségeiből következik.

CAHIERS DU COMMUNISME 1960. 7—8. SZÁM

Munkásosztály és középosztályok

A Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata 7—8. számának nagyobb részét a középrétegek problémájának szenteli. Bevezető cikkében *Waldeck Rochet* rámutat arra, hogy a *demokráciáért folytatott harcban a munkásosztály és a középosztályok szövetsége* egyike a legfontosabb kérdéseknek. A folyóirat részletesen elemzi a mai Franciaország osztályszerkezetének változásait, bő tényanyaggal megcáfolja azokat a burzsoá és reformista állításokat, miszerint a munkásosztály, mint osztály, eltűnőben van és feloldódik a középosztályokban. A valóságban a munkásosztály vezető társadalmi-gazdasági szerepe növekvőben van. A középrétegek, amelyekre egyre nagyobb súllyal nehezedik a monopóliumok nyomása, csak a munkásosztállyal szövetségben és a munkásosztály vezetése alatt képesek megvédeni alapvető érdekeiket.

Gilbert Mury: *A középrétegek tudományos meghatározásáért* című cikkében rámutat arra, hogy a városi középrétegek helyzetében két irányú változás tapasztalható: a monopolkapitalista fejlődés egyrészt azt eredményezi, hogy a kisiparosok fokozatosan kiszorulnak a valóban produktív tevékenységből, miközben a kereskedelmi tőke koncentrációja a kiskereskedőket sújtja. Másrészt azonban az ún. új középrétegek növekednek: a mai kapitalizmus szaporítja a tisztviselőket, alkalmazottakat, mérnököket, technikusokat, művezetőket, az értelmiségiek számát és nagymértékben növeli a parazita rétegeket, a többi közt a hivatásos hadsereg és a rendőrség létszámát. A középrétegek fogalmának helyes meghatározásánál a lenini osztályfogalomból, elsősorban e rétegek-

nek a társadalmi termelésben elfoglalt helyéből kell kiindulni: a munkát, a termelési folyamatot és nem az elosztás szféráját kell alapul venni, figyelmeztet a szerző. A középosztályokat vagy középrétegeket az jellemzi, hogy a két alapvető osztály között foglalnak helyet. A mérnökök, technikusok, művezetők rétegét a műszaki fejlődés hozta létre, társadalmi helyzetük igen bonyolult azért is, mert sok tekintetben összefonódnak a tőkés osztállyal. Egy részük azonban objektíve a munkásosztály részét képezi. Az alkalmazotti rétegekhez tartoznak objektíve azok a bérből élő dolgozók, akik improduktív munkát végeznek annál fogva, hogy a termelési folyamaton kívül esnek, idejüket nem az érték termelésére, hanem a tőkés cserefolyamat megvalósítására fordítják. A szerző megjegyzi, hogy a vasutasok pl. produktív munkát végeznek, hiszen a szállítás a termelési folyamat része. Az alkalmazottak tömege ténylegesen a bér munkásokéhoz hasonló helyzetben van és sorsuk közvetlenül a munkásosztállyal van összekötve. A szerző hosszan foglalkozik a termelőmunka marxi értelmezésével és rámutat arra, hogy a produktív és improduktív munka fogalma nem esik egybe a fizikai és szellemi munka fogalmával. A szerző ezután az állami tisztviselőket, a kisiparosokat, a kiskereskedőket, a kisrézervényesek társadalmi helyzetével foglalkozik. A falusi középrétegeket, a kisbirtokos helyzetét is egyre jobban veszélyeztetik a monopóliumok. Ezen az alapon alakul ki a középrétegek és a munkásosztály érdek-közössége a monopolkapitalizmus elleni harcban. Ez képezi a valóság alapját a munkásosztály szövetségi politikájának.

M. Bouvier-Ajam cikke a franciaországi új „középosztályokkal”, J. Flavien tanulmánya pedig a dolgozó parasztság proletarizálódásával foglalkozik. A folyóiratban érdekes tanulmányok olvashatók még az állami tisztviselők rétegéről, G.

Frischmann tollából, a technikusok, mérnökök és művezetők társadalmi helyzetéről (R. Houet cikke) és végül a monopóliumoknak a kiskereskedelemre gyakorolt hatásáról (R. Ballanger cikke).

THE BRITISH JOURNAL FOR THE PHILOSOPHY OF SCIENCE

1960. 41. szám

P. G. Morrison : Az ok és okozat részleges azonosságáról

Az okság tradicionális felfogása szerint a kauzatív esemény korábban kezdődik, mint az okozat s befejeződik, mikor az okozat megkezdődik. Ugyanakkor nem egy biológiai processzus leírása önként kínál kauzális magyarázatot, mely során viszont fel kell tételezni, hogy az ok jelentős része nemcsak időben esik egybe az okozattal, de része is annak. Pl. valamely izom összehúzódása esetében az energiát-felszabadító foszfortartalmú vegyületek gyors felbontását jelölhetjük meg önként. Azonban ez a kauzatív esemény maga is fokozatos folyamat, amelynek jelentős része már az effektus tartama alatt játszódik le. Ha tehát az okság tradicionális felfogását fenn kívánjuk tartani, e két egységes folyamatot nagyszámú részfolyamatra kell bontanunk, amelyeknél az ok már valóban nem fedi le időbelileg, részlegesen sem, az okozatot.

Azonban az ilyen eljárás igen bonyolulttá teszi e folyamatok leírását s épp ezért nem kívánatos.

Mivel a hasonló esetek száma (biológiában, kibernetikában stb.) igen jelentős, a szerző indokoltnak tartaná, az ok-okozati összefüggés eredeti értelmezésének fenntartás mellett egy új, szélesebb kategória, az *eredmény* kategóriájának bevezetését. Ez utóbbit a következőképp határozza meg: x akkor és csak akkor eredménye y -nak, ha adva van az események két azonos számosságú osztálya, f és g , és g minden egyes eredmény oka f egy és csak egy eseményének, és x individuális összege f -nek, y pedig g -nek. Az okozat fogalma az eredmény fogalmának speciális esete: abban az esetben, amikor az okozatok összessége nem fedi át az okok összességét, maga az eredmény is okozat lesz.

THE BRITISH JOURNAL FOR THE PHILOSOPHY OF SCIENCE

1960. 42. szám

E. H. Hutten : Fizika és biológia

Ma már a legtöbben világosan látják — nem várhatjuk el, hogy a biológiában az elméletek és törvények ugyanazon típusai lépjenek fel, mint a fizikában. Megtanultuk, hogy a mozgó részecskék modellje nem felel meg az életfolyamatok leírásánál. Ugyanakkor egyesekben még él a hit, hogy a biológiai elméletek legalább logikai és szemantikai vonatkozásban a fizikai elméletekkel azonos jegeket fognak mutatni, például kifejezhetők lesznek másodfokú differenciálegyenletekben, mint a mechanika, s csak ezek interpretációja lesz különböző. Az ilyen várakozás azonban téves. A másodfokú differenciálegyenletekből, ha adva vannak a kezdeti s hatásfeltételek, egyértelmű eredményt kapunk megoldásként, amelyet a mechanikában úgy interpretálunk, mint ami meghatározza a részecske szükség szerű és egyedüli mozgáspályáját. Ha azonban

emlékezünk arra, hogy az életfolyamatok esetében többszörös, multiplikatív oksági determinációval állunk szemben, máris beláthatjuk, hogy az ilyen egyenletek keresése a biológiában terméketlen. A logika és a matematika — formális tudományok, abban az értelemben, hogy bármely tárgyra alkalmazhatók; de hogy a formalizmusok közül konkrétan melyiket kell használni, az már magától a tárgytól függ.

A biológiai elméletek (fiziológia, morfológia, genetika) logikai struktúrája is eltérő a fizikai elméletektől. Az előbbiek inkább klasszifikatorikus, az utóbbiak oksági jellegűek. Az előbbiek nem használnak fel túl sok matematikát s nem alkalmasak a fejlett formális tárgyalás számára. Általában véve a numerikus számítások itt legfeljebb a kísérlet lebonyolításához, de nem a szorosan vett elmélet-hez tartoznak. Végül a biológiai elméletek

célja nem egyes tér-időbeli események leőre való megállapítása, megjósolása s nem is ellenőrizhetők ily módon, hanem csakis a leírt jelenségre vonatkozó magyarázó erejük, koherenciájuk alapján.

Ugyanakkor a szerző aláhúzza, hogy a fizika területén is találhatunk egyes elméleteket, amelyeknek struktúrája a biológiai teóriákra emlékeztet — ott, ahol az elmélet tárgya egyes olyan vonásokat mutat, amelyekkel az élők körében találkozunk. Az élet alapvető jellegzetességeként két tulajdonságra mutat rá: 1. az életfolyamatok valóban dinamikus, vissza nem fordítható (irreverzibilis) változások; 2. a biológiai objektumokra jellemző a részegész egy speciális viszonya. Ennek megfelelően az élő sejt alapvető tulajdonságai a következők: 1. minden sejt időbeli kiterjedéssel bír — kezdete és vége van az időben s ezek nem esnek egybe; 2. bár-

mely sejt kezdete vagy része egy előbb létező sejt végének, vagy pedig két előbb létező sejt egyesülése által jön létre; 3. minden sejt részekkel bír, amelyeknek léte függ a többi lététől; 4. minden sejtnek van környezete. Ha most a radioaktív atomokat vagy nem-stabil elemi részecskéket tekintjük, ezek rendelkeznek a felsorolt négy tulajdonság közül az első hárommal. A különbség az ilyen részecskék és a sejtek közt e vonatkozásban abban van, hogy tér-időbeli jellemzőik mennyiségileg különböznek, s hogy az elemi részecskék felbomlása teljesen független a külső környezet hatásától. Ezek a hasonlóságok magyarázzák azt, hogy a radioaktivitás fizikai elmélete, vagy legalább is ennek egyes fejezetei, logikai struktúrájuk tekintetében lényeges hasonlóságot mutatnak a biológiai elméletekkel, elsősorban a genetikával.

BIBLIOGRÁFIA

Az 1959. évi külföldi filozófiai irodalom bibliográfiája

Általános jellegű művek

- Briggs, M. H.*: Handbook of Philosophy. New York: Philosophical Library. 214 p.
- Czeżowski, T.*: Główne zasady nauk filozoficznych. Wyd. 3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 240 p.
- Fragmenty filozoficzne. Seria II. Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy nauczycielskiej na Uniwersytecie Warszawskim Tadeusza Kotarbińskiego.* Warszawa: PWN. 330 p.
- Główne zagadnienia i kierunki filozofii.* Wykłady na Uniwersytecie Warszawskim 1957–58. Warszawa: PWN. 150 p.
- Kreyche, R. J.*: First Philosophy. An Introductory Text in Metaphysics. New York: Holt. XVIII + 328 p.
- Krikorian, Y. H. and Edel, A. (eds.)*: Contemporary Philosophic Problems. Selected Readings. New York: Macmillan. XI + 712 p.
- Mead, H.*: Types and Problems of Philosophy. Ed. 3. New York: Holt. XIV + 460 p.
- Peterson, H. (ed.)*: Essays in Philosophy. New York: Pocket Library. 509 p.
- Die Philosophie im XX Jahrhundert.* Eine Enzyklopädische Darstellung ihrer Geschichte, Disziplinen und Aufgaben Hrsg. von F. Heinemann. Stuttgart: Klett. XII + 600 p.
- Runes, D. D.*: Dictionary of Thought. New York: Philosophical Library. 152 p.
- Salzburger Jahrbuch für Philosophie und Psychologie.* Hrsg. v. d. Professoren d. Philos. Inst. in Salzburg. München—Salzburg—Köln: Pustet. 244 p.
- Sprague, E. and Taylor, P. (eds.)*: Knowledge and Value: Introductory Readings in Philosophy. New York: Harcourt, Brace. XV + 717 p.
- Totok, W.*: Bibliographischer Wegweiser der philosophischen Literatur. Frankfurt/M.: Klostermann. 35 p.
- Tulane Studies in Philosophy. Vol. VIII.* Centennial Year Number. The Hague: Nijhoff. IV + 121 p.
- Willmann, O.*: Abriss der Philosophie. Philosophische Propädeutik. Mit einem Vorwort von M. Müller. 5 Aufl. Freiburg/Br.: Herder. VIII + 492 p.

Dialektikus és történelmi materializmus

- Altmüşbaev*: O nekotoryh osobennostjah formy perehoda narodov Szrednej Azii k szocjalizmu. Frunze. 98 p.
- Andrejev, I. D.*: Osznovnue zakonü i kategorii materialiszticeszkij dialektiki. Moszkva: Moszkovszkij Rabocsij. 292 p.
- Andrejev, I. D.*: Osznovü teorii poznaniya. Otv. red. Csertkov. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk. SzSzSzR. 358 p.
- Bom, D. (Bohm)*: Pricsinnoszt' i szlucsajnoszt' v szovremennoj fizike. Obscsaja red. i prediszlovie: Terleckij. Moszkva: Izdat. Inoszt. Lit. 248 p.
- Cernea, M.*: Filozofia marxist-leninistă — materialismul dialectic și istoric. Bucu-rești: Edit. politică. 124 p.
- Chaschacich, F. I. (Haszhacsih)*: Materie und Bewusstsein. 7. Aufl. Berlin: Dietz-Verl. 227 p.
- Cvekl, I.*: Über materialistische Dialektik. Eine Studie. Berlin: Dietz-Verl. 139 p.
- Csesznokov, D. I.*: Dialektika proizvoditel-nüh szil i proizvodstvennüh otnosenij v period razvernutogo sztroitelsztva kommunizma v SzSzSzR. Moszkva: Znanie. 45 p.
- Csolakov, N.*: Marksizsztko-leninszkata filozofija i principat na determinizma. Szofija: ISZUL. 60 p.
- Deborin, A.*: Wstęp do filozofii materializmu dialektycznego. Warszawa: Książka i Wiedza. XLVIII + 348 p.
- Dialekticeszkij materializm.* Učebnoe posobie dlja sztudentov. Moszkva. 157 p.

- Drpač, L.*: Hmota, formy její existence a podstata vědomí. Praha: SNPL. 109 p.
- Eichorn, W.*: Über die Widersprüche beim Aufbau des Sozialismus. Berlin: Deutscher Verl. d. Wissenschaften. 78 p.
- Filosofija*. Vüp. 2. Alma-Ata. 188 p. (Učsonüe zapiszki Kazahszkogo Goszud. Univ. im. Kirova. T. 40.)
- Filosofszkie* voproszű esztesztvoznania. Tom 2. Nekotorüe filosofszko-teoreticeszkie voproszű fiziki, matematiki i himii. Red. kol. Rűbnikov i dr. Moszkva: Izdat. Moszk. Univ. 248 p.
- Filosofszkie* problemű szovremennogo esztesztvoznania. Trudű Vszeszozjuznogo Szovescsanija po filosofszkim voproszam esztesztvoznania. Red. kol. Fedoszeev i dr. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 664 p.
- Filosofszkie* voproszű szovremennoj fiziki. Pod red. Kuznecova, I. V. i Omeljanovszkogo, T. Z. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk. SzSzSzR. 427 p.
- Garaudy, R.*: Umanismul marxist. București: Edit. politică. 252 p.
- Garodi, R.* (Garaudy): Marksizszskij gumanizm. Pjat' polemiceszskih očerokov. Prediszlovie i obsesaja red. Iovcsuka M. T. Moszkva: Izdat. Inosztr. Lit. 248 p.
- Gropp, R. O.*: Über Kausalität, Notwendigkeit und Zufälligkeit. Leipzig: Verl. Enzyklopädie. 18 p.
- Grundlagen* der marxistischen Philosophie. Berlin: Dietz-Verl. 739 p.
- Gubanov, N. I.*: Otecseszstvo i patriotizm. Moszkva: Goszpolitizdat. 143 p.
- Gurev, G.*: Darvinizm i ego znacsenie. Moszkva: Učspedgiz. 337 p.
- Hrzal, L.*: Uloha lidavých mas a osóbnosti v dějinách. Praha: SNPL. 100 p.
- Karavaev, G. G.*: Isztoriceszskij materializm—szosztavnaja csaszť marksizszszkoj filosofii. Leningrad. 70 p.
- Klaus, G.—Kosing, A.—Redlow, G.*: Dialektischer Materialismus. Berlin: Dietz-Verl.
- 1 — Der dialektische Materialismus—die Weltanschauung des Sozialismus — 95 p.
 - 2 — Die Materie und ihre Daseinsweise. — 70 p.
 - 3 — Das Verhältnis von Quantität und Qualität in der Entwicklung der Materie. — 66 p.
 - 4 — Einheit und Kampf der Gegensätze. — 54 p.
 - 5 — Wie erkennen wir die Welt? — 76 p.
- Kniga* V. I. Lenina: „Materializm i empiriokriticizm” — vazsnejsij etap v razvitii marksizszszkoj filosofii. Moszkva: Izdat. Moszk. Univ. 450 p.
- Kol'man, E.*: Lenin i novejsaja fizika. Moszkva: Goszpolitizdat. 152 p.
- Kondakov, V. V.*: Put' k kommunizmu. O konkretnüh formah perehoda k kommunizmu v SzSzSzR. Perm: Knizsnoje Izdat. 116 p.
- Leont'ev, L. A.*: O rabote Marksza (Marx) „K kritike politiceszkoj ekonomii”. Moszkva: Goszpolitizdat. 135 p.
- Mao, Tse-tung*: Über die richtige Lösung von Widersprüchen im Volke. —
- Tschou En-lai*: Entscheidende Siege des Sozialismus in China. 3. Auf. Berlin: Dietz-Verl. 95 p.
- Martel, K.*: Marksistowski materializm a filozoficzna koncepcja człowieka społecznego. Warszawa: Książka i Wiedza. 86 p.
- Marx, K.*: A World without Jews. New York: Philosophical Library. XII + 51 p.
- Marx, K. and Engels, J.*: Basic writings on Politics and Philosophy. Ed. by L. S. Feuer. New York: Doubleday Anchor Books. XXI + 497 p.
- Marx, K.*: Economic and Philosophic Manuscripts of 1844. London: Lawrence and Wishort. 210 p.
- Marxistická* filosofie a naše dnešní politika. Materiály z konf. o. Leninové knize „Materialismus a empiriokriticizmus”. Praha: SNPL. 79 p.
- Mel'nikov, V. M.*: Do pitanija pro prirodu filosofsz'kih kategorij. Kűjiv: Vid. Akad. Nauk. Ukrainszkoj SzSzR. 212 p.
- Nekotorüe* voproszű filosofii. Mezsuvuzovszkij filosofszkij szbornik. Kisinev: Kisinevskij Goszud. Univ. 144 p.
- Nekotorüe* voproszű marksizszszko-leninszkoj teorii. Szbornik sztat'ej. Voronezs: Izdat. Voronezsszskogo Univ. 107 p.
- Neszterenko, G. Ja.*: Obscsesztvennoe szoznanie i ego formű. Moszkva: VPS. i AON. 104 p.
- Osznovű* marksizma-leninizma. Učseбноje poszobie. (Avtorszkiej kol. Rukovoditel'. O. V. Kuuszinen) Moszkva: Goszpolitizdat. 774 p.
- Osznovű* marksizszszkoj filosofii. Red. Konzsztantinov. Moszkva: Goszpolitizdat. 672 p.
- Philosophische* Probleme der revolutionären Praxis. Berlin: Deutscher Verl. d. Wissenschaften. 222 p.
- Platonov, G. V.*: Darwin, darvinizm i filosofija. Moszkva: Goszpolitizdat. 431 p.

- Plehanov, G. V.*: Osznovnue voproszū marksizma. Moszkva: Goszpolitizdat. 104 p.
- Rutkevics, M. N.*: Dialekticeszkij materializm. Moszkva: Szocekgiz. 598 p.
- Sahnazarov, G.*: Szocializm i ravensztvo. Moszkva: Goszpolitizdat. 80 p.
- Saff, A. (Schaff)*: Ob'ektivnūj harakter zakonov isztorii. Nekotorie problemū marksizsztszkaj metodologii i isztiorografii. Obscsaja red. i. vsztup. sztat'ja Kozlova. Moszkva: Izdat. Inosztr. Lit. 495 p.
- Selsam, H.*: Revolution in der Philosophie, von der blassen Interpretation der Welt zum weltverändernden Marxismus. Berlin: Dietz-Verl. XXIV + 201 p.
- Szaczkov, Ju.*: O materialiszticeszkom isztolkovanii kvantovoj mehaniki. Pod red. Kuznecova I. V. Moszkva: Goszpolitizdat. 176 p.
- XXI-űj Sz'ezd KPSZSZ o teoreticeszkijh voproszah sztroitel'sztva kommunizma v SzSzSzR. Szbornik sztat'ej. Harkov: Izdat. Hark. Univ. 150 p.
- Szviderszkij, V. I.*: Protivorecsivoszt' dvizsenija i eje projavlenija. Leningrad: Izdat. Leningr. Univ. 141 p.
- Tavazse, I. K. i Kalandarisvili, G. M.*: V. I. Lenin o „Nauke Logiki” Gegela (Hegel). Tbiliszi: Izdat. Akad. Nauk Gruz. SzSzR. 314 p.
- Terjaev, G. V.*: Dve fazū kommuniszticeszkogo obscesztva i zakonmer-nosztī pererasztanija szocializma v kommunizm. Moszkva: VPS i AON. 96 p.
- Tulenov, Zs.*: Zakon kak filozofszkaja kategorija. Alma-Ata: Kazgoszizdat. 210 p.
- Velikoe proizvedenie voinsztvujuscsego materializma. O knige V. I. Lenina „Materializm i empiriokriticizm.”* Moszkva: Szocekgiz. 194 p.
- Vi'nūic'kūj, M. B.*: Dejaki filozofs'ki pūtannja szpecial'noji teoriji vidnosznosztī. Kūjiv: Akad. Nauk Ukrainszk. SzSzR. 194 p.
- Filozófiatörténet, a filozófia klasszikusainak művei**
- Abeljar, P. (Abelard)*: Isztoria moih bedsztvij. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 793 p.
- Alekszandrov, G. F.*: Isztoria szociologiceszkijh ucenij. Drevnij Vosztok. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 598 p.
- Alekszandrov, G. F.*: Ocserk isztorii szocial'nūh idej v drevnej Indii. Minszk: Izdat. Akad. Nauk Beloruszszkaj SzSzR. 301 p.
- Allen, E. L.*: From Plato to Nietzsche. Ideas that shape our lives. New York: Assn. Press. 254 p.
- Antoni, C.*: From History to Sociology. The Transition in German Historical Thinking. With a Foreword by Benedetto Croce. Detroit: Wayne State Univ. Press. XXVIII + 249 p.
- Aristote : Ethique a Nicomaque.* Introduction par J. Tricot. Paris: Vrin. 540 p.
- Aristoteles : Ars Rhetorica.* Ed. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press. VIII + 206 p.
- Aristoteles : Die Lehrschriften.* Hrsg. von Paul Gohlke. Paderborn: Schöningh. III/2 Poetik — 118 p. III/3 Rhetorik an Alexander — 110 p. VII/4 Politik — 376 p. VIII/2 Über die Glieder der Geschöpfe. 254 p.
- Aristoteles : O vyjadrováni. Poznámkový komentár napisali dr. A. Křiž a dr. K. Berka.* Praha. 65 p.
- Aristoteles : Werke in deutschen Übersetzung.* Hrsg. v. E. Grumach. 13 Bd.: Über die Seele. Berlin: Akademie-Verl. 156 p.
- Aristotle : Selections.* Ed. by W. D. Ross. New York: Scribner's Sons. XXXII + 359 p.
- Augustin, Saint*: La Cité de Dieu. Paris: de Brouwer. Vol. I. Livres I—V. Impuissance Sociale du paganisme. — 872 p. Vol. II. Livres V—X. Impuissance spirituelle du paganisme. — 680 p. Vol. III. Livres XI—XIX. Formation des deux cités. 576 p.
- Augustinus, A.*: Der Lehrer. Paderborn: Schöningh. XXVIII + 101 p.
- Avicenna : De Anima (Psychological Part of Kitab Al-Shifa).* In Arabic. ed. E. Rahman. Durham Univ. Press — Oxford Univ. Press 312 p.
- Bacon, F.*: Eseje. Słowo wstępne Tadeusz Kotarbiński. Warszawa: PWN. XV + 278 p.
- Bacon, F.*: Neu-Atlantis. Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von F. A. Kogan-Bernstein. Berlin: Akademie Verl. X + 101 p.
- Bastien, H.*: Philosophies et philosophes américains. Montréal: Les Frères des Écoles Chrétiennes. 250 p.
- Béguin, A.*: Blaise Pascal in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Den dokumentar. und bibliogr. Anhang bearbeitete P. Raabe. Hamburg: Rowohlt. 171 p.

- Belinskij, V. G.*: Polnoe szobranie szocsi-nenij. t 13. Moskva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 826 p.
- Betjaev*: Obscesztvenno—politicseszkaja i filozofszkaja myszl' v Roszszii v pervoj polovine XVIII v. Red. Vasceckogo i dr. Szaransk: Mordavszkoe Knizsnoe Izdat. 428 p.
- Berkeley, G.*: Essay. Principles Dialogues with Selections from Other Writings. Ed. by M. W. Calkins. New York: Scribner's Sons. LVI + 480 p.
- Bevan, E.*: Stoics and Skeptics. New York: Barnes and Noble. 152 p.
- Bieler, A.*: La pensée économique et sociale de Calvin. Préf. de A. Babel. Genève. 580 p.
- Boisset, J.*: Sagesse et sainteté dans la pensée de J. Calvin. Paris: Press. Univ. de France. 450 p.
- Bor'ba marksizma-leninizma protiv filozofszkogo revizionizma v konce XIX v. nacsale XX v.* Leningrad. 200 p.
- Bracken, H. M.*: The Early Reception of Berkeley's Immaterialism. The Hague: Nijhoff. 123 p.
- Brady, I.*: A History of Ancient Philosophy. Milwaukee. The Bruce Publishing. XIV + 261 p.
- Brochard, V.*: Les Sceptiques Grecs. Paris: Vrin. 432 p.
- Brun, J.*: L'épicurisme. Paris: Press. Univ. de France. 124 p.
- Burgelin, P.*: Commentaire du Discours de Métaphysique de Leibniz. Paris: Press. Univ. de France. 313 p.
- Callot, E.*: Questions de Doctrine et d'histoire de la Philosophie. T. 1—2. Annecy: Gardet. T. 1 — Histoire — 251 p. T. 2 — Doctrine — 142 p.
- Clagett, M.* (ed.): Critical Problems in the History of Science. Univ. of Wisconsin Press. XIV + 555 p.
- Clark, M. T.*: Augustine, Philosopher of Freedom. A Study in Comparative Philosophy. With a Foreword by V. I. Bourke. New York: Desdee. 273 p.
- Condillac, É. B. de*: Die Logik oder die Anfänge der Kunst des Denkens. Hrsg. v. G. Klaus. Berlin: Akademie Verl. LXXVIII + 274 p.
- Copleston, F.*: A History of Philosophy. Vol. V: From Hobbes to Hume. London: Burns Oates and Washbourne 440 p.
- Crocker, L. G.*: An Age of Crisis: Man and World in Eighteenth-Century French Thought. Baltimore: The Hopkins Press. XX + 495 p.
- Csagin, V. A.*: Bor'ba marksizma-leninizma protiv filozofszkogo revizionizma v konce XIX nacsale XX vekov. Leningrad: Izdat. Leningr. Univ. 201 p.
- Csalojan, V. K.*: Isztoria armjanszkoi filozofii (Drevnij i szrednevekovij period.) Erevan: Izdat. Akad. Nauk Armjan. SzSzR 374 p.
- Darlington, C. D.*: Darwin's Place in History. Basil: Blackwell. LX + 101 p.
- Descartes, R.*: Règles pour la direction de l'esprit. Paris: Vrin. 160 p.
- Descartes, R.*: Selections. Ed. by R. M. Eaton. New York: Scribner's Sons. XLI + 403 p.
- Dibon, P.* (ed.): Pierre Bayle. Le Philo-sophie de Rotterdam. Études et docu-ments. Amsterdam: Elsevier. Paris: Vrin. XX + 255 p.
- Diderot, D.*: Pensées philosophiques. Lettres sur les aveugles. Suite de l'Apologie de l'Abbé de Pracles. Commentées par J. Varloot. Paris: Éd. Sociales.
- Diderot, D.*: Pensées sur l'interprétation de la nature. La Pensée de Diderot dans l'Encyclopédie. Présentées par J. Varloot. Paris: Éd. Sociales.
- Diem, H.*: Kierkegaard's Dialectic of Existence. London: Oliver and Boyel. VIII + 218 p.
- Drake, H. L.* (ed.): Plato's Complete Works. Patterson: Adams. XXIII + 633 p.
- Durkheim, E.*: Socialism and Saint-Simon. Routledge and Kegan. XXIX + 240 p.
- Ehrhardt, A.*: Politische Methaphysik von Solon bis Augustin. Bd. 1—2. Tübingen. Mohr.
- 1 — Die Gottesstadt der Griechen und Römer. X + 323 p.
- 2 — Die christliche Revolution. IX + 307 p.
- Facets of the Renaissance.* Ed. W. H. Werkmeister. Los Angeles: Univ. of Southern California Press. VIII + 112 p.
- Ferguson, J.*: Moral Values in the Ancient World. New York: Barnes and Noble.
- Feuerbach, L.*: O istocie chrześcijaństwa. Warszawa: PWN. XI + 479 p.
- Filozofia* XVII w. Wybrane teksty z historii filozofii. Francja, Holandia, Niemcy. Wyboru dokonał, ustępem przypisami opatrzył L. Kolakowski. Warszawa: PWN. 419 p.
- Fortin, E. L.*: Christianisme et culture philosophique au cinquième siècle. La querelle de l'âme humaine en occident. Paris. 196 p.
- Fujisawa, Chikao*: Zen and Shinto. New York: Philosophical Library. 92 p.
- Gabaraev, Sz.*: Mirovozzrenie Koszto Heta-gurova. Moskva: Szoczekgiz. 243 p.
- Garlandus*: Compotista, Dialectica. Assen: Gorcum. LXXX + 204 p.

- Geracén*, A. I. (Herzen): Szobranie szocsinenij v tridcati tomah. T. 18. — Sztat'iz „Kolokola” i dr. proizvedenija 1864—1865 gg. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 751 p.
- Gegel* (Hegel) Szocsinenija. T. 4. — Szisztéma nauk cs. I — Fenomenologija duha. Red. Itkin. Moszkva: Szocekgiz. 440 p.
- Gerder*, I. G. (Herder): Izbrannüe szocsinenija. Vsztup. sztat'ja i primecsanija Zsirmunszkogo. Moszkva—Leningrad: Goszlitzdat. LIX + 392 p.
- Gilson*, E.: Duch filozofii sredniowiecznej. Warszawa: Pax. 440 p.
- Gilson*, E.: Johannes Duns Scottus. Einführung in die Grundgedanken seiner Lehre. Düsseldorf: Schwann Verl. 710 p.
- Guition*, J.: Le Temps et l'éternité chez Plotin et saint Augustin. Paris: Vrin. 430 p.
- Gutten*, M. (Hutten): Dialogi, publicisztika, pisz'ma. Vsztup. sztat'ja M. M. Szmirnova. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 522 p.
- Hartmann*, G. M.: Der Materialismus in der Philosophie der griechisch-römischen Antike. Berlin: Akademie-Verl. 49 p.
- Hegel*, G. W. F.: Encyclopedia of Philosophy. New York: Philosophical Library. 287 p.
- Hegel*, G. W. F.: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften 1830, neu herausgegeben von F. Nicolin und O. Pogeller. Hamburg: Meiner. 506 p.
- Hegel*, G. W. F.: Selections. Ed. by J. Loewenberg. New York: Scribner's Sons. XLIII + 468 p.
- Helwecjusz* (Helvetius): O umyśle. Wstępem poprzedził J. Legowicz. Warszawa: PWN. T. I — XVII + 402 p. T. II — 283 p.
- Hijmans*, B. L.: ΑΣΚΗΣΙΣ. Notes on Epictetus' Educational System. Assen: Gorcum. VH 109 p.
- Hildebrandt*, K.: Platon. Logos und Mythos. 2. Aufl. Berlin: de Gruyter. 396 p.
- Himmerich*, W.: Eudaimonia. Die Lehre d. Plotin v. d. Selbstverwirklichung d. Menschen. Würzburg: Triltsch. 216 p.
- Holbach*, P.: Ausgewählte Texte. Eingeleitet und kommentiert von M. Nauman. Berlin: Akademie-Verl. VIII + 320 p.
- Hrušovský*, I.: Tri iniciativy v dejinach filozofie. Bratislava: SAV. 216 p.
- Ionidi*, P. P.: Mirovozzrenie D. I. Mendeleeva. Otv. red. Sosztakovskij i Baszkov. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 376 p.
- Isztoria* filozofii v 6 tomah. Pod red. B. M. Kedrova, M. B. Mitina, T. I. Ojzermana, A. F. Okulova. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. T. 3 — 614 p. T. 4 — 672 p.
- Iz isztorii* formirovanija i razvitija marksizma. Moszkva: Goszpolitizdat. 392 p.
- Izbrannüe* proizvedenija bolgarszkich revoljucionnüh demokratov. Moszkva: Szocekgiz. 666 p.
- Jean de la Croix*, St.: Oeuvres complètes. Paris: de Brouwer. 156 p.
- Johnson*, A. B.: A Treatise on Language. Ed. by D. Rynin. Berkeley: Univ. of California Press. 312 p.
- Kant*, I.: Kleinere Schriften zur Geschichtsphilosophie, Ethik und Politik. Hrsg. v. K. Vorländer. Hamburg: Meiner. LXIII + 226 p.
- Kant*, E.: Primi principi metafisici della natura: Introd. L. Geymonat. Bologna: Capelli. XXXV + 159 p.
- Kant*, I.: Selections. Ed. by Th. M. Greene. New York: Scribner's Sons. LXXXI + 526 p.
- Karljuk*, A. Sz.: Bor'ba materializma i idealizma v otecsesztvennoj fizike (2-aja polovina XIX, nacsalo XX vv.) z. I. Minsk. 151 p.
- Kaszumov*, M. M.: Ocserki po isztorii peredovoj filozofszkoj i obscesztvenno-politicseszkaj müszli azerbajdzszanskogo naroda v XIX v. Red. E. Ahmedov. Baku: Izdat. Azerbajdzs. Univ.
- Kierkegaard*, S.: Either/Or. 2 Voi. New York: Doubleday. 1. — 472 p. 2. — 390 p.
- Kierkegaard*, S.: Gesammelte Werke. Abt. 20: Christliche Reden 1848. Düsseldorf—Köln: Diederichs. IX + 342 p.
- Kierkegaard*, S.: Gesammelte Werke. Abt. 34: Der Augenblick. Aufsätze und Schriften des letzten Streits. Düsseldorf—Köln: Diederichs. XV + 364 p.
- Kierkegaard*, S.: Theologisch-Philosophische Schriften. Bd. 3.: Philosophische Brosamen und Unwissenschaftliche Nachschrift. Köln—Olten: Hegner. 1031 p.
- Körner*, F.: Das Sein und der Mensch. Die existentielle Seinsentdeckung des jungen Augustin. Freiburg—München: Alber. XXVI + 256 p.
- Kruithof*, J.: Het Mitgangspunkt van Hegel's Ontologie. Brugge: Edit. de Tempel. 350 p.
- Leibniz*, G. W.: Opera philosophica quae extant Latina, Gallica, Germanica omnia. Instruxit J. E. Erdmann. Durch

- weitere Textstücke ergänzt und mit einem Vorwort versehen von R. Vollbrecht. Faksimile-Druck der Ausgabe von 1840. Aalen: Scientia XLIV + 868 p.
- Leibniz*, G. W.: Selections. Ed. by Ph. P. Wiener. New York: Scribner's Sons. LI + 606 p.
- Leroy*, A. L.: George Berkeley. Paris: Press. Univ. de France. 282 p.
- Locke*, J.: Selections. Ed. by S. P. Lamprecht. New York: Scribner's Sons. LV + 349 p.
- Loen*, J. H.: Parmenides, Melissus, Gorgias. Assen: Gorcum. 207 p.
- Lynch*, W. F.: An Approach to the Metaphysics of Plato through the Parmenides. Georgetown Univ. Press. XIII + 255 p.
- Maimonide*: Le Guide des Égarés. Trad. sur l'original arabe et accompagné de notes par S. Munk. Paris: Besson et Chantemerle.
Vol. 1 — XVI + 464 p.
Vol. 2 — XVI + 383 p.
Vol. 3 — XXIV + 532 p.
- Marc Aurel* (Marcus Aurelius): Selbstbetrachtungen. Stuttgart: Kröner. 204 p.
- Maréchal*, P. S.: Ateisti. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry.
- Marrou*, H.: Saint Augustin et la fin de la culture antique. Paris: de Boccard. 736 p.
- Mc Keon*, R. (ed.): Selections from Medieval Philosophers. New York: Scribner's Sons.
Vol. 1.: Augustine to Albert the Great.
Vol. 2.: Roger Bacon to William of Ockham.
- Mehring*, F.: K dějinám filosofie. Doslov napísal I. Dubskij. Praha. 410 p.
- Mill*, J. S.: Utylitaryzm i O wolności. Słowo wstępne napisał T. Kotarbiński. Warszawa: PWN. X + 292 p.
- Momdshian*, Ch. N.: Helvetius. Ein streitbarer Atheist des XVIII Jahrhunderts. Berlin: Deutscher Verl. der Wissenschaften. 467 p.
- Moreau*, P.: A la recherche de l'Aristote perdu. Le dialogue „Sur la Justice”. Louvain: Nauwelaerts. XII + 184 p.
- Müller*, G.: Die Darstellung der Kinetik bei Lukrez. Berlin: Akademie-Verl. 130 p.
- Müller*, G.: Hegel. Denkgeschichte eines Lebendigen. Bern—München: Francke. 400 p.
- Nietzsche*, F.: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft. Aus dem Nachlass. Briefe. Ausgewählt und eingeleitet von Löwith. Frankfurt/M—Hamburg: Fischer-Bücherei. 215 p.
- Oduev*, Sz. F.: Reakcionnaja szuscsnoszt' niceansztva. Moszkva: VPS i AON.
- Okulov*, A. F.: Bořba V. I. Lenina protiv filosofii reformizma. Moszkva: Szocekgiz. 420 p.
- Ong*, W. J.: Ramus Method and the Decay of Dialogue. London: Oxford Univ. Press.
- Ovszjannikov*, M. F.: Filozofija Gegela (Hegel). Moszkva: Szocekgiz. 305 p.
- Patzig*, G.: Die aristotelische Syllogistik. Logischphilologische Untersuchungen über das Buch der „Ersten Analytiken”. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. 206 p.
- Plato*: Gorgias. A Revised Text with Introduction and Commentary by E. R. Dodds. Oxford: Clarendon Press. VII + 406 p.
- Plato*: Selections. Ed. by R. M. Demos. New York: Scribner's Sons. XXXVIII + 448 p.
- Platon*: Charmides i Lyzis. Wstępem objaśnieniami i ilustracjami opatrzył W. Witwicki. Warszawa: PWN. 171 p.
- Platon*: Menon. Wstępem, objaśnieniami i ilustracjami opatrzył W. Witwicki. Warszawa: PWN. 209 p.
- Platon*: Sämtliche Werke. Hrsg. W. F. Otto, E. Grasi, G. Plamböck. Bd. VI: Nomoi. Hamburg: Rowohlt. 327 p.
- Platon*: Teajtet. Wstępem, objaśnieniami i ilustracjami opatrzył W. Witwicki. Warszawa: PWN. 209 p.
- Plotyn*: Enneady. Wstępem poprzedził A. Krokiewicz. Warszawa: PWN.
T. I — LXXXVI + 441 p.
T. II. — 708 p.
- Polevoj*, J. Z.: Zarożdenie marksizma v Roszii. 1883—1894 gg. Otv. red. Volin. Moszkva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 567 p.
- Putincev*, V.: A. N. Ogarev. Kritikobiograficeszkij ocserk. Moszkva: Goszpolitizdat. 175 p.
- Puzinov*, P. D.: Filozofszkie osznovü evolucionnogo ucsenija Darwina. Red. G. Sz. Vaszekij. Minszk: Izdat. Akad. Nauk Belorusz. SzSzR. 223 p.
- Radhakrishnan*, S.: Eastern Religions and Western Thought. New York: Oxford Univ. Press. XIII + 396 p.
- Radhakrishnan*, S.: Filozofia indyjska. T. I. Słowo wstępne oraz dodatkowe przypisy i terminologię opracował dr. E. Stuszkiewicz. Warszawa: Pax. 676 p.
- Radistschew*, A. N.: Ausgewählte Schriften. Hrsg. I. J. Stschipanow. Berlin: Akademie-Verl. VIII + 501 p.

- Rasszel*, B. (Russell): Isztorija zapadnoj filozofii. Obscsaja red. i poszleszlovie V. H. Aszmusza. Moszkva: Izdat. Inosztr. Lit. 935 p.
- Rehmke*, J.: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Neu hrsg. u. fortgef. v. F. Schneider. Bonn: Athenäum-Verl. 382 p.
- Reinhardt*, K.: Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie. 2. Aufl. Frankfurt: Klostermann. 263 p.
- Ritzel*, W.: Jean-Jacques Rousseau. Stuttgart: Kohlhammer. 158 p.
- Robbers*, H.: Antieke wijsgerige opvattingen in het Christelijk denkleven. Romen: Roermond. 163 p.
- Rohde*, P. (ed.): Sören Kierkegaard in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Den dokumentar. u. bibliogr. Anhang bearb. P. Raabe. Hamburg: Rowohlt. 172 p.
- Rousseau*: Oeuvres Complètes. T. I.: Confessions, Dialogues, Rêveries du promeneur solitaire. Fragments autobiographiques publiés par B. Gagnebin, R. Osmart, M. Raynard. Paris: Gallimard. 2092 p.
- Ruben*, W.: Das Panschatantra und seine Morallehre. Berlin: Akademie-Verl. 305 p.
- Rudniański*, S.: Z dziejów filozofii. Warszawa: Książka i Wiedza. 484 p.
- Runes*, D.: Pictorial History of Philosophy. New York: Philosophical Library.
- Runes*, D. (ed.): Treasury of World Philosophy. Patterson: Adams. XXIV + 1270 p.
- Russell*, B.: Wisdom of the West. London: Macdonald. 320 p.
- Ruszkaja* progressivnaja filozofszkaja mūsł' XIX v. 30—60 gg. Szb. sztat'ej. Red. Vaszeckogo. 478 p.
- Sambursky*, S.: Physics of the Stoics. London: Routledge and Kegan. XII + 153 p.
- Schelling*, F. W. J.: Werke. Nach der Originalausgabe in neuer Anordnung hrsg. v. M. Schröter. 2. Aufl. Bd. V. VI. München: Beck.
Bd. V. — Schriften zur geschichtlichen Philosophie. XIII + 772 p.
Bd. VI. — Schriften zur Religionsphilosophie (1841—1854). X + 759 p.
- Schierbeck*, B.: De tuinen van Zen. Een essay over het Zen Buddhisme. Amsterdam: De Bezige Bij. 126 p.
- Schiller*, F.: Ausgewählte Werke. Bd. 5. Schriften zur Philosophie und Kunst. München: Goldman. 227 p.
- Schneider-Hermann*, G.: Hoelderins „Friedensfeier“ und der griechische Genius. Eine Deutung. Zürich: Origo-Verl. 93 p.
- Sertillanges*: La Philosophie de S. Thomas d'Aquin. Nouvelle éd. Paris: Ed. Montaigne. 2 vol.
1 — VI + 282 p.
2 — 301 p.
- Sesztakov*, M. G.: Bor'ba Lenina protiv idealizticseszkaj szociologii narodnicsesztva. Moszkva: Szocekgiz. 218 p.
- Siewerth*, G.: Die Abstraktion und das Sein nach der Lehre des Th. v. Aquin. Salzburg: Müller. 97 p.
- Siewerth*, G.: Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger. Einsiedeln: Johannes-Verl. 519 p.
- Socyn*, F.: Listy. Oprac. L. Chmaj. Warszawa: PWN. T. I — 348 p. T. II — 362 p.
- Spies*, W.: Recht und Staat bei Saint-Simon. Bonn: Bouvier. 131 p.
- Spinoza*, B.: Kurze Abhandlung von Gott dem Menschen und seinem Glück. Htsg. v. C. Gebhardt. Hamburg: Meiner. XXVIII + 156 p.
- Spinoza*, B.: Selections. Ed. by J. Wild. New York: Scribner's Sons. LXI + 479 p.
- Stallmach*, J.: Dynamis und Energia. Untersuchungen am Werk des Aristoteles zur Problemsgeschichte von Möglichkeit und Wirklichkeit. Meisenheim am Glan: Hain. 246 p.
- Stambaugh*, J.: Untersuchungen zum Problem der Zeit bei Nietzsche. Den Haag: Nijhoff. XX + 235 p.
- Staszic*, S.: Ród ludzki. Wersja brulionowa, po raz pierwszy ogłoszona drukiem według rękopisu, opracował Z. Dankowski. Przedmowę napisał B. Sucho-dolski. Warszawa: PWN.
T. I — XL + 294 p.
T. II — 344 p.
T. III — 552 p.
- Steinmann*, J.: Pascal. Stuttgart: Schwa-ben-Verl. 414 p.
- Stenzel*, J.: Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. XI + 191 p.
- Studia* nad arianizmem. Praca zbiorowa pod red. L. Chmaja. Warszawa.
- Synesion* (Kyrenaios) von Kyrene: Dion Chrysostomos oder vom Leben nach seinem Vorbild. Griechisch u. deutsch v. K. Treu. Berlin: Akademie-Verl. 66 p.
- Szemenov*, J. V.: Predmet i zadacsi isztorii filozofii kak nauki. Szaratov: Izdat. Szaratovszkogo Univ. 97 p.
- Szokolov*, V. V. i *Ovszjannikov*, M. F.: Isztorija domarksizistszkaj zarubezs-

- noj filozofii. Moskwa: Izdat. Moszk. Univ. 169 p.
- Timosenko, V. E.*: Materializm Demokrita. Moskwa: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 96 p.
- Toynbee, A. J.*: Hellenism. The History of a Civilization. London—New York: Oxford Univ. Press. XIV + 255 p.
- Trahtemberg, O. B.*: Ocserki po isztorii filozofii i szcziologii Anglii XIX v. Moskwa: Izdat. Moszk. Univ. 116 p.
- Tscizewskij, D.*: Das heilige Russland, Russische Geistesgeschichte. Bd. 1. Hamburg: Rowohlt-Verl. 170 p.
- Tvorczestwo, A. I.* Gercena (Herzen) Red. Kol. Gruzdev i dr. Ucsenije zapiszki Leningr. Goszud. Pedagogicszeszkogo Insztituta im. Gercena T. 196. Leningrad. 480 p.
- Vogel, C. de*: Greek Philosophy. A Collection of Texts with Notes and Explanations. Vol. III.: The Hellenistic Roman Period. Leiden: Brill. XVI + 669 p.
- Walicki, A.*: Osobowość a historia. Warszawa: PWN. 487 p.
- Watts, A.*: The way of Zen. New York: The New American Library of World Literature. XIV + 224 p.
- Wąsik, W.*: Historia filozofii polskiej. T. I — Scholastyka, Renesans, Oświecenie. Warszawa: Pax. 424 p.
- Wehrli, F.*: Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar. Heft X: Hieronymos von Rhodos. Kritolaos und seine Schüler. Rückblick. Der Peripatos in vorchristlicher Zeit. Basel—Stuttgart: B. Schwabe. 200 p.
- Wollheim, R.*: F. H. Bradley. Harmondsworth: Penguin Books. 288 p.
- Wolzen, L.*: Uwagi do Medytacji metafizycznych René Descartesa. Wstępem i przypisami opatrzył L. Chmaj. Warszawa: PWN. XXVII + 63 + 24 p.
- Zoher, R.*: Kants Grundlehre. Erlangen: Verl. Universitätsbund. 163 p.
- Quiring, H.*: Heraklit. Worte tönen durch Jahrtausende. Griechisch — Deutsch. Berlin: de Gruyter. 164 p.
- science.* Amsterdam—London: North-Holland Publishing. 741 p.
- Black, M.*: The Nature of Mathematics: A critical Survey. Patterson: Adams. XIV + 219 p.
- Blahae, O.*: Das unmittelbare Wissen. Wien: Herder 114 p.
- Bochenski, J. M.*: A Précis of Mathematical Logic. Holland: Reidel. 100 p.
- Bochenski, J. M.*: Die zeitgenössischen Denkmethode. 2. neubearb. Aufl. Bern: Francke. 150 p.
- Brain, Sir Russel*: The Nature of Experience. London: Oxford Univ. Press. 73 p.
- Broad, C. D.*: Scientific thought. Patterson: Adams. 555 p.
- Bronowski, J.*: Science and Human Values. New York: Harper and Brothers. 94 p.
- Brutjan, G. A.*: Teorija poznaniya obsceszej szemantiki. Erevan: Izdat. Akad. Nauk Armjanszkoi SzSzR. 319 p.
- Bunge, M.*: Causality. The Place of the Causal Principle in Modern Science. Cambridge: Massachusetts: Harvard Univ. Press. XX + 380 p.
- Bunge, M.*: Metascientific Inquiries. Springfield: Thomas. Oxford: Blackwell Scientific Publications. XIV + 313 p.
- Carnap, R.*: Introduction to Symbolic Logic and Its Applications New York: Dover Public.; London: Constable. XIV + 241 p.
- Carnap, R.*: The Logical Syntax of Language. Patterson: Adams. XIV + 352 p.
- Carnap, R. and Stegmüller, W.*: Induktive Logik und Wahrscheinlichkeit. Wien: Springer. VII + 261 p.
- Daque, E.*: Vom Sinn des Naturerkennens. Sonderausg. Darmstadt: Wissenschaftl. Buchgesellschaft. 60 p.
- Fearnside, W. and Holther, W.*: Fallacy the Counterfactual of Argument. Englewood Cliffs: Prentice-Hall. VI + 218 p.
- Fogarasi, B.*: Logika. Vsztup. sztat'ja Popova. Moskwa: Izdat. Inosztr. Lit. 496 p.
- Gellner, E.*: Words and Things. London: Gollancz. 270 p.
- Gordon, M.*: Z zagadnień poznawalności świata. Warszawa: Książka i Wiedza. 90 p.
- Gortari, W.*: Vvedenie v dialekticszeszkuiu logiku. Obscsaja red. i vsztup. sztat'ja E-K-Vojssvillo. Moskwa: Izdat. Inosztr. Lit. 365 p.
- Greenwood, D.*: The Nature of Science. New York: Philosophical Library. 95 p.
- Greniewski, H.*: Elementy cybernetyki sposobem niematematycznym wyłożone. Warszawa: PWN. 207 p.

Logika és ismeretelmélet

- Alekszev, M. N.* Dialektika form müsleniya. Moskwa: Izdat Moszk. Univ. 282 p.
- Apostel, L.*: Logika en Geesteswetenschappen. Rijks Universiteit te Gent, werken witgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 123 — e aflevering. Brugge: De Tempel. 172 p.
- Beth, E. W.*: The foundations of mathematics. A study in the philosophy of

- Günther, G.*: Idee und Grundriss einer nicht-aristotelischen Logik. Bd. 1. Hamburg: Meiner. XXII + 417 p.
- Hartmann, M.*: Die philosophischen Grundlagen der Naturwissenschaften. 2 überarb. Aufl. Stuttgart: Fischer.
- Heyting, A.* (ed.): Constructivity in Mathematics. Proceedings of the Colloquium Held et Amsterdam 1957. Amsterdam: North Holland Publishing. 297 p.
- Hirst, R. J.*: The Problems of Perception. London: Allen and Unwin. 330 p.
- Hull, L.*: History and Philosophy of Science; an Introduction. London—New York—Toronto: Longmans, Green. VIII + 340 p.
- Kedrov, B. M.*: Filozofskij analiz pervykh trudov D. M. Mendeleeva o periodiceszskom zakone. Moskva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 296 p.
- Kemény, J. G.*: A philosopher looks at science. Princetown: Nostrand. XII + 209 p.
- Körner, S.*: Conceptual thinking. London: Dover Publications. VII + 301 p.
- Krępiec, M. A.*: Realizm ludzkiego poznania. Poznań: Pallotinum. 652 p.
- Lerner, D.* (ed.): Evidence and Inference. Glencoe: Free Press. 164 p.
- Logiceszkie issledovanija. Szbornik szta-tej.* Red. Kol. E. Kolman, G. N. Povarov, P. V. Tavanec, Sz. Ja. Janovszkaja. Moskva: Izdat. Akad. Nauk SzSzSzR. 466 p.
- Logish-philosophische Studien.* Mit Aufsätzen von J. M. Bochenski, P. Banks. Herg. A. Menne. Freiburg—München: Alber. VII + 152 p.
- Lukasiewicz, J.* (Lukasiewicz): Aristotelevszkaja szillogisztika sz tocski zrenija szovremennoj formalnoj logiki. Obscs. red. i vsztup. szta'tja P. Sz. Popova. Moskva: Izdat. Inosztr. Lit. 310 p.
- Mahulkar, D. D.*: The Groundwork of Modern Logic. Baroda: East and West Book House. VI + 60 p.
- Maritain, J.*: The Degrees of Knowledge. London: Bles. 496 p.
- Martin, R. M.*: The Notion of Analytic Truth. London: Oxford Univ. Press. XV + 124 p.
- Mercier, A.*: Thought and Being. An Inquiry into the Nature of Knowledge. Final Texte Rendered by A. Bloch. Basel: Verl. für Techn. und Gesellschaft. IX + 156 p.
- Nagel, E. and Newman, J.*: Gödel's Proof. London: Routledge and Kegan. 118 p.
- Narszkij, I. Sz.*: Voprocü dialektiki poznania v „Kapitale” Marksza. Moskva: Izdat. Moszk. Univ. 42 p.
- Novikov*: Elementü matematiceszkoj logiki. Moskva: Fizmatgiz. 400 p.
- Osborn, A. F.*: L'Imagination constructive. Principe et processus de la pensée créative „Brainsforming”. Paris: Dunod. XXIV + 337 p.
- Pap, A.*: Semantics and Necessary Truth. London: Oxford Univ. Press. XII + 456 p.
- Parker, F. H. and Veatch, H. B.*: Logic as a Human Instrument. New York: Harper and Brothers. XVIII + 422 p.
- Pasch, A.*: Experience and the Analytic. London: Cambridge Univ. Press.
- Pawłowski, T.*: Z metodologii nauk przyrodniczych. Warszawa: PWN. 127 p.
- Planck, M.*: The New Science. New York: Merrideon Books. XXIV + 237 p.
- Plenk, H.*: Das Metaphysische in Mathematik, Physik und Biologie. Wien—München: Verl. Herold. VII + 294 p.
- Popov, A. I.*: Vvedenie v matematiceszkuju logiku. Leningrad: Izdat. Leningr. Univ. 107 p.
- Popper, K. R.*: The Logic of Scientific Discovery. New York: Basic Books. London: Hutchinson. 480 p.
- Problemü dialekticeszkoj logiki.* Szb. szta-tej. Pod red. V. I. Malceva. Moskva: Izdat. Moszk. Univ. 107 p.
- Protaszienja, P. F.*: Proiszhozdenie szoznania i ego oszobennoszti. Minszk: Izdat. Belorusz. Univ. 310 p.
- Régis, L. M.*: Epistemology. New York: Macmillan. XII + 550 p.
- Reichenbach, H.*: Modern Philosophy of Science. With Foreword by R. Carnap. London: Routledge and Kegan. X + 214 p.
- Rivier, W.*: Science et jeux. Neuchâtel. La Neuveville. Éd. du Griffon. Distribution pour la France: Dunod. 94 p.
- Schaff, A.*: Z zagadnień marksistowskiej teorii prawdy. Warszawa: Książka i Wiedza. 484 p.
- Schipper, E. and Schun, E.*: A First Course in Modern Logic. New York: Holt. XVIII + 398 p.
- Schmidt, F.*: Logic der Syntax. 2. Aufl. Berlin: Deutscher Verl. d. Wissenschaften. 128 p.
- Schneider, F.*: Drei Hauptprobleme der Erkenntnistheorie. Mit besonderer Berücksichtigung der Naturwissenschaften. München—Basel: Reinhardt. 112 p.
- Scholz, H. D.*: Abriss der Geschichte der Logik. 2. Aufl. Freiburg—München: Alber. VII + 78 p.
- Spann, O.*: Ganzheitliche Logik. Kloster-Neuburg: Stifterbibliothek. 430 p.
- Stebbing, L.*: Thinking to Some Purpose. Baltimore: Penguin Books. 95 p.

Steiner, R.: Die Stufen der höheren Erkenntnis. Schweiz: Steiner. 81 p.

Szlivko, A. Sz.: Materializmus k. kurszu lekcioi po logike. Omszk. 79 p.

Waismann, F.: Introduction to Mathematical Thinking. The Formation of Conception Modern Mathematics. New York: Harper and Brothers. X + 260 p.

Wald, H.: Introducere in logica dialectică. București: Edit. Academiei R. P. R. 229 p.

Whitehead, A. W.: Symbolism, Its Meaning and Effect. New York: Putnam's Sons. VIII + 88 p.

Wolf, A.: A History of Science. Technology and Philosophy in the 16-th et 17-th Centuries. Vol I et Vol II with the cooperation of F. Dannemann and A. Armitage. New York: Harper and Brothers.

I — XVI + 340 p.
II — XV + 350—686 p.

Márkus Mária

Az 1960-ban magyar kiadásban megjelent filozófiai irodalom bibliográfiája

Ákos Károly: Érzékeink világa. (Élet és Tudomány Kiskönyvtára 17.) Gondolat. 291. o.

Ákos Károly: Gondolkodnak-e az állatok? (Gondolattár) Gondolat. 80 o.

Alpári Gyula: Válogatott írásai. Kossuth. 499 o.

A filozófia története II. köt. Gondolat. 896 o.

A kultúra világa IV. köt. Irodalom, filozófia, nevelés. Minerva 1031 o.

A marxizmus-leninizmus alapjai. Kossuth. 879 o.

Az erkölcsopolitikai tényező a jelenkori háborúban. (Tisztek könyvtára 6.) Zrínyi. 386 o.

Bagramov Ed.: Régi fajvédő „elméletek“ új köntösben. Kossuth. 145 o.

Batsányi János: Összes művei. II. Prózai művek I. köt. Akadémiai Kiadó. 653 o.

Bohm Dávid: Okság és véletlen a modern fizikában. (Studium könyvek 20.) Gondolat. 249 o.

Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. Akadémiai Kiadó. 588 o.

Cauldwell Chr.: Illúzió és valóság. Gondolat. 346 o.

Diderot D.: Mindenmindegy Jakab meg a gazdája. (Világirodalom klasszikusai) Európa. 352 o.

Engels F.: Válogatott katonai írásai I. köt. Zrínyi. 548 o.

Erasmus, Rotterdami: A balgaság dicsérete. Magyar Helikon. 195 o.

Erdélyi János: Levelezése I. köt. (A magyar irodalomtörténet forrásai) Akadémiai Kiadó. 520 o.

Filozófiai szöveggyűjtemény. Egyetemi segédkönyv 2. köt. A XVII. század végétől Marxig. Tankönyvkiadó. 365 o.

Földesi Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat. 349 o.

Fukász György: A magyar polgári radikalizmus. Gondolat. 528 o.

Galántai József: Egyház és politika 1890—1918. Kossuth. 258 o.

Grotius Hugo: A háború és béke jogáról I—III. köt. (Az állam- és jogtudomány úttörői. I—III.) Akadémiai Kiadó. 327, 572, 367 o.

Hegel G. W. F.: Előadások a filozófia történetéről III. köt. Akadémiai Kiadó. 615 o.

Jakobszon P. M.: Az érzelmek pszichológiája. (A szocialista pedagógia könyvtára) Tankönyvkiadó. 418 o.

Jaroslavszkij I. M.: Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek? Kossuth. 234 o.

Klaus G.: Jezsuiták, isten, anyag. Kossuth. 444 o.

Kon I. Sz.: Kik és miért félnek a történelem törvényeitől? Kossuth. 99 o.

Konsztantynov F. T.: A szocialista országok átmenete a kommunizmusba. Kossuth. 74 o.

Koselevszkij: A bibliai legendák alkonya. Kossuth. 55 o.

Kölcsey Ferenc: összes művei I—III. köt. Szépirodalmi Kiadó. 1339, 1060, 888 o.

Kriveljov I. A.: Az evangéliumi legendákról. Kossuth. 183 o.

Kriveljov I. A.: Könyv a Bibliáról. Kossuth. 410 o.

Kulesár K.: A jogszociológia problémái. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 269 o.

Kun Béla: Irodalmi tanulmányok. Magvető. 174 o.

Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. Kossuth. 579 o.

Laue Max v.: A fizika története. (Studium Könyvek. 17.) Gondolat. 178 o.

Lencman I. A.: A kereszténység eredete. Gondolat 269 o.

Lenin V. I.: „Baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége. Kossuth. 192 o.

Lenin V. I.: Lev Nikolajevics Tolsztojról. Kossuth. 64 o.

- Leonardo da Vinci* : Tudomány és művészet. Magyar Helikon. 352 o.
- Luxemburg Rosa* : Válogatott beszédek és írások II. köt. Kossuth. 544 o.
- Marx Károly* : Louis Bonaparte Brumaire tizenhétedikája. Magyar Helikon. 160 o.
- Marx K.* — *Engels F.* művei III. köt. Kossuth. 607 o.
- Marx K.* — *Engels F.* művei IV. köt. Kossuth. 667 o.
- Marx K.* — *Engels F.* művei. V. köt. Kossuth. 788 o.
- Mátyás Antal* : A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 251 o.
- Müller A.* : A realizmusról. (Korszerű színház) Színháztörténeti Intézet 69 o.
- Nyesztruh M.V.* : Az ember származása. Gondolat. 400 o.
- Opárin A. I.* : Az élet keletkezése a földön. Gondolat. 370. o.
- Révai József* : Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth 447 o.
- Roznij V. A.* — *Pavlov T.* — *Szavnov I. V.* : Művészet és tudomány. Színháztörténeti Intézet. 146 o.
- Rubinstein Sz. L.* : Gondolkodáslektani vizsgálatok. (Studium könyvek 19) Gondolat. 161 o.
- Russell Bertrand* : Miért nem vagyok keresztény? Kossuth. 39 o.
- Sándor Pál* : A filozófia története Marxtól Leninig I—II. Felső okt. jegyzet ell. soksz. 269, 228 o.
- Schiller Friedrich* : Válogatott esztétikai írások. Magyar Helikon. 409 o.
- Sedelmayr H.* : Forradalom a művészetben. (Studium könyvek) Gondolat. 160 o.
- Szabó Kálmán* : A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. Kossuth. 431 o.
- Szij Rezső* : Várpalota. Gondolat. 643 o.
- Togliatti* : Az Olasz Kommunista Párt. Kossuth. 136 o.
- Trencsényi-Waldapfel Imre* : Vallástörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó. 581. o.
- Tyeplov B. M.* : A zenei képességek pszichológiája. Tankönyvkiad. 380 o.
- Varga Tamás* : Matematikai logika. Tankönyvkiadó. 160 o.
- Vörös Márton* : A nagy kísérlet. (Magyar Világ) Gondolat. 226 o.
- Wehrli M.* : Az irodalom tudománya. (Studium könyvek) Gondolat. 208 o.
- Weszprémi István* : Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Medicina. 479 o.

Tordai Zádor

СОДЕРЖАНИЕ СТАТЬИ

<i>П. Н. Федосеев</i> : Коммунизм и философия	1
<i>Дьёрд Фукас</i> : Некоторые философские проблемы развития нашей системы образования	13
<i>Тибор Элек</i> : Место и значение измерений и наблюдений при помощи прибора в процессе познания в области физики.	32
<i>Эдит Рожакехди</i> : Общие и индивидуальные черты развития стран народной демократии	48

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

Введение к русскому изданию книги «Логика» Бела Фогараши (<i>П. С. Попов</i>)	71
Критическая оценка в СССР исследований Георга Томсона по истории философии (<i>Янош Шомоди</i>)	80

КОНСУЛЬТАЦИЯ

О политике (<i>Бела Веси</i>)	87
---------------------------------------	----

РЕЦЕНЗИИ

<i>М. И. Руткевич</i> : Диалектический материализм (<i>Йозеф Хорват</i>)	92
<i>Бохенски—Чёрч—Гудмен</i> : Спор об универсалиях (<i>Дьёрд Маркуш</i>)	95
<i>Детерминизм и свобода в эпоху современных наук</i> (<i>Тамаш Фёльдеси</i>)	102
<i>И. П. Волгин</i> : Развитие общественной мысли в XVIII веке во Франции (<i>Пал Бук</i>)	106
Рецензии журналов	111

БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография по иностранной философской литературе 1959 года, I часть (<i>Мария Маркуш</i>)	134
Библиография по философской литературе 1960 года на венгерском языке (<i>Задор Тордаи</i>)	143

CONTENTS

ESSAYS

<i>P. N. Fedoseev</i> : Communism and Philosophy	1
<i>György Fukász</i> : Some Philosophical Problems of the Development of the Hungarian Educational System	13
<i>Tibor Elek</i> : The Role and Significance of Instrumental Observation in Physical Cognition	32
<i>Edit Rózsahegyi</i> : Common and Characteristic Features in the Development of Countries of Peoples Democracies	48

OBSERVER

Introduction to the Russian Edition (1959) of Béla Fogarasi's „Logic” (<i>P. S. Popov</i>)	71
Critical Echo of Georges Thomson's Historical Studies in the Soviet Union (<i>János Somogyi</i>)	80

CONSULTATION

On Policy (<i>Béla Vési</i>)	87
--------------------------------------	----

REVIEW

<i>M. I. Rutkevitch</i> : Dialectical Materialism (<i>József Horváth</i>)	92
<i>Bochenski—Church—Goodman</i> : Discussion about the Universals (<i>György Márkus</i>)	95
<i>Determinism and Freedom in the Age of the Modern Sciences</i> (<i>Tamás Földesi</i>)	102
<i>V. P. Volgin</i> : Development of the Social Thought in France in the 18 th Century (<i>Pál Buk</i>)	106
Reviews of Periodicals	111

BIBLIOGRAPHY

Bibliography of Foreign Philosophical Literature for 1959 (1 st Part) (<i>Mária Márkus</i>)	134
Bibliography of Hungarian Philosophical Literature for 1960 (<i>Zádor Tordai</i>)	143

Ára : 10,— Ft

Előfizetés egy évre 32,— Ft

SOMMAIRE

ETUDES

<i>P. N. Fédoseiev</i> : Communisme et philosophie	1
<i>György Fukász</i> : Quelques aspects philosophiques du perfectionnement du système de l'enseignement en Hongrie	13
<i>Tibor Elek</i> : Place et importance de la mesure et de l'observation à l'aide d'instruments dans le processus de la connaissance en physique	32
<i>Edít Rózsahegyí</i> : Traits communs et particularités du développement des pays de démocratie populaire	48

LA VIE SCIENTIFIQUE

Introduction à l'édition russe (1959) de la „Logique” de Béla Fogarasi (<i>P. S. Popov</i>)	71
Echos critiques des études historiques de Georges Thomson en Union Soviétique (<i>János Somogyi</i>)	80

CONSULTATION

De la politique (<i>Béla Vészi</i>)	87
---	----

LES LIVRES ET LES REVUES

<i>M. I. Routkevitch</i> : Matérialisme dialectique (<i>József Horváth</i>)	92
<i>Bochenski—Church—Goodman</i> : Discussion sur les universaux (<i>György Márkus</i>)	95
Déterminisme et liberté à l'époque de la science moderne (<i>Tamás Földesi</i>)	102
<i>V. P. Volguine</i> : Développement de la pensée sociale en France au 18 ^{ème} siècle (<i>Pál Buk</i>)	106
Revue des revues	111

BIBLIOGRAPHIE

Bibliographie de la littérature philosophique de l'étranger parue en 1959 (1 ^{ère} partie) (<i>Mária Márkus</i>)	134
Bibliographie de la littérature philosophique parue en Hongrie en 1960 (<i>Zádor Tordai</i>)	143

Folyóirat kiadványaink előfizethetők és számonként is vásárolhatók
a következő helyeken :

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest, V., Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztálya, Budapest, V., Alkotmány utca 21,

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat,
Budapest, I., Fő utca 32. Telefon: 169—450.